

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

MİLLİ BİRLİK

BAKI - 2009

**Azərbaycan Cümhuriyyətinin
(1918-1920) 91-ci ildönümünə ərməğandır**

EY GƏNCLİK!

Tərtibçi və elmi redaktor:

Yadigar Türkel

Ərəb dili məsləhətçisi:

Əmir Teymuroğlu
filologiya elmləri namizədi

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

Milli birlik. Bakı "Çıraq" nəşriyyatı, 2009. 176 səh.

Sənin öhdəndə böyük bir vəzifə var. Səndən əvvəlki nəsil yoxdan bir bayraq, müqəddəs bir ideal rəmzi yaratdı, onu min müşkülətlə ucaldaraq dedi ki:

– Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!

Əlbəttə ki, sən onun bu ümidini qırmayacaq, bu gün parlament binası üzərindən Azərbaycan türklərinin yanığ ürəklərinə enmiş bu bayrağı təkrar o bina üzərinə dikəcək və bu yolda

– Ya qazi və ya şəhid olacaqsan!

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

A $\frac{4800000000}{067}$ 2009.

© "Çıraq" nəşriyyatı, 2009

AZƏRBAYCANIN SƏSİ (Tərtibçi və elmi redaktordan açıqlama)

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan türklərinin XX yüzillikdə yetirdiyi ən böyük dövlət qurucusu və milli ideoloqudur.

O, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Cümhuriyyətini elan edən Azərbaycan Milli Şurasının sədri, Milli Azadlıq Hərəkatının öncülü idi.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə arxadaşları ilə yüz il çar Rusiyasının əsarətində qalıb var-yoxu talanmış «Tarixi-coğrafi Azərbaycan»ın quzeyində Azərbaycan Cümhuriyyətini quraraq milli kimliyi dolaşdırılmış Azərbaycan türklərini XX yüzillikdə ilk dəfə siyasi millət halına gətirmişdir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə deyirdi: «Azərbaycan Milli Şurası «İstiqlal Bəyannaməsi»ni elan etməklə sözün siyasi mənası ilə bir Azərbaycan millətinin varlığını təsbit etmişdir».

Məhəmməd Əmin gənc yaşlarından tükənməz bir sevgi ilə «Azərbaycan davası»na qalxmış və son nəfəsinədək andına bağlı qalmışdır. O deyirdi: «Rusiya idarəsindəki müsəlmanlara türk dedirtmək qazanılmış bir davadır. Yalnız türk kəlməsi yox, Azərbaycan adı da qazalmışdır».

Azərbaycan Cümhuriyyətində «türkçülük, vətəncilik, milli dövlətçilik, inqilabçılıq, xalqçılıq, cümhuriyyətçilik» siyasi millətçilik – azərbaycançılıq səviyyəsinə qaldırılmışdı.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1918-ci il dekabrın 10-da Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin 2-ci iclasında demişdir: «Bizim yaxın məqsədlərimizdən biri olan Azərbaycan muxtariyyətini tələb edərkən həm sağdan, həm də soldan hücumlara düçar olurduq. Sağdakılar bir nöqtədən, soldakılar da başqa bir nöqtədən Azərbaycan muxtariyyətini inkar edirdilər. Sağdan deyirdilər ki, Azərbaycan, Azərbaycan deyə-deyə müsəlmanları parçalayır, türklük bayrağı qalxızarkən – nəuzu billah (allah eləməsin) – islama xətər vurursunuz. Soldan da iddia edirdilər ki, Azərbaycan davası bizi inqilabçı, hürriyyətpərvər Rusiya demokratiyasından ayırır, xan, bəy

hökuməti düzəltməyə səbəb olur... daim Azərbaycan məfkurəsinin (rusca mətnində: azerbaydcanizm – azərbaycançılıq) müdafiəçisi olan firqəmiz üçün bu gün o böyük məqsəd hasil olmuşdur. Çünki artıq gərək sağlar, gərək sə sollar Azərbaycanı inkar deyil, var qənaətlərlə isbat edirlər. Çünki artıq Azərbaycan fikri üzərində müsəlman firqələri arasında ixtilafı-nəzər yoxdur. Çünki artıq cəmiyyətimizin zehmində Azərbaycan istiqlalının fikri yer tutmuş, yerləşmişdir. Çünki üçrəngli o məğrur bayraq artıq siyasətən hamımızı birləşdirmişdir» (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). I c., B., 1998, s.50).

Azərbaycanın millətçi, dövlətçi, azərbaycançı aydınları Azərbaycan Cümhuriyyətinin 23 aylıq qısa dönməndə millət üçün on illərlə də edilməsi çətin olan böyük siyasi-ideoloji, iqtisadi, milli-mənəvi işlər görmüşlər.

İnsanlığın, daha çox da türk millətinin başına bəla olmuş rus-mason bolşevizmi Azərbaycan Cümhuriyyətini dağıdandan sonra yurdundan getməyə məcbur olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Türkiyə və Avropada açdığı qəzet və curnallarda yazdığı siyasi məqalələri, çap etdirdiyi dəyərli kitabları ilə «Azərbaycan davası»nı davam etdirmiş, millətine düzgün ideoloji yol göstərməyə çalışmışdır. «Mühacirət həyatının çəkilməz şərtləri içərisində» etdiyi bu davanın genişliyi heyrətləndirici olub bugünkü millətçi, dövlətçi, azərbaycançı gənclərə örnekdir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin oxucuları görüşdü-yümüz «Milli birlik» kitabındakı Azərbaycan bağı ilə bağlanmış «Millət olmaq əzmi», «Millətçilik-patriotizm», «Milli birlik», «Milli əxlaq», «Əski və yeni nəsil», «Yanlış termin qullanmayaq», «Qısılmayan bir səs», «Demokratiya və Sovətlər», «Ortaq bir gün», «Qorxudan siyasət», «Rusiya köləliyində», «Azərbaycanda rus müstəmləkəçilik siyasəti» və başqa məqalə və araşdırmaları onun Azərbaycan istiqlalçılığı fikrini, milli dövlətin bərpası uğrunda «Azərbaycan davası»nı bir an belə kəsmədiyini göstərir.

M.Ə.Rəsulzadə bolşevizm dövründə Azərbaycanda yeridilən ideyaların türk millətinin, azərbaycanlıların həyatına, milli ruhuna yad olduğunu göstərmək üçün «Milli təsanüd» adlı ideologiya yaratmışdır. O, ərəb sözü «təsanüd»ü Avropa deyiminə «solidarizm» kimi vermişdir. İndi daha çox həmrəylik sözü işlənir. Sözün «birlik» anlamı isə çağdaş millimənəvi, siyasi düşüncəyə və dilimizə daha uyğundur. Kitabda Məhəmməd Əmin bəyin «Milli birlik» adlı məqaləsi də vardır. Biz də Azərbaycanın çağdaş gənclərinin millətçi, dövlətçi, azərbaycançı düşüncəsini və yurdumuzdakı ideya-siyasi, millimənəvi, sosial-psixoloji durumu gözə alaraq, kitabın adını «Milli birlik» qoyduq.

«Milli təsanüd» ideologiyasının əsasları bolşeviklərin Azərbaycanda qırğınlar, sürgünlər, repressiyalarla «kommunizm» qurduqları illərdə yaradılmışdır. Milli ideoloq kimi borcunu bilən Məhəmməd Əmin bəy Avropada yayılan liberalizm, kommunizm və başqa nəzəriyyələri araşdıraraq, Azərbaycanda yağılardan yeritdiyi, milli ruha yad ideyaların yox, ancaq «Milli təsanüd» ideologiyasının yayılmasını düzgün saymışdır: «Madam ki, milliyyətçiyik, deyirik; madam ki, milli dövlət istiqlalını müdafiə edirik, o halda bizim üçün nə kosmopolit liberalizmə və nə də kommunizmə təhəmmül (yönəlmə) caiz (düzgün, uyğun) ola bilməz. Bizcə, müdafiə ediləcək yeganə sosial sistem milli təsanüd sistemidir».

«Nə fərdi hüriyyətlə şəxsi mülkiyyətin mütləqiyyətindən doğan kapitalist anarxiyası ilə sərmayə istibdadı, nə də insanları mənlüyindən çıxararaq bir kölə və maşın halına gətirən kommunizm əsarəti! Nə mütləq liberalizm, nə də mütləq kollektivizm! O halda:

İkisini təlif (uzlaşdırın) edən solidarizm = təsanüd.

Təsanüdcülükdə əsri mədəniyyətin əsasını təşkil edən hüriyyət, şəxsi təşəbbüs və mülkiyyət əsasları bakidir. Fəqət, eyni zamanda dövlət, mütləq liberalizmdə olduğu kimi, fərdlər, siniflər və zümrələr arasındakı münasibət və mücadilələrə laqeyd, sırf zabitə (polis) vəzifəsilə mükəlləf (borclu) bir müəssisə deyildir. Bu sistemdə hüriyyət də,

mülkiyyət də mütləq deyil məşrutdurlar (şərti). Şərt isə ümuminin mənfəəti və dövlətlə millətin salamathədir. Şəxsin olsun, zümrə və ya sinfin olsun hüriyyəti, topluluğun yüksək mənfəətləri və hüriyyətini pozmaq şərtlərlə çərçivələnmişdir. Liberalizm, bu hüdudu bir şəxsin hüriyyətlə digər şəxsin hüriyyəti arasında etibar edirdi, bunun üçün də dövlətin vəzifəsini sadə, bir zabitə və məhkəmə dərəcəsinə endirmək istəyirdi. Solidarizmdə isə, dövlət millətin təmsilçisi və cəmiyyətdəki münasibətlərin nizamlayıcısıdır.

Bu surətlə solidarizm, hüriyyət və mülkiyyət müəssisələrində qoyulmuş təbii təşəbbüs və irəliləmə həmlələrini zədələmədən, kapitalizmin liberal sistemdə ümumi mənfəət zərərinə işləyən ifratlarının önünə keçmək vəzifəsini dövlətə verir».

Azərbaycanı rus-erməni-mason bolşeviklərinin əlindən qurtarmağa, qorumağa çalışan, amma əli qələmdən, yüksək ideoloji düşüncədən, siyasi konfranslar keçirmək, yanıb-yaxılmaqdan başqa bir şeyə yetməyən Məhəmməd Əmin bəyin səsi qulaqlarıma gəlir: dili, mədəniyyəti, dini, əxlaqı, ruhi-mənəvi aləmi – milləti bir olan Azərbaycanda kommunizm ideologiyasına yer ola bilməz! Burada ancaq milli birlik, milli həmrəylik ideologiyası keçərli, yaşarlı ola bilər!

Milli birlik düşüncəsi çağdaş Azərbaycan Respublikasında da azərbaycançılıq ideologiyasının türkçülük, islamçılıq, çağdaşlıq ideyalarını kökləşdirən bağıdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycanda kommunizm yayan yağılara deyirdi: «Hökumət demək, Leninin təbirincə, həddi zatında (özlüyündə) bir sinfin digər sinifləri əzmək və özünə tabe etmək üçün qurmuş olduğu cəbr maşınmdan başqa bir şey deyildir. Bunun üçün də Marksa görə, fəhlənin nə vətəni var, nə də milləti. Vətən və millət hissindən məhrum olan bu yeni insanlar zümrəsi – proletariat – «burcua diktatorluqlarını» devirərək, öz hakimiyyətini quracaq və tədriclə bütün sinifləri ortadan qaldıraraq sinifsiz və təzadsız bir cəmiyyət yaradacaq»sa, bu, insanlığın faciəsi olacaqdır!

M.Ə.Rəsulzadə 1952-ci ilin oktyabrında Ankarada yayımladığı «Azərbaycan» dərgisindəki «Milli birlik» məqaləsində yazırdı: «Millətçilik fikrinə inananların ilk vəzifəsi «Milli birlik»i mühafizə etməkdir. Bu, millətçilik fikrinin əsası və təməlidir. İnternasionalist və kosmopolit nəzəriyyələrlə ortaya atılan marksizm, kommunizm və anarxizm kimi doktrinlərin əsil qayəsi milli birlik və bütünlüyü sarsmaq, parçalamaq və pozmaqdır».

Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrində millətçilik və milliyyətçilik anlayışlarının fərqi çoxlarına tam aydın deyildir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bolşeviklərin yurdumuzun ən dəyərli insanlarını «millətçi» damğası ilə öldürdüğü illərdə türk dilindəki millətçi anlayışının Avropadakı patriotizm termininin qarşılığı olub, patriotizmin tarix boyu, eləcə də XX yüzillikdə də bütün dünyada ən şərəfli bir ictimai-siyasi proses olduğunu deyərək, dünya ictimai fikrini bu məsələyə yönəltməyə çalışırdı.

Məhəmməd Əmin bəy yazırdı: «Bir millətçi, hər şeydən əvvəl istiqlal davasında olan bir vətənci – bir patriotdur» və «avropalıların patriot terminilə ifadə etdikləri anlam, bizim millətçi sözü ilə anlatmaq istədiyimiz anlamın eynidir. Bu, avropalıların nasionalizm sözü ilə dedikləri milliyyətçilikdən tamamilə başqa bir şeydir».

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Millətçilik – patriotizm» məqaləsində bu məsələni daha geniş açıqlamışdır: «Millətin, dövlət olmaq əzmində israr edən bir milliyyət olduğu bilgin sosioloqlar tərəfindən kəşf və tərif edilmişdir. Bunu biz, keçən sayımızda qeyd etdik. Bir millətçinin vətən anlayışı, coğrafi mənada vətəni müstəqil bir dövlət hahna gətirmək istəməsidir. Bir millətçi, hər şeydən əvvəl istiqlal davasında olan bir vətənci – bir patriotdur... Nasionalizm Qərbi Avropa demokratiyası anlayışınca, təcavüzü və ümumi tərəqqi yoluna girmək istəməyən, dünyanın seyrindən (gedişindən) ayrılmış bir gerilik hərəkatıdır. Halbuki patriotizm bir millətin öz müqəddəratına şəxsən özünün hakim olması və özünəməxsus milli bir dövlət qurması hərəkatıdır, bu isə bütün

dünyanı bürüyən tərəqqi hərəkatının bir parçası, demokratik bir hərəkatdır.

Tarixi müəyyən şərtlərin təsiri ilə milliyyət halından millət halına gələn topluluqların müstəqil bir dövlət qurmaq və ya istilaya uğrayan vətənlərinin istiqlalını geri almaq uğrunda mücadilə edənlərə mütləq Avropa terminləri ilə bir ad lazımsa, bunlara milliyyətçi [nasionalist] deyil, millətçi [patriot], hərəkatlarma da milliyyətçilik [nasionalizm] deyil, millətçilik [patriotizm] demək lazımdır!».

M. Ə. Rəsulzadənin əsaslarını yaratdığı «Milli təsanüd» ideologiyasında etatizm prinsipi güclüdür. O dövərdə Şərqdə etatizmə dayanan ideologiya və idarəetmə düzgün bir siyasət idi. Mustafa Kamal Atatürk də Türkiyə Cümhuriyyətində etatizmi uğurla tətbiq etmişdir. Bu prinsiplər çağdaş Azərbaycan Respublikası üçün də önəmlidir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Milli birlik» kitabında məqalələrindən onun tarixin ideoloji savaqlar dövründə beynəlxalq siyasəti dərinlən anlayıb düzgün təhlillər etdiyi görünür. O, Azərbaycanın dünənini yaxşı bilir, bugününü aydın görür, sabahının düzgün qurulmasına çalışır, rus-sovet bolşevizmlə də milli istiqlal geri almaq üçün vuruşduğunu deyirdi: «Bizim Moskvaya qarşı davamız məlum olduğu üzrə, sadə, ideoloji bir dava deyildir. Hər şeydən əvvəl biz, Rusiya istilasını, rus imperializminin bu yeni şəkli ilə vuruşuruq. Kommunizmlə mücadilə bizim üçün əlimizdən çahnmış istiqlalımızı geri almaq yolunda edilən bir mücadilədir».

M. Ə. Rəsulzadə milli öncül kimi etdiyi ideoloji davanın özəlliklərini açıb ona milli yön verir: «Bizim öz hüdudları daxilində qalan rus millətinə qarşı ədavətimiz yoxdur. Əksinə, ona bu xüsusda hər türlü yaxşı təmənnalərdəyiq. Fəqət, bununla bərabər, bizi istədiyimiz şəkildə həyatımızı qorumaqdan və mədəni həyatımıza istədiyimiz istiqaməti verməkdən mane ilə, öz gərdünəsinə (boyunbağısına) taxaraq, istismar və istila əməlinə bulunan hər hankı rus imperializminə bütün varlığımızla düşmənlik. Bunu biz, bu

imperializmin keçmişinə və indiki halına olduğu kimi, gələcəyinə də təşmil (aid) etməkdən zərrə qədər çəkinmirik».

«Milli birlik» kitabının ikinci bölməsi «Azərbaycanda rus müstəmləkəçilik siyasəti» adlanır. Bu yüksək səviyyəli siyasi-ideoloji, elmi araşdırma Məhəmməd Əmin bəyin həm də görkəmli bir politoloq olduğunu göstərir. O, Rusiya imperiyasının rəsmi sənədlərlə rus müstəmləkəçiliyinin Azərbaycana, Qafqaza, eləcə də bütün dünyaya indi də Sovet İttifaqı və kommunizm adı ilə bəlalar gətirdiyini göstərir: «Kommunizm təhlükəsi deyilən şey, dünya üçün hər zaman təhlükə təşkil etmiş olan qaba və təcavüzçü rus imperializminin yeni həmləsindən başqa bir şey deyildir. Bu təhlükə yalnız bolşevik istibdadı və qızıl rus süngüsünə dayanan Sovet hakimiyyətinin çökdüyü və oradakı millətlərin uğrunda vuruşduqları istiqballarına erişdikləri gün ortadan qalxar!». Məhəmməd Əmin bəy, çağın ideoloji düşüncəsini qabaqlayaraq uzaqgörənliklə deyirdi: «Əminik: bolşevizm düşüncə – siz bunu istəməsiniz də, istəməməsiniz də hamısı birdir – Rusiya parçalanacaq və dünyanın bu geniş qitəsindəki əsir millətlər bu dəfə artıq əbədiyyən qurtulacaq, öz müqəddəratlarına sahib, hürr və müstəqil olacaqdır».

M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycanda rus müstəmləkəçilik siyasəti» araşdırmasında yazır: «Rus dövlətinin müfəttişlərinin 1830-cu ildə Tiflisdən ədliyyə naziri D.B. Daşkova göndərdikləri raportda bu sözləri oxuyuruq: «Bu zamana qədər topladığımız məlumat şəxsən Gürcüstan dairəsindəki sui-istifadələrlə rəzalətin hər türlü hədd və hüdudu keçdiyini isbat etməkdədir. Müsəlman vilayətlərindəki idarəyə gəlincə, burada idarə edənlərin zülmü ilə idarə olunanların məzlumluğu təsəvvürü qəbul olmayan fəci bir mənzərə ərz etməkdədir. Burada hər türlü insanlıq çeynənmiş, ədalət tamamilə unudulmuş, qanun cinayətin silahı, qərəzlə kef də məmurların yeganə hərəkət amili olmuşdur».

«Azərbaycanda rus idarəsini təftiş edən İvanenko» xanlarla və onların yerlərini tutan komendantların idarələri arasındakı fərqi göstərərək bu faktı gözə alaraq yazır: «Xanların

dövründə qadmlara bədən cəzası yoxdur, rus komendantları erkəklərlə bərabər qadmları da qırmacladırdılar!...».

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu yağuların yurdumuzda törətdikləri vəhşilikləri yüksək milli-mənəvi dəyərlərimizlə tutuşduraraq işğalçıların siyasi geriliyini və ruhi-mənəvi əskikliyini göstərir: «Azərbaycandakı müsadirə edilmiş mülk və ərazidən hissə almış mülkədarlara «Rusiyadan adam satm alıb, buraya köçürmək haqqı verilir». Və bu yolda onlara bir qolaylıq olsun deyə «bu müamələnin (alverin) təhkimçilik vergisindən muaf (azad) tutulması» təmin olunur və «Rusiyada satın alınan adamların Cənubi Qafqazda başqasına satılması işində hökumətin qolaylıq göstərəcəyi vəd elənir» və «Rusiyadan Cənubi Qafqaza gətirilən təhkimlilər üzərindəki mülkiyyət haqqı Rusiyada olduğu kimi burada da eynilə qorunur».

Qərribə deyilmədir ki, adamı mal kimi satmaqda, rəncbər köylünü qul kimi tələqqi (saymaqda) etməkdə mahzur (ayıb) görməyən bu «əsizlələr» cəsərət edib də «cahil və vəhşi» dedikləri məmləkətimizə mədəniyyət gətirmiş kimi füzuli (boşboğaz, ədəbsiz) bir tövr də alırlar?!...».

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin araşdırdığı rəsmi dövlət sənədlərinin çap olunduğu «Kolonialnaya politika rossiysko-qo tsarizma v Azerbaydcan v 20-60-x qq. XIX v.» (Moskva, Leninqrad, 1936) toplusunun redaktoru və ona geniş elmi-siyasi ön söz yazmış professor İ.P. Petruşevski isə kitabın 25-ci səhifəsində yüksək çar məmurlarının Azərbaycan, Azərbaycan türkləri və müsəlmanlar haqqında ağıllarına gələnləri yazmaları nəticəsində «...sonradan imperiya tarixçilərinin də qəbul etdiyi, guya Azərbaycan xanlıqlarında...xanların zorakılığmdan başqa heç bir qanun və idarəetmə qurumu olmamışdır rəsmi nəzəriyyəsi yarandı»ğın yazır.

Kitabdan kitaba köçürülən bu ideoloji yalanlar sovet dönəmində ehkəmləşdirilib, I Pyotrun «Müsəlmanları tamam sakitcə, sezilmədən, özləri hiss etmədən, mümkün olduğu qədər yox etmək, azaltmaq lazımdır» vəsiyyətinə çatdırılmışdı.

Dünyanı sarsıdacaq kommunizm adlı mason siyasətinin baş ideoloqlarından Karl Marks, Rusiya imperiyasının Qafqazı tutmasını «1815-ci ildən sonrakı ən böyük Avropa hadisəsi» sayır. Fridrix Engels isə bu faciəni gözlərilə görə kimi əsaslandırmağa çalışırdı: «Rusiya Şərq barəsində həqiqətən tərəqqipərvər rol oynayır... Rusiyanın hökmranlığı Qara dəniz və Xəzər dənizi üçün və Mərkəzi Asiya üçün, başqırdlar və tatarlar üçün həqiqətən mütərəqqi rol oynayır...».

Bu «yenilikçiliyin» «Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı»nda necə qeyd olunduğuna baxaq: «1920-ci il aprelin 27-28-də RSFSR beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozaraq, müharibə elan etmədən öz silahlı qüvvələrinin hissələrini Azərbaycana yeritdi, suveren Azərbaycan Respublikasının ərazisini işğal etdi, qanuni seçilmiş hakimiyyət orqanlarını zorakılıqla devirdi və Azərbaycan xalqının çox böyük qurbanlar bahasına qazandığı müstəqilliyə son qoydu. Bunun ardınca Azərbaycan 1806-1828-ci illərdə olduğu kimi, yenidən Rusiya tərəfindən ilhaq edildi. SSRİ-nin təşkili haqqında 1922-ci il 30 dekabr tarixli müqavilə bu ilhaqı təsbit etməli idi. Sonralar 70 il ərzində Azərbaycan Respublikasına qarşı əslində müstəmləkəçilik siyasəti yeridilir, Azərbaycanın təbii ehtiyatları amansızcasına istismar olunur, milli sərvətləri çapılıb talanır, Azərbaycan xalqı təqiblərə və kütləvi cəza tədbirlərinə məruz qalırdı, onun milli ləyaqəti tapdalanırdı».

Rusiya imperiyasının bu rəsmi sənədlərinin öyrənilməsi erməniləri, ruslar 1880-cü illərdə Osmanlı imperatorluğu və Qacarlar dövlətindən, eləcə də dünyanın başqa yerlərindən (məsələn, çar I Nikolayın 1802-ci ildə verdiyi fərmanla Polşadan Dəmirqapının (Dərbəndin) yan-yörəsinə köçürülmüşlər) Qafqaza gətirənə kimi, Azərbaycanla siyasi bağlılığının olmadığını bir daha təsdiqləyir.

Haylar, Qafqazın, Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərinə səpələnmiş milli azlıq kimi yaşayırdılar. Qarabağdakı, rus sinodu-

nun əmrilə qriqorianlaşdırılmış, alban adlandırılan xristian türklərin erməni sayılması bir yana.

Sənədlərdən tarixi və milli gerçəkləri gözə alan rus siyasətçilərinin 1828-ci il martın 21-də, Azərbaycanın türk və müsəlman əhalisinin sayının 4-5 dəfə çox olduğu İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında «Erməni vilayəti» yaratmaqdan məqsədlərinin həylərə dövlət qurmaq olmadığı aydın görünür. «Silahla aldıkları» Azərbaycan xanlığının torpaqlarında erməni vilayəti yaradanlar strateji siyasətlərini yeritmək üçün Osmanlı imperatorluğu və Qacarlar dövlətinin böyründə, içində sədaqətli qullar dolaşan bir «forpost» yaratmaq istəyirdilər. Ruslar 1828-ci il martın 21-də çar I Nikolayın «...Rusiyaya birləşdirilən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını bundan sonra erməni vilayəti adlandıraraq hökm edir və öz titulumuza qatırıq» – hökmü ilə türklər, müsəlmanlar, gürcülər və bütün Qafqaz üçün siyasi faciələrin başlanğıcını qoydular. Amma vaxt gələcək, rusların ağıllı siyasətçiləri milli çıxarlarını gözə alıb, bu forpostdan əl çəkəcəklər. O vaxt başqa millətlərə tarixi xəyanət və satqımlıq yolunu tutmuş haylar səhv etdiklərini anlayacaqlar.

Başda türklər olmaqla bütün qafqazlılar əl-ələ verib çəşidli siyasi, iqtisadi, mədəni-mənəvi yollarla Qafqazda millətlərarası birgəyaşayışın, iqtisadi, mədəni-mənəvi, siyasi yüksəlişin qarşısını alan, bic doğulmuş bu yad «forpost»u dağıtmalıdır.

Sənədləri dərinlən öyrənən oxucu milliyyətə rus olmayan yüksək dövlət məmurlarının belə imperiyam genişləndirmək üçün can-başla çalışmalarından, bizim isə bu gün, müstəqil dövlət dövründə də davam edən milli birlik duyğusuzluğumuzdan, milli dövlətçiliyin güclənməsinə ürəklə çalışmamamızdan heyətlənir.

Azərbaycanlılarda milli həmrəylik duyğusu vardır, amma yurdumuzda milli birlik yoxdur.

Toplumun həyatını daha yaxşı təşkil etmək, özünü qorumaq üçün dövlət qurmaq istəyi milli idealdır. Biz bu gün, Rusiya imperiyasının bir vaxtlar Azərbaycanı işğal etməyə ça-

lışmış yüksək məmurlarının: «Cənubi Qafqaz müsəlmanlarında İstanbul türklərinin özəlliyini təşkil edən böyük təəssübkeşlik çox da yoxmuş» sözlərindən və Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin: «Azlığın çoxluq üzərindəki zülmünə, qolçomaqların əməkçiləri zorlamalarına, qüvvəlilərin zəifləri istifadələrinə, çalışdıranların çalışanları əzdiklərinə təhəmmül (dözən) edən cəmiyyətlərdə milli hakimiyyətin kökləşməsinə qane olmaq qeyri mümkündür. İctimai bünyəsi (özülü) o və ya bu şəkildə həll edilməmiş sosial məsələlər üzündən, bir-birinə zidd mənfəətlər daşıyan düşmən zümrə və siniflərin amansız çəkişmələri ilə didilən bir cəmiyyətin nə içəridə milli hakimiyyəti, nə də dışarıda milli istiqlal qətiyyəni təmin edilə bilməz» vəsiyyətindən dərs almalı, Türkiyə Cümhuriyyəti türklərlə daha sıx birləşib bir milli ruha gəlməli, «bir millət, iki dövlət»i güclü iqtisadi, siyasi, mədəni-mənəvi birliyə çevirməliyik. Çünki «Milli istiqlal – bu bir zərfdir, məzruf (içindəki) isə – milli hakimiyyətdir. Onu təşkil edən təbəqələr arasında nisbi olsun, ictimai müvazinət və yenə nisbi olsun, iqtisadi rifah təmin edilməyən bir cəmiyyətdə isə milli hakimiyyət təsisi qeyri mümkündür».

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə millətinə ilahi sevgilə bağlandığından, «Öz gözəllik və əzəmətinin fərqi varan insan, allahın gözəllik və əzəmətinin fərqi varır» atalar sözünü dəyişdirib, «Öz gözəllik və əzəmətinin fərqi varan insan, öz millətinin də gözəllik və əzəmətinin fərqi varır» şəklində işlətməmişdir. Biz də Azərbaycana bu sevgi ilə bağlanmalıyıq.

Son nəfəsində də «Azərbaycan, Azərbaycan, Azərbaycan!» deyən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin gənclərdə millətçilik, dövlətçilik duyğuları oyadıb, onlarda siyasi mübarizə mədəniyyəti yaradacaq «Milli birlik» kitabını oxuculara çatdırmaqdan amacımız da Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyətinin gənclərində milli birlik ruhunu gücləndirmək istəyidir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dediyi kimi, «Bütün türklər öz aralarında böyük dünya federasiyonuna qədəm olmaq üzrə bir federasiyon yaratmalıdırlar. Yeni Turan, mədəni birlik üzərində təsis

edilib, ancaq gələcək birər türk hökumətlərinin federasiyonu şəklində təsəvvür oluna bilər. Azərbaycan da bu gələcək Turan silsiləsinin mühüm bir halqasıdır».

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, «Bir millətin yeni nəslə əskisinə nəzərən daha az költürlü və daha az təcrübəli olursa, o millətin varlığı və gələcəyi təhlükəyə məruz qala bilər. Əlbəttə, yeni nəsil əskilərin kötü ehtiraslarını heç bir surətlə təvəris etməməli və bunları hakir (dəyərsiz) görmə fəzilətini öz ruhunda daim qüvvətləndirməlidir. Gəncliyin tək şüarı millətə fərağatla və təmiz bir qəlblə xidmət olmalıdır. Belə bir gəncliyə olan millət, halından və istiqbalından (gələcəyindən) tamamilə əmin ola bilər». «Azərbaycan istiqlal qayəsini mənimsəmiş, vətənin müstəqbel (gələcək) istiqlalına iman etmiş və öz xüsusi həyat və səadətinə millət və məmləkətin həyat və səadəti şərtilə təsəvvür edilə bilmək idealizminə ermiş bir gənc azərbaycanlı sadə mühəndis, sadə hüquqçu, sadə memar, sadə iqtisadçı, tarixçi və sairə olmaqla iqtifa (qala) edə bilməz. O eyni zamanda vətənçi bir mühəndis, milliyyətçi bir hüquqçu, istiqlalçı bir iqtisadçı, tarixçi və sairə olmaq vəzifəsilə mükəlləfdir», çünki «dövlətlər, millətlər və cəmiyyətlər ancaq «canlarını cananlarına fəda edə bilən» üzvlərə malik olduqları zaman uzunömürlü ola bilərlər».

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə deyirdi: «Mədəniyyətin qayəsi siyasəti elmə tabe etməkdir. İdari sahədə qazanılmış qiymətləri elm ölçüsü ilə dartaraq, cəmiyyət nizamını ona görə qurmaq ictimai bir idealdır. Diplomatiyanı əski istibdad məktəbinin alışqan olduğu aldatmaq zehniyyətindən (düşüncəsindən) qurtarmaq demokratiyanın idealizə etdiyi üsuldur». «Demokratlığımız aşırı dərəcəsinə qədər vardır» deyən milli ideoloq, bütün ömrü boyu bu yoldan dönmədi. «Can Azərbaycan»ın indiki gəncləri də Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi millətçi, dövlətçi, azərbaycançı, türkçü və çağdaş olmalıdırlar. Bu ideyalar getdikcə Quzeydən Güneyədək hər yerdə güclənən azərbaycançılıq ideologiyasının tərkib hissələridir.

Azərbaycan Respublikasının XXI yüzilliyin indiki gəncləri, milli ideoloqun sözlərilə desək: «mədəniyyət öz qayəsindən, xalq idealından, demokratiya da öz üsulundan... uzaqda, böyük və mücərrəd dəyərlər məhdud və müəyyən məqsədlərə qurban getdikcə, elm siyasətə tabe qaldıqca» demokratiyanın dərinləşmə bilməyəcəyini anlamalı, canlarını «Can Azərbaycan»a qurban verməlidirlər, çünki «fərdlərdən insan topluluğu dürüst olmalarını, doğru söyləmələrini, hiylə və təzvirə (yalana) baş vurmamalarını, içlərilə dışlarının bir olmasını, başqalarının haqq və hüriyyətlərinə təcavüz etməmələrini, dost və müxaliflərinin fikirlərinə sayğı göstərmələrini, qiybət və iftiradan sakınmalarını, hırs (sonsuz arzu), kin və xudbinlik kimi kötü hisslərə əsir olmalarını, tərbiyə və nəzakətdən ayrılmamalarını, vətən və millətlərinə bağlı qalmalarını, yurddaşlarına əzəmi (böyük) yardımda bulunmalarını, məmləkət qanun və nizamlarına son dərəcə riayətkar olmalarını, yurdun rifah və səadətinə durmadan çalışmalarını, ailə və əqrabalıq bağlarını qutsal saymalarını, övladlarını vətənə xeyirli olacaq şəkildə yetişdirmələrini, yurd və millətlə ilgili işlərdə böyük fəraqat (fədakarlıq) göstərmələrini tələb etməkdədir».

«Demokratik, hüquqi, dünyəvi» Azərbaycan Respublikasında da millətimizi əski istibdad məktəbinin alışqan olduğu aldatmaq düşüncəsindən qurtarmağa çalışmaq demokratik Azərbaycan gəncliyinin ideali olmalıdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Qısılmayan bir səs» məqaləsini «Bu qəzet müqəddəs bir cidalın (davanın) müdafiəsi üçün yüksələn bir səsi mədəni dünyaya göstərmək üzrə nəşr olunur. Milli Azərbaycan istiqlal davasının səsi! – Budur bizə həyəcan verən bir nida!...» çağırışı ilə başlayır.

Bu, Məhəmməd Əmin bəyin ömrünün sonuna kimi ucaldığı – «Azərbaycan» səsi idi.

Ulu tahrir Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Azərbaycan» səsinə batırmadı. Azərbaycan xalqı 1991-ci il oktyabrın 18-də «Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı» ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin

dövlət müstəqilliyini bərpa edib demokratiya və milli dirçəliş yolunu tutdu. İndi BMT-nin üzvü olan Azərbaycan Respublikası bütün çətinliklərə baxmayaraq, gün-gündən özünü dünya dövlətləri içində təsdiqləyir.

XX yüzilliyin birinci yarısında türk ədəbi dilində ərəb sözləri çox işləndi. Çağında elmi-siyasi düşüncəsinin genişliyi, gözəl danışıq – natiqliyi ilə tanınıb seçilən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də yaradıcılığında bu gün çətin anlaşılan ərəb sözlərini ayrılıqda və «müləmmə»lərlə işlətməmişdir.

Biz, sayılan elmi yanaşmaları gözə alıb, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1978-ci ildə Ankarada çap olunmuş «Milli təsanüd» kitabındakı milli ruhu, yazı tərzini, elmi, ideoloji, siyasi düşüncəsini, dil zənginliyini, mətnlərdəki Azərbaycana, türkə, insanlığa sevgini bacardıqca saxlamaqla yanaşı, onu çağdaş oxucuya daha anlaşıqlı, oxunaqlı etməyə çalışdıq.

Məhəmməd Əmin bəy də türk ədəbi dilinə yeniliklər də gətirməyə çalışıb. Oxucular bunu görəceklər. Məsələn, o daha çox xalçaçılıqda işlədilən, burada yatıq yazı ilə verdiyimiz çeşni sözünü çox uğurla işlətməmişdir: «Yerli bəyləri idarədən uzaqlaşdırmaqla bərabər, torpaq mülkiyyətindən də ayırmaq qəsdini güdən bu dövrdəki çar müstəmləkəçiliyi, idarəçiliyə gətirdiyi rus məmurlarını eyni zamanda torpaq yiyəsi etmək surətilə – hələ Paskeviç zamanında ikən düşünüülən – «əsil rus zadəganlığı»nın buralarda yerləşməsinə yeni bir çeşni ilə tətbiq etmək istəmişdir».

Kitabdakı bəzi çətin anlaşılan sözlərdən sonra mötərizədə onların türk dilindəki anlamı, Azərbaycanda çox işlənən şəkli, ya da yönəldici bir söz verilmişdir. Məsələn, istiqbal (gələcək), bəyaz (ağ), siyah (qara), yıl (il), şü (bu) və b.

Ankara çapında yarımçıq qalmış cümlələr sənədlərdən tapılıb yerlərinə qoyulmuş (s.165), mətndəki bəzi fikirləri aydınlatmaq üçün açıqlamalar verilmiş, bir neçə sitatın səhifəsi və başqa texniki yanlışlar düzəldilmişdir – məsələn, kasırlar (əsrlər), Knaser (Qeysər, Qeser) və b.

[] mötərizədəki sözlər Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin,
() mötərizədəkilər elmi redaktöründür.

Kitabdakı məqalələrin yazılma tarixləri, qara və yatiq yazılar Ankara çapındakı ilə eynidir.

Kiçik əməyimizi dəyərləndirənlərə, kitabın çapına can-başla çalışan bütün aydınlara *sağ olun!* – deyirik.

YADIGAR TÜRKEK

28 aprel 2009-cu il

Bakı.

ÖN SÖZ

«Azərbaycan Kültür Dərnəyi» «Azərbaycan» dərgisinə paralel olaraq kitab yayımı yapmağı da qərarlaşdırmış və indiyə qədər yayımladığı kitablara əlavə olaraq türk milliyyətçiliyi fikrini bir sistem halına gətirən və bunu qurduğu ilk türk cümhuriyyəti – Azərbaycan dövlətinin təməl ünsürü edən Milli Azərbaycan Müsavat Xalq Partiyasının lideri, rəhmətlik Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsərlərini yenidən basmağı planlamışdır.

İlk kitab, Rəsulzadənin çeşidli qəzet və dərgilərdə yayımlanan ideoloji məqalələrinin bir bölümünü qapsamaqdadır. Dərgi və qəzet səhifələri arasından çıxarılaq yayımlanan bu əsər türk milliyyətçiliyinə könül verən hər kəsə yol göstərəcək, işıq tutacaqdır. Bundan şübhəmiz yoxdur. Adını bir məqaləsindən alan «Milli birlik»i Rəsulzadənin digər əsərləri təqib edəcəkdir.

Əsrimizin yarısının siyasət səhnəsində olduğu qədər ədəbiyyat və sənət sahəsində də böyük bir yeri olan rəhmətlik Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bu əsərində, dili və üslubu eynilə qorunduğu kimi, məqalələrin bir sistem daxilində yeri və tarixləri göstərilmək surətilə kitabda yer alması saxlandı.

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy ömrünü Azərbaycanın və digər türk ellərinin istiqlal və hürriyyət davası uğrunda Bakı-Tehran-İstanbul-Moskva-Varşava-Ankara altıbucağı arasında bizlərə, milliyyətçi Azərbaycan gəncliyinə aydın günləri açmaq üçün sevə-sevə xərclədi. Bunun üçün də «Milli birlik»i onun çox sevdiyi Azərbaycanın istiqlalçı və milliyyətçi türk gəncliyinə ithaf edirik.

Azərbaycan Kültür Dərnəyi Mərkəzi

Mərkəzi Yönetim Qurulu

6 mart 1978

MƏHƏMMƏD.ƏMİN RƏSULZADƏ

(31 yanvar 1884 - 6 mart 1955)

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy 31 yanvar 1884-cü ildə Bakıda ruhani ailəsində doğulub. Atası Hacı Molla Ələkbər Rəsulzadə, anası isə Zal qızı Zinyətdir.

İlk təhsilini və milli tərbiyəsini ailə mühiti içində alan Məhəmməd Əmin bəy, daha sonra Bakıda texniki məktəbə qeyd olunsa da, zamannın siyasi hərəkətlərinə qatılmaq ehtiyacını duyduğundan məktəbi yarıda buraxaraq mətbuat həyatına atılmışdır. Və ilk yazısını 1903-cü ildə Tiflisdə çıxan «Şərqi Rus» qəzetində yayımlamışdır. Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən nəşr edilən «Həyat» qəzetilə «Füyuzat» dərgisində, Əhməd bəy Ağa oğlu tərəfindən yayımlanan «İrşad» və «Tərəqqi» qəzet və dərgilərində çeşidli məqalələr yazaraq davasını davam etdirən Rəsulzadə, 1905-1908-ci illər arasında şəxsən Bakıda «Təkamül» və «Yoldaş» adlı qəzetləri yayımlayaraq çahşma həyatına ayrı bir yön və hız vermişdir.

1903-cü ildən etibarən Azərbaycanda çeşidli sosial və siyasi dərnəklərdə görev alan Məhəmməd Əmin bəy, qurduğu gizli gənclik təşkilatı ilə çarizmə qarşı qoymuş, mücadiləsini daha təsirli bir hala soxmaq üçün İrana keçmişdir.

1908-ci ilin sonlarında İranda (Qacarlar dövləti) baş göstərən məşrutə hərəkətinə qatılan və orada «İrane-noy» (Yeni İran) adlı gündəlik bir qəzet çıxaran Məhəmməd Əmin bəyin, İranda qaldığı üç il zərfində bir yandan yayımladığı qəzet, digər yandan çeşidli cəmiyyət və qurumlar kanalı ilə Rusiyaya açdığı geniş savaşı o sırada İran hökumətinə təsirli olan rus səfirliyinin tələbi ilə durdurulmuş və onun 1911-ci ildə İran hüdudları dışına çıxarılmasına səbəb olmuşdur.

Bundan sonra, Məhəmməd Əmin bəy, İstanbula gələrək «Türk öcaqları»nın çalışmalarına qatılmış və orada yayımlanmaqda olan «Türk yurdu» dərgisinə çeşidli yazılar yazmışdır.

1913-cü ildə Romanov xanədanının 300-cü ildönümü münasibətilə elan olunan əfvdən istifadə edərək Bakıya döner Məhəmməd Əmin bəy, təkrar mətbuat həyatına qatılmış, çe-

şidli kəltür, siyasət və eğitim müəssisələrində fəal görev almış, 1915-1917-ci illər arasında «Açıq söz» adlı gündəlik bir qəzet çıxarmışdır. Bu qəzet, Azərbaycanın milli, demokratik, istiqlalçı yayım orqanı olmuşdur.

1917-ci ildə Milli Azərbaycan «Müsavət Xalq Partiyası»nın ilk genel kongresində ittifaqla (birliklə) partiyanın başçısı seçilmişdir.

33 yaşında partiya başçısı olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, eyni ildə, Bakıda toplanan Qafqaz İslam Kongresində Qafqazın siyasi və coğrafi baxımdan Rusiyadan ayrılmasını, Azərbaycanın özü özünü idarə etməsi tezisini savunmuş, yenə eyni ildə Rusiya müsəlmanlarının Moskvada toplanan kongresində Azərbaycanın milli bütönlüyü tezisini başari ilə savunmuş və yenə Güney Qafqaz seymində Müsəlman Fraksiyasının başçısı sifətilə Qafqazın Rusiyadan ayrılmasını və Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşkilni istəmişdir.

28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Şurasının başçısı sifətilə Azərbaycan istiqlalını elan edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, daha sonra Azərbaycan Parlamentində hökumət koalisiyasını təşkil edən partiyalar blokuna da başçılıq etmişdir.

1919-cu ildə Müsavat Partiyasının ikinci böyük kongresində təkrar ittifaqla partiyanın başçısı seçilən Məhəmməd Əmin bəy, mühərrirliyi və hatibliyi ilə Azərbaycanda ünlü bir yer tutmuşdur.

Azərbaycanın 27 aprel 1920-ci il tarixində bolşevik ruslar tərəfindən istilasından sonra, təqib edilib yaxalanaraq Bakıda Çeka həbsxanasına atılmış və şəxsən Stalinin müdaxiləsi ilə Moskvaya götürülərək nəzarətə alınmışdır.

1922-ci ildə, Finlandiyaya qaçmağı başaran Məhəmməd Əmin Rəsulzadə oradan eyni ildə İstanbula gəlmiş, sovet zölmünü dilə gətirən, qızıl imperalizmin metodlarını və istibdad recimini anladan «Azərbaycan Cümhuriyyəti. Keyfiyyəti, təşəkkülü və indiki vəziyyəti» adlı kitabını yayımlamışdır.

1923-cü ildən yalnız azərbaycanlıların deyil, bütün əsir türklərin nəşr orqanı olaraq yayımladığı «Yeni Qafqaz»dan

(1923-1928) sonra «Azəri türk» (1928-1929), «Odlu yurd» (1929-1931) dərgilərini də çap etdirmişdir.

Diplomatik bəzi səbəblər sonunda, 1931-ci ildə arxadaşları ilə bərabər İstanbullu tərkə məcbur olan Məhəmməd Əmin bəy fəaliyyətlərini Avropada davam etdirmiş, 1932-ci ildən etibarən Varşavaya yerləşmişdir.

Avropada «PROMETE»yə (Rusiya Məhkumu Millətlərin Müştərək Cəbhəsi) mənsub Qafqaz qövmlərinin təmsilçiləri ilə 1934-cü ildə Qafqaz Konfederasiyası anlaşmasını imzalamış, Parisdə fransızca yayımlanmaqda olan «Promete» (1929-1939) dərgisində Milli Azərbaycan Davasını savunmuş, şəxsən nəşr etdiyi «İstiqlal» (1932-1934) və «Qurtuluş» (1934-1939) dərgiləri ilə də milli hərəkatın daha çox yayılmasını saxlamışdır.

Polşanın istilası üzərinə, yayımlarına son verərək 1939-cu ildə Rumıniyanın baş kəndi Buxarestə keçən Məhəmməd Əmin bəy, 1942-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin müqəddəratı xüsusunda nasist Almaniyası ilə müzakirələrdə bulunduqdan, fəqət, müsbət bir sonuca vama imkanı hasil olmayacağı qənaətinə vardığından sonra təkrar Buxarestə dönmüş, 1944-cü ildə bolşeviklərin Buxarestə yaxınlaşmalarından sonra Mərkəzi Almaniyağa keçməyə məcbur olmuşdur.

24 aprel 1945-ci ildə Amerika işğal bölgəsinə, oradan da 1947-ci ilin sentyabrında Türkiyəyə gələn Məhəmməd Əmin bəy vəfatına qədər Ankarada qalmış, elmi və tarixi çalışmaları yapmış, konfranslar vermiş, kitablar yayımlamışdır.

Ankarada ikən Azərbaycan Kültür Dərnəyinin qurulması üçün təşviq və tövsiyələrdə bulunaraq, 1949-cu ildə onun fəaliyyətə keçməsinə saxlamış və dərnəyin ilk genəl qurul toplantısında mövcud üzvlərin ittifaqı ilə dərnəyin fəxri başçılığına gətirilmişdir.

1952-ci ildə bir müddət üçün Avropaya gedən Məhəmməd Əmin bəy, orada «Qafqaz İstiqlal Komitəsi»ni qurmuşdur.

Müxtəlif zamanlarda Hürriyyət Avropa Radiosundan Azərbaycana xitab edən Əmin bəy, 6 mart 1955-ci il tarixində Ankarada həyata gözlərini qapadığı günə qədər «Azərbaycan Kültür Dərnəyi»nin fəxri başçısı adını daşımışdır.

Rəsulzadə ədib, şair, mühərrir və tarixçi olaraq bir çox əsərlər yazmışdır. Onlardan bəziləri bunlardır:

– «Qaranlıqda işıqlar», «Nagəhan bəla» adlı pyesləri (1908, Bakı).

– «Camaat idarəsi» (1917, Bakı).

– «Bizə hankı idarə faydalıdır» (1917, Bakı).

– «Azərbaycanın təşkkülündə Müsavat» (1918).

– «Azərbaycan Cümhuriyyəti» (1919, Bakı).

– «Azərbaycan Cümhuriyyəti. Keyfiyyəti, təşəkkülü və indiki vəziyyəti» (1922, İstanbul).

– «Əsrimizin Səyavuşu» (1922, İstanbul).

– «İstiqlal məfkurəsi və gənclik» (1922, İstanbul).

– «Rusiyada siyasi vəziyyət» (1922, İstanbul).

– «İnqilabçı sosializmin iflası və demokratiyanın gələcəyi» (1928, İstanbul).

– «Milliyyət və bolşevizm» (1928, İstanbul).

– «Qafqaz türkləri» (1928, İstanbul).

– «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» (1936, Berlin).

– «Azərbaycanın kültür gələnekləri», (1949, Ankara).

– «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» (1950, Ankara).

– «Çağdaş Azərbaycan tarixi» (1951, Ankara).

– «Azərbaycan şairi Nizami» (1951, Ankara).

FEYZİ AĞUZUM

MİLLİ TƏSANÜD

Hürriyyət prinsipilə mülkiyyət əsasının mədəniyyət tarixində oynadıqları böyük rol məlumdur. XVIII əsrin sonları ilə XIX əsr başlarında elm, fənn, fəlsəfə və estetika sahəsində görülən parlaq müvəffəqiyyətlərin anası «hürriyyət», onlarla birlikdə yürüyən sənaye inqilabı nəticəsindəki maddi tərəqqilər ilə iqtisadi gəlişməni doğuran da «mülkiyyət» olmuşdur.

Siyasət sahəsində fransız inqilabının elan etdiyi «İnsan Haqları Bəyannaməsi»ndə, iqtisad sahəsində dəxi Mançestr okuluna mənsub iqtisadçıların «burax keçsin, burax etsin» şəklindəki formulları ilə əsaslandırılan bu prinsiplər burcu inqilablarında qəhrəmanlıqlar yaradan liberal düşünüş sisteminin əsasını təşkil etmişlər.

İnsanı Orta zaman geriliyinin siyasi, dini və iqtisadi üçqath zərurət və əsarət qayıtlarından (şərtlərdən) qurtaran və fərdə cəmiyyət içində layiq olduğu vətəndaş mövqeyini verən qüvvə liberalizmin zəfəri olmuşdur.

Liberalizm, dövlətin vətəndaş üzərindəki hakimiyyətini ən az dərəcəyə endirib, onu yalnız daxili asayiş ilə xarici əminliyi təmin edən, cəmiyyət xidmətində və nəzarətində bir müəssisə görmək istəmiş; dinin dünya işlərindən ayrılığını tələb edərək, vicdanların hər türlü təzyiqdən azadliyini gözləmiş; iqtisadi sahədə dəxi satış təşəbbüsünün istiqlalına hürmətlə mülkiyyətin qutsallığını elan etmişdir.

Liberalizmdə əsas ideal fərdin ən çox hürriyyəti və dövlətin vətəndaşlar arasındakı qarşılıqlı münasibətə ən az müdaxiləsidir. Şəxsi təşəbbüslərlə mülkiyyət haqqını çərh (tapdayan) və təhdid edən hər hankı dövlət müdaxiləsi, bu sistemin klassik tələqqisinə (baxışma) qətiyyəən uyğun deyildir.

Liberal dövlət müəyyən bir zamana qədər tarixi vəzifəsini müvəffəqiyyətlə görmüş, feodolizm sisteminə bağlı qalan

cəmiyyət qüvvələrinin hər sahədə açılaraq irəliləməsini təmin etmişdir.

Fəqət, hər tarixi cəmiyyət növü kimi, zəncirlərini qıraraq böyük bir sürətlə irəliləyən liberal cəmiyyət dəxi, içindəki mütezad (əks) qüvvələrin böyüməsilə yeni ictimai təzadlar qarşısında qalmışdır.

Başiboş rəqabət əsasına dayanan liberal istehsal sistemi təşəbbüskar və eqoist fərdlər arasında hüdud və ölçübilməz bir mücadiləyə meydan vermişdir. Bu isə bildiyimiz kapitalizmi doğurmuş və ona bağh bütün sosial təzadları qanadlandırmışdır. Sözdə siyasətən hür, mənən hür və iqtisadən hür olan vətəndaşlar, beləcə yarını məchul, bir dilim çörək qazancının əsiri bir hala gəlmişlər. Zahirde hakimiyyət «ümumun rəyinə» dayanan parlament içindən doğmuş «məsul hökumətlər»də isə də, həqiqətdə əsil hakimiyyət yeni para aristokratiyası deyilən bankirlərlə fabrikaçıların əlində. Bir tərəfdə gözqamaşdırıcı əfsanəvi zənginlik, o biri tərəfdə isə ürək yaxan bir fərqü səfalət. Sinfə qarşı sinif. Daxili mücadilə. Vətəndaşlar bıçaq-bıçağa.

Liberal dövlət şəxsən öz sisteminin məhsulu olan kapitalizmin doğurduğu böhranla mücadilədən acizdir. Bu təzadə, yenə cəmiyyət içərisində doğulan yeni qüvvələr qarşı gəlirlər. Kapitalizmin doğurduğu **proletariat** sinfinə dayanan **inqilabçı sosializm** ideologiyası doğulur. Digər adı **kommunizm** olan bu ideologiyaya görə, burcu cəmiyyəti iztirablar içində tutan şey liberalizmin istehsal sahəsindəki anarxiyaya izn verən fərdiyyətçiliyidir. İstehsal alətləri üzərindəki satış mülkiyyəti haqqı baki (əbədi, dəyişməz) qaldıqca – kommunistlərə görə – insan cəmiyyətinin iztirabına son gəlməz. Cəmiyyətlərin bir millət və dövlət içində vəhdətləri – onlarca – bəhs mövzusu ola bilməz. «Nə millət var, nə dövlət. Bu ancaq çalışan kütlələri kullanmaq üçün kapitalist ideoloqları tərəfindən uydurulmuş bir yalandır. Var olan siniflərdir. Liberal dövlət kapitalistlərin hakimiyyətini örtmək üçün özünə vətən, istiqlal və vətəndaş hürriyyəti maskası taxmış sinif hakimiyyətindən başqa bir şey deyildir». Hökumət demək, Leninin təbirincə, həddi zatında (özlüyündə) bir sinfin digər sinifləri əzmək və özünə tabe etmək üçün qurmuş

olduğu cəbr məşimindən başqa bir şey deyildir. Bunun üçün də Marksə görə, fəhlənin nə vətəni var, nə də milləti. Vətən və millət hissindən məhrum olan bu yeni insanlar zümrəsi – **proletariat** – «burcu diktatorluqlarını» devirərək, öz hakimiyyətini quracaq və tədriclə bütün sinifləri ortadan qaldıraraq sinifsiz və təzadsız bir cəmiyyət yaradacaqmış.

Hürriyyət və mülkiyyət prinsipləri üzərinə qurulan mədəniyyəti bütün əsərlərilə inkara qalxan bu müfrit (aşırı, radikal) cərəyan, yeni bir absolyutizm [mütləqiyyət] ideali doğurur ki, onun ən kamil və ən amansız müməssili (təmsilçisi, nümunəsi) **kommunizm** və Rusiyadakı misalı ilə **bolşevizmdir**.

Hüduzsuz liberalizmin təzadlarla dolu, özünü içindən gəmirən anarxist kapitalist sistemə döndüyünü müasir liberallardan və liberal demokratiya ideoloqlarından bir çoxu belə etiraf etməkdədirlər. Dövlətin sadə, bir «gəcə gözətçisi» rolunda olmayıb, cəmiyyətin tənзимində aktiv rol oynayan əsri, ən mükəmməl bir müəssisə halında olmasını istəyən mütəfəkkirlərin başında Hegel kimi keçən əsrin (XIX) parlaq dımağları (beyinləri) durmaqdadır.

Anarxist kapitalizmdən doğan təzadları islah üçün, millət və dövlət fikrini kökündən baltalayan marksizmin təlqin etdiyi kömmunizm ixtilahnə (inqilabına) qətiyyət lüzum yoxdur. Kötülük şəxsən hürriyyət və mülkiyyət prinsiplərində deyildir. Necə ki, bu prinsiplərə hər b elan etmiş olan kommunizm inqilabının Rusiyada vücuda gətirdiyi cəhənnəmlik həyat mütləq kollektivizmin mütləq liberalizmdən müqayisə edilməyəcək dərəcədə vasid bir sistem olduğunu meydana qoydu.

Bu təqdirdə nəticə öz-özünə doğur: Nə fərdi hürriyyətlə şəxsi mülkiyyətin mütləqiyyətindən doğan kapitalist anarxiyası ilə sərmayə istibdadı, nə də insanları mənlüyindən çıxararaq bir kölə və məşin halına gətirən kommunizm əsarəti! Nə mütləq liberalizm, nə də mütləq kollektivizm! O halda:

İkisini təlif (uzlaşdıran) edən solidarizm = təsanüd.

Təsanüdcülükdə əsri mədəniyyətin əsasını təşkil edən hürriyyət, şəxsi təşəbbüs və mülkiyyət əsasları bakidir. Fəqət, eyni zamanda dövlət, mütləq liberalizmdə olduğu kimi, fərdlər, siniflər və zümrələr arasındakı münasibət və mücadilələrə laqeyd, sırf zabitə (polis) vəzifəsilə mükəlləf (borclu) bir müəssisə deyildir. Bu sistemdə hürriyyət də, mülkiyyət də mütləq deyil məşrutdurlar (şərti). Şərt isə ümuminin mənfəəti və dövlətlə millətin salamathəğidir. Şəxsin olsun, zümrə və ya sinfin olsun hürriyyəti, topluluğun yüksək mənfəətləri və hürriyyətini pozmamayaq şərtlərlə çərçivələnmişdir. Liberalizm, bu hüdudu bir şəxsin hürriyyətlə digər şəxsin hürriyyəti arasında etibar edirdi, bunun üçün də dövlətin vəzifəsini sadə, bir zabitə və məhkəmə dərəcəsinə endirmək istəyirdi. Solidarizmdə isə, dövlət millətin təmsilçisi və cəmiyyətdəki münasibətlərin nizamlayıcısıdır.

Bu surətlə solidarizm, hürriyyət və mülkiyyət müəssisələrində qoyulmuş təbii təşəbbüs və irəliləmə həmlələrini zədələmədən, kapitalizmin liberal sistemdə ümumi mənfəət zərərinə işləyən ifratlarının önünə keçmək vəzifəsini dövlətə verir.

Sinifləri əsas olaraq alan kommunizm kimi, fərdləri nəzəri etibara alan **liberalizm dəxi kosmopolit və internasionaldır, solidarizm isə millidir**. Çünki sadə şəxslərin və siniflərin maddi mənfəətə bağ xüsusiyyətlərinə deyil, siniflər və fərdləri bir cəmiyyət halına gətirən mənəvi qüvvələrə böyük qiymət verir. Bu mənəvi qüvvələr isə, millət və dövlətlərin gerçəkləşməsində birləşdirici amil olaraq təsir edən dil, din, tarix, ümumiyyətlə kültür və ortağ ideal kimi mənəvi və ruhi qüvvələrdir.

Liberalizm mədəniyyətin ruhunu fərdin yaradıcı eqoizmində görür. Kommunizm isə bunu sinif eqoizmilə təbdil edər (dəyişdirir); solidarizm isə, mədəniyyəti fərd eqoizmilə cəmiyyət mənfəətləri arasındakı ahəngdən ibarət bilir. **Liberal cəmiyyətdə qeyri düşünmək [altruizm] qəhrəmanlıqdır. Solidarizmdə isə bu bir vəzifədir.** Kültür və tarix bağları ilə mənəvi birlik təşkil edən bir millətin fərdləri, topluluğun ortağ

mənfəətlərini qorumaq üçün öz şəxsi hirs (sonsuz arzu) və mənfəətlərini hüdudlandırmaq məcburiyyətindədirlər. Topluluğun mənfəətlərini təmsil edən müəssisə dövlətdir. Fərdin mənəvi mənliliyini təşkil edən ortaqlıq bütün qiymətlərin qaynağı milli cəmiyyət, onu təmsil edən də dövlətdir. Fərd, digər fərdlərlə ortaq olduğu bu mənəvi mənliliklə özünə məxsus mənfəətlərdən ibarət maddi mənlilik arasında ixtilaf çıxınca, maddiliyini mənəviliyinə fəda etmək məcburiyyətindədir. Hürriyyət və kəamil insan olmaq fəzilətinin hökmü bundan başqa ola bilməz. Dövlətlər, millətlər və cəmiyyətlər ancaq «canlarını cananlarına fəda edə bilən» bu kimi əzaya (üzlərə) malik olduqları zaman paydar (uzunömürlü, davamlı) ola bilirlər.

Madam ki, milliyyətçiyik, deyirik; madam ki, milli dövlət istiqlalını müdafiə edirik, o halda bizim üçün nə kosmopolit liberalizmə və nə də kommünizmə təhəmmül (yönəlmə) caiz (düzgün, uyğun) ola bilməz. Bizcə, müdafiə ediləcək yeganə sosial sistem milli təsənüd sistemidir.

MİLLƏT OLMAQ ƏZMİ

Millət anlamım ifadə üçün dilimizdə iki söz vardır: milliyyət və millət. Bunlardan birincisi lisan (dil), dini, irqi, qövmi, tarixi, coğrafi, iqtisadi və siyasi amillərin təsiri ilə meydana gələn etnik bir topluluğu ifadə edir. İkincisi isə bu topluluqda doğan ümumi bir iradəni anladır.

Madzininin məruf (məşhur) tərifinə görə, millət: «torpağın, mənşəyin, əxlaq ilə adətlərin və lisanın birliliyindən dolayı, həyatında və ictimai vicdanında anlaşma və ortaqlıq yaratmış bir insan topluluğuna» deyilir.

Dürkheymin nəzərində isə: «Etnik amillər və yaxud sadəcə tarixi səbəblərlə eyni qanunlar altında yaşamaq və tək bir dövlət qurmaq istəyən insan topluluğuna millət deyilir».

Dürkheymin, bu tərifini müşahidə etdiyi olaylarla təyit (sübut, təsdiq) edərkən: «İsrarla təyit olunursa, bu kollektiv [məşəri] iradənin təmin olunmaq haqqına malik olduğu və bu iradənin dövlət qurmağa bircə əsas təşkil etdiyi, indiki mədəni millətlərcə, artıq bir prinsip olmuşdur» – deyir.

Madzininin tərifi ilə Dürkheymin tərifi arasındakı ifadə fərqi diqqət etmək lazımdır: birincisində millət ünsürü və tarixi bir olaydır [vəqə]. İkincisində isə millət ictimai və idari bir hadisədir. Ötəkində millətin oluş seyri anladılır, bərikində millət bir «prinsip» kimi göstərilmişdir. O, rüşeymdir, bu – co-cuqdur. O, ağacdır, bu – meyvədir. O, anadır, bu – yavrudur. O, milliyyətdir – bu millətdir.

Lisanları, adətləri, tarixləri, dinləri, vətənləri və s. bir olan insanlar bir milliyyət təşkil edirlər, fəqət, bir milliyyətin millət halına keçməsi ümumi şüur və kollektiv [məşəri] iradənin təəssüsünə bağlıdır. Bu isə yalnız «ictimai hafizə» vəzifəsini görən orqanın təşəkkülü ilə vücuda gəlir. Bu orqan müxtəlif zamanlara görə dəyişir. Orta çağlarda bu vəzifəni feodal zümərə görür, milliyyətin sosial həyat və gələnlərini qeyd və zəbt edən (saxlayan, yaşadan) «hafizə» xan sarayları ilə

şövalye (dərəbəy, feodal) qalalarından ibarət olub qalırdı. Zamamn dəyişməsilə, təbii olaraq bu orqan da dəyişdi. Burcuaziyanın zühuru ilə feodal sistem dağıldı. Mənəviyyat mərkəzi «qala»lardan şəhərlərə keçdi. Şəhərlərdə yetişən münəvvər zümərə millətin şüurunu tərbiyə və iradəsini təmsil edən bir sinif halına gəldi.

Bu sinif, qullandığı ən böyük vasitə – mətbuat yolu ilə milliyyətdəki kollektiv iradəni işlədi; öz arasından bu iradəni çelikleşdirən (poladlaşdıran) fikir adamları ilə sənətkarlar yetişdirdi. Bunların sayəsində mənlüyini tərk edən milliyyət topluluğu bir millət olmaq əzminə gəldi.

Demokratik Azərbaycan topluluğunda bu millət olmaq iradəsi, sözün əsrimizdəki mədəni mənası ilə 28 may istiqlal hadisəsi və bəyannaməsilə təəssüs (yarandı) etdi. 32 ildən bəri dünya tarixinin ən qorxunc bir istilasını altında bulunmasına, ən amansız totalitar bir recimin məhkumu olmasına rəğmənl, Azərbaycan topluluğu bu iradəyə sadıq qaldığını hər fürsətdə izhar etməkdə, milliyyət dövründən çıxaraq millət olduğunu, 28 may fikrinə bağlılığını hər vasitə ilə isbat etməkdədir.

MİLLƏTÇİLİK – PATRIOTİZM

Keçənki sayımızda milliyyət ilə millət sözlərinin mənalərını incələdik: «Milliyyət etnik bir anlam ikən, millət siyasi bir anlamdır» – dedik.

Bunu başqa bir təbirlə də ifadə edə bilirik: milliyyət müəyyən şərtlər və hadisələr nəticəsində vücuda gəlmiş statik [müstəqər] bir varlıqdır, millət isə bu statik varlığın şüurlaşan dinamik [fəal] bir şəklidir.

Statik bir keyfiyyət ərz edən milliyyət baxımından vətən coğrafi bir anlamdır. Halbuki şüur və iradəyə malik olan millət baxımından vətən, siyasi bir məna ifadə edir.

Etnik bir özəllik ərz edən milliyyət mənsuqlarının yaşadığı bir yerdən ibarət olan coğrafi vətən dinimizdə məh-rum, passiv bir sevginin mövzudur. Halbuki, siyasi şüur və dövlət olmaq əzminə malik olan bir millət üçün vətən eşqi aktiv bir hərəkət amilidir.

Etnik milliyyətçilik və coğrafi vətən sevgisi bir topluluğun yaşadığı yerlərə: dağlara, dərələrə, yayla və ovalıqlara, dəniz və çöllərə qarşı duyulan bir ilgidən ibarətdir. Halbuki bir millətçi üçün vətən, sadəcə, maddi ünsürlərlə hüdudlanmaz. Milliyyətdə siyasi şüur güdən millətçi vətəndə də mənəvi bir öz, bir ruh arar. Onun üçün vətən maddi deyil, mənəvi bir varlıqdır.

Maddi özəllikləri mənəvi özəlliklərlə canlanmadıqca, coğrafi bir bölgənin, sözün əsil mənası ilə, zətən bir vətən olmasma imkan yoxdur. Maddi vətən ünsürlərindən başqa hər aydın insanın bildiyi kimi, dil, din, ədəbiyyat, musiqi, fəlsəfə, sənət və tarix kimi mənəvi vətən ünsürləri vardır. Bu ünsürlər, coğrafi vətən dıışı içində yoğrulub mənəvi bir vətən içi vücuda gətirirlər. Cansız maddə canlı bir ideya halına gəlir.

Millətin, dövlət olmaq əzmində israr edən bir milliyyət olduğu bilgin sosioloqlar tərəfindən kəşf və tərif edilmişdir. Bunu biz, keçən sayımızda qeyd etdik. Bir millətçinin vətən

anlayışı, coğrafi mənadakı vətəni müstəqil bir dövlət halına gətirmək istəməsidir. **Bir millətçi, hər şeydən əvvəl istiqlal davasında olan bir vətənci – bir patriotdur.**

Avropalıların patriot terminilə ifadə etdikləri **anlam**, bizim millətçi sözü ilə anlatmaq istədiyimiz anlamın eynidir. Bu, avropalıların **nasionalizm** sözü ilə dedikləri **milliyyətçilik**dən tamamilə başqa bir şeydir. **Nasionalizm** Qərbi Avropa demokratiyası anlayışınca, təcavüzçü və ümumi tərəqqi yoluna girmək istəməyən, dünyanın seyrindən (gedişindən) ayrılmış bir gerilik hərəkatidir. Halbuki **patriotizm** bir millətin öz müqəddəratına şəxsən özünün hakim olması və özünəməxsus milli bir dövlət qurması hərəkatıdır, bu isə bütün dünyanı bürüyən tərəqqi hərəkatının bir parçası, demokratik bir hərəkatdır.

Tarixi müəyyən şərtlərin təsiri ilə **milliyyət** halmdan **millət** halına gələn topluluqların müstəqil bir dövlət qurmaq və ya istilaya uğrayan vətənlərinin istiqlalını geri almaq uğrunda mücadilə edənlərə mütləq Avropa terminlərilə bir ad lazımsa, bunlara **milliyyətçi** [nasionalist] deyil, **millətçi** [patriot], hərəkatlarına da **milliyyətçilik** [nasionalizm] deyil, **millətçilik** [patriotizm] demək lazımdır!

MİLLİ BİRLİK

Millətçilik fikrinə inananların ilk vəzifəsi «Milli birlik»i mühafizə etməkdir. Bu, millətçilik fikrinin əsası və təməlidir. İnternasionalist və kosmopolit nəzəriyyələrlə ortaya atılan marksizm, kommunizm və anarxizm kimi doktrinlərin əsil qayəsi milli birlik və bütünlüyü sarsmaq, parçalamaq və pozmaqdır. İctimai sinif və zümrələr arasında ixtilaf və ziddiyyət təhriki və hüsumət ihdası (düşməncilik) bu məqsədlə edilir. Halbuki həqiqi millətçilərin üzərinə tərəddüb (düşən) edən qutsal qayə uzun sürəkli tarixin məhsulu olan milli varlığı bütün fəzilətləri, gələnk və görənəkləri, kəltür və ədəbiyyatı ilə qorumaq, yaşatmaq və gəlişdirməkdir.

Yıxıcı və çökərdici internasionalist və kosmopolit fikirlərin önünə ancaq milli bünyəni (özülü) qüvvətləndirmək və saqlamaşdırmaq surətilə keçilə bilir. Millətçilik fikri, ən təbii, ən mədəni, ən irəli bir fikirdir. Elm və kəltürün gəlişməsinə və yayılmasına əngəlləmək böylə dursun, bu, gəlişmə və yayılmanın ən təsirli və qüvvətli bir amilidir. Həm də insanlıq kəltürünün ən təbii və ən normal inkişaf yoludur.

Bəşər kəltürünün bu qədər çeşidli, zəngin və feyzli mənzərələr ərz etməsi, onun bir çox əski və yeni millətlərin davamlı və məzbuhanə (durmadan) çalışmaları nəticəsində doğulmuş olmasındadır. Dünyada internasional, kosmopolit və ya qeyri-milli kəltür deyə bir şey yoxdur. Müxtəlif millətlərin əməyi sayəsində hüsula gələn (yaranan) və hələ hər millətin damğasını üzərində daşıyan bir dünya kəltür mənzuməsi və ya məcmuəsi vardır.

Bu kəltür mənzuməsində əski türklərin çox böyük və ən mühüm bir rolu olmuşdur. Bu rol istiqbalda (gələcəkdə) heç şübhəsiz daha böyük olacaqdır.

Nə yazıq ki, bu müştərək türk kəltürü tarixin mərhəmətsiz seyri (gedişi) nəticəsində bir-birindən uzaq, müxtəlif sahələrə dağılmışdır. Müştərək düşmən də, bu ayrı-ayrı türk

kültür parçalarını bir-birindən uzaqlaşdırmaq və bir-birinə yabançı qılmaq üçün əlindən gələn hər şeyi etmiş və hələ də durmadan etməkdədir. İndi, bu durum qarşısında türk gəncliyinə düşən əsil vəzifə, bu ucsuz-bucaqsız türk kultürünü bütün özəlliklərilə tanımaq, öyrənmək, sevmək, mənimsəmək və tanıtməkdir.

YANLIŞ TERMİN QULLANMAYAQ

Çağdaş mədəniyyətə ayaq uydurmağa mətuf (yönelmiş) islahat hərəkatına bizdə qərbliləşmək və avropalılışmaq adı verilməkdədir.

Geri qalmış Şərq məmləkətlərini «Qərb mədəniyyətinə» ulaşıdırmaq yolunda radikal üsullara baş vuran milli türk inqilabının ideologiyasını işləyənlər Şərq mədəniyyəti və Qərb mədəniyyəti deyə ikiyə ayrılan mədəniyyət anlayışlarını qarşılaşdırarkən əsaslı bir xətəyə düşür, yanlış termin qullanırlar.

Milli türk devrimi Şərqi atır, Qərbi tuturmuş. Şərq mədəniyyət dəyişdirilmiş. Qərb mədəniyyətini almaq tarixi zərurətmiş və sairə...

Mədəniyyətin coğrafi sahələrə atfən (mal kimi) bölünməsi və bir mədəniyyətdən digər mədəniyyətə keçmək düşüncəsi doğru bir görüş məhsulu deyildir. Nə üçün, izah edim:

Dünya mədəniyyəti bir bütündür. Türlü sahələrdə gördüyümüz ayrılıqlar türlü zamanlarda türlü-türlü məmləkətlərdə görülən ayrılıqlardan başqa bir şey deyildir. Bu gün Avropa və ya Qərb deyə özlədiyimiz irəli örnək, aləmin vaxtı ilə Şərq və ya Asiya dediyimiz qitələrin bulunduqları bugünkü «geri» duruma bənzər bir aləm təşkil etdiyi məlumdur. Dünya mədəniyyətinin seyrini təqib edərsək (izləsək), onun amudi (yüksələn, şaquli) istiqamətdə gəlişən mərhələlərindən bəhs etmək daha doğru olur. Bu baxımdan Şərq mədəniyyəti ilə Qərb mədəniyyətindən deyil, Ortaçağ mədəniyyəti ilə Çağdaş mədəniyyətdən bəhs etmək lazımdır.

Bizim «dəyişdirdiyimiz» mədəniyyət Avropanın da vaxtı ilə «dəyişdirmiş» olduğu Ortaçağ mədəniyyətidir. «Almaqda» olduğumuz mədəniyyət də, bir Qərb mədəniyyəti deyil, çağdaş bir mədəniyyətdir.

Biz, Şərqi atıb da, Qərbi almırıq. Qərbin vaxtı ilə etdiyi kimi, Şərq də Orta çağ zehniyyət (düşüncə) və şərtlərindən,

çağdaş zehniyyət və şərtlərinə doğru yüksəlir. Bugünkü Şərqdə görülən devrimlər bir kaymanm, bir uymanın deyil, bir yüksəlmə, bir qalxınmanın əsəridir.

Şərqli bir millətçi, tarixi türlü səbəblərlə geri qalmış vətəni çağdaş mədəniyyət səviyyəsinə ulaşıdırmaq xüsusundakı əzminə «şərqliliyi atır, qərbliliyi alır» deyə bilməz. Deyərsə, yanlış bir termin kullanmış olur. Bu yanlışlığı o, həddi zatında (özlüyündə) millətçi bir iş görərkən millətə aid özəlliklərə arxa çevirmiş bir insan durumuna düşməklə ittiham oluna bilir. Tərəqqi düşməni mürtəcelərin bu ittihamı qarşısında min bir dərədən su gətirib, öz xətti hərəkətini izah etmək zorunda qalır. Məsələn, Şərq deyirik, Yaponiyamı qəsd etmirik der; Qərb dedikdə İspaniyamı düşünmürük kimi; dinləyənlərin zor anlayacaqları bir takım təfsirlərdə bulunmaması lazım gəlir.

Halbuki sui təfsirlərə məhəl vermədən bir bütün olaraq ələ alınan dünya mədəniyyətini Şərqa və Qərbə ayırmadan üfq deyil şaquli ayrılıqlarından bəhs etmək daha doğru və daha makuldur (ağlabatandır).

Millətçi Türkiyə bugünkü gənc şərqlilərə örnək olaraq etdiyi devrim həmləsilə Şərqdən sıyrılib Qərbə qatılmır, geri ortaçağ səviyyədən çıxaraq irəli çağdaş səviyyəyə yüksəlir.

QÖVM VƏ MİLLƏT

Böyük türk filosofu Ziya Göyalp mərhum, bu mövzunu bir yazısında [«Yeni məcmuə», № 33] deyir ki:

«Millət [nation] şəxsiyyətini uzun müddət qeyb etdikdən sonra təkrar oluşturmağa çalışan bir qovm deməkdir».

Bu oluş gelişimini anladırkən ustad, «milliyyət» təbirilə də ifadə olunan «qövm»ün keçirdiyi istihalə (yeniləşmə) şəklini izah edər ki, xülasəsi bundan ibarətdir:

Qövmlər tabe olduqları müştərək bir din və ya səltənətin təsirilə təməssül edərək (özləşərək) şəxsiyyətlərini qeyb edirlər. Sonra daxil olduqları bu səltənət və ya ümmətin çözülməsi üzərinə, yenidən özlərini bulurlar. Fəqət, bu dəfə bulunan şəxsiyyət qeyb edilmiş qövmi şəxsiyyətinin eyni deyildir. O, uzun zaman birlikdə yaşanan müştərək mədəniyyət və ümmət həyatının təsirilə yeniləşmiş bir şəxsiyyətdir. Qövm getmiş, yerini millət almışdır.

Qövm ilə millət arasındakı fərq, əcəba, nədir? Ustadı dinləyək:

«...Qövm inhisarçıdır. Qövm dini özünə həsr (aid) edər, insanlığı özündən ibarət görür, hətta kosmoqoniyası vasitəsilə kainatın təşəkkülünü öz qövmi təşəkkülü ilə izah edər. Bu etibarla ümmət şəkli qövm şəklindən daha ziyadə insanidir, çünki ümmət insaniyyəti və mədəniyyəti bir qövme həsr etməz, bir çox qövmləri içərisinə almağa çalışan bir din dairəsinə həsr edər. Bununla belə, ümmət də çağdaş mədəniyyətə nisbətə inhisarçıdır. Çağdaş mədəniyyət yalnız bir Dinin salıqlərinə inhisar: qəbul etməz. Çünki elmə dayanan bu zümərə türlü dinləərə mənsub millətləri də dairəsinə ala bilir. Bundan dolayıdır ki, millətlər ümmətin deyil, çağdaş mədəniyyətin bir cüzi tamamından (parçasından) ibarətdir. Bir çox sultani [imperial] dövlətlər bir ümmətin bir cüzi tamamı ola bilir. Fəqət, **millətlər**, yəni çağdaş **dövlətlər** [təbirə diqqət edin – idarə] bir ümmətin cüzi tamamı ola bilməz. Millət nə qövm kimi, nə ümmət kimi

inhisarçı deyildir. **Millət çağdaş mədəniyyəti tam, özünü də onun parçası olaraq görür».**

Milliyyətin dövlət olmaq əzmini göstərdiyi və bunda israr etdiyi zaman ancaq millət olduğunu yazdığımız vaxt [«Azərbaycan» №5] biz də bu fikri ifadə etmişdik. Necə ki, Ziya Göyalp da «**millət sözünü dövlət**» sözünün müradifi (qarşılığı) olaraq qullanmışdır. Ustada görə: «**Türklər Türkiyə Cümhuriyyətinin təşəkkülündən sonra millət həyatına başlamışlar**».

Cümhuriyyətdən əvvəl «türk milləti» və «millət həyatı» yokmu idi? – deyə soruşanlara sözü keçən məqalədən aşağıya köçürdüyümüz bu sətirləri oxumalarını tösiyyə edirik:

«**Türk qövmü** islam ümmətindən, Səlcuq və Osmanlı səltənətlərindən əvvəl də mövcud idi. Müştərək İran mədəniyyətinə daxil olmadan özünə məxsus qövmi bir mədəniyyətə malikdi. İran mədəniyyəti ilə, ümmət və səltənət təşkilatları türklərin bir çox qövmi müəssisələrini izalə etdi. Fəqət, eyni zamanda türklərin **millət halına gəlməsini təmin etdi**».

İndi sözün bu məqalədə izah olunan mənası ilə **milliyyətçilik** deyil **millətçilik**, dünyanın irəliyə doğru addımlayan demokratik gedisinə uyğun bir hərəkətin adıdır. Sözün çağdaş mənası ilə **patriotizmə** təqabül (uyğun) gələn bu termin **milliyyətçiliyi**, yəni **milli istiqlalçılığı** ifadə edər.

Bu, bəzilərinin düşündüyü kimi, yeni və uydurma bir təbir deyildir. Ziya mərhumun istifadə etdiyimiz məqaləsi «**Millətçilik**» başlığı altında nəşr edilmişdir.

MİLLİ ƏXLAQ

Bəşər topluluğunda fərdlər üçün olduğu kimi, millətlər üçün də müəyyən və sabit bir takım əxlaq qaydaları vardır. Fərdlərdən insan topluluğu dürüst olmalarını, doğru söyləmələrini, hiylə və təzvirə (yalana) baş vurmamalarını, içlərilə dışlarının bir olmasını, başqalarının haqq və hüriyyətlərinə təcavüz etməmələrini, dost və müxaliflərinin fikirlərinə sayğı göstərmələrini, qiybət və iftiradan sakınmalarını, hırs (sonsuz arzu), kin və xudbinlik kimi kötü hissələrə əsir olmamalarını, tərbiyə və nəzakətdən ayrılmamalarını, vətən və millətlərinə bağlı qalmalarını, yurddaşlarına əzəmi (böyük) yardımda bulunmalarını, məmləkət qanun və nizamlarına son dərəcə riayətkar olmalarını, yurdun rifah və səadətində durmadan çəşmələrini, ailə və əqrabalıq bağlarını qutsal saymalarını, övladlarını vətənə xeyirli olacaq şəkildə yetişdirmələrini, yurd və millətlə ilgili işlərdə böyük fəraqat (fədakarlıq) göstərmələrini tələb etməkdədir. Bunları eynilə edənlərə cəmiyyət əxlaq və səciyyə sahibi bir insan, vətənpərvər, mükəmməl bir vətəndaş, müşfiq bir ata və milli qəhrəman kimi izafə edər. Əksini işləyənlərə milli topluluğun enində-sonunda nə kimi damğalar vuracağı da məlumdur!

Milli əxlaqa gəlincə, o da fərdlərdən mütəşəkkil böyük bir topluluğun toplu bir halda uyacağı və daim bağlı qalacağı bir takım məşəri (ümumi) ümdə və qaydalardır. Millət hiziqlərin, zümrələrin və siniflərin fəvqündə olduğu və bunların hamısını içində barmırdığı və qoynunda bəslədiyi üçün heç bir dəstə, zümrə və sinif mənfəətlərinə və ya qayələrinə fəda edilməz. Hələ milli varlığın şəxsi təmayüllərə və qərəzlərə alət və vasitə edilməsi ağla, xəyala belə gətirilə bilməz.

Hər şey millət uğruna – bax, həqiqi vətənpərvərlərin yeganə şüarı bu olmalıdır. Millətin birliyini və bütünlüyünü qorumaq, milli əxlaqın başlıca ümdəsidir. Türklük və milli istiqlal prinsiplərinə mütəqə sədaqət, milli əxlaqın ikinci böyük üm-

dəsidir. Bu ümdənin qəti və zəruri icabı (şərti) olaraq düşmən və müstəvli (işğalçı) hər hankı bir qüvvətlə milli istiqlal bəhsində açıq və ya qapalı heç bir bazarlıq edilə bilməz. Verilən sözə və yapınan sərbəst anlaşmalara riayət milli əxlaqın üçüncü ümdəsidir. Haqqı, hüriyyəti, sülhü və demokratiyanı qoruma və savunma, zülmə və təcavüzə qarşı sarih (aydın) bir cəbhə alma milli əxlaqın dördüncü ümdəsidir. Milli səviyyəni daim yüksək tutma, gerilik və cəhalətdən savunma milli əxlaqın beşinci ümdəsidir.

Bütün bu ümdələrə riayət edən millətlərə insanlıq camiası irəli, költürlü, səciyyəli, zində (sağlam) və istiqbalı gələcəyi parlaq millətlər deyə qiymət verir. Əks yolu tutanlara bəşər topluluğu da, tarix də inütəfəssih (çökmüş), çürümüş və ölümə məhkum millətlər damğasını vururlar. Tarix boyunca milli dövlət qurmağa və yaşatmağa müvəffəq olmuş və ün salmış millətlər, həm əxlaq və səciyyələri etibarlı ilə sağlam olan və sağlam qalmış millətlərdir. Əxlaq və fəzilət fərdləri yüksəltdiyi kimi, onu daşıyan millətə qarşı dünya ictimai fikrinin bəsləyəcəyi etibar və etimadı da get-gedə yüksəldə və artırır bilir və beləcə milli davanın təhəqqüqünü (gerçəkləşməsini) bir xeyli qolaylaşdırır. Səciyyəsi düzgün və sağlam bir millət gələcəyindən əmin ola bilir. Çünki milli sahədəki hər müvəffəqiyyətin başı və əsas şərti milli fəzilətdir.

ƏSKİ VƏ YENİ NƏSİL

İnsan övladı yavru olaraq dünyaya doğular, ata və anasının himayəsi altında böyüyüb yetişərək gənclik, olgunluq, yaşlılıq və ixtiyarlıq mərhələlərini aşdıqdan sonra yerini və edindiği təcrübələri yeni nəsələ buraxaraq dari bekaya (sonsuzluğa) intiqal edər.

Bu, ilahi bir xidmət və təbiətin dəyişməz qanunudur. Beləcə hər nəsil özündən əvvəlki nəslin məhsulu və özündən sonra gələcək nəsillərin başlanğıcıdır. Kültür və mədəniyyət də bir tək nəsələ məxsus olmayıb, tarixin təmadisi (gedişi) boyunca gəlib keçən saysız və sonsuz nəsillərin müştərək əsəridir.

Hər nəsil özündən sonra gələn nəslin müəllimi və mürəbbisidir. Əski nəsələ düşən vəzifə yaxşı öyrətmən və ehitmə olmaq, yeni nəslin borcu isə yaxşı yetişməkdir.

Beləcə, əski və yeni nəsil arasında prinsip etibarlı ilə hər hankı bir ayrılıq, ixtilaf, keçimsizlik təsəvvür edilə bilməz. Ata ilə övlad arasında ola bilməyəcəyi kimi! Çünki hər ikisi də eyni milli bünyənin (özülün) bir canlı üzvü məsabəsindədir (dəyəmindədir). Nəsillər arasındakı fərq yalnız milli camiaya etdikləri xidmətin dərəcəsilə ölçülə bilir.

Şübhə yox ki, gənclik, yaş, quruluş və ruh etibarlı ilə daha həssas, daha həyəcanlı və daha atılan olur. Hər millətin həyatında elə anlar ola bilir ki, bu kimi şeylər qəti bir rol oynayır. Fəqət, ümumiyyətlə istisnai hallardır və hər b, inqilab, feili (gerçək) mücadilə kimi dövrlərə inhisar edər. Normal hallarda isə, əsil olan tədbirli, düşüncəli və olgunca hərəkətlərdir ki, bu da ancaq əski və yeni nəsillərin bir-birini tamamlaması və yardımlaşması surətilə əldə edilə bilər.

Əski nəslin təcrübəsi və tədbiri yeni nəslin enerjisi ilə birləşdiyi təqdirdə milli dava vüqar və təmkinlə və əzəmi müvəffəqiyyət şansı ilə yeridilə bilər.

Gənclik, özündən əvvəlki nəslin bütün müsbət təcrübələrini sürətlə mənimsəməlidir. Bu, onun təvarüs (ala) edə biləcəyi ən zəngin və ən davamlı bir mirasdır. Yeni nəsil əskisindən daha bilgili, daha kültürlü və daha olğun olaraq yetişmək zorundadır. Çünki onu daha böyük və daha çətin vəzifələr gözləməkdədir. Bu isə yalnız təvazö və tükənməz bilgi və öyrənmək eşqilə təmin edilə bilər.

Bir millətin yeni nəslə əskisinə nəzərən daha az kültürlü və daha az təcrübəli olursa, o millətin varlığı və gələcəyi təhlükəyə məruz qala bilər.

Əlbəttə, yeni nəsillərin kötü ehtiraslarını heç bir sürətlə təvarüs etməməli və bunları hakir (dəyərsiz) görmə fəzilətini öz ruhunda daim qüvvələndirməlidir. Gəncliyin tək şüarı millətə fərağatla və təmiz bir qəlblə xidmət olmalıdır. Belə bir gəncliyi olan millət, halından və istiqbalından (gələcəyindən) tamamilə əmin ola bilər.

İDEALİSTLƏR, OPORTUNİSTLƏR, POZĞUNÇULAR

Siyasi, ictimai və milli hərəkatlar obyektiv və bir takım şərtlərin məhsuludur. Coğrafi, iqtisadi, qövmi, kültürel və tarixi amillərin birləşib qaynaşması və gəlişib şəkillənməsi nəticəsində yaşanan zamanın hakim ruhu ilə müvazi olaraq müəyyən hərəkatlar doğar.

Obyektiv şərtlərlə ilgili olan bu hərəkatların oluş sıralarını anlamaq və bu oluşu müəyyən aksiyalarla istənilən istiqamətdə olgunlaşdırma bilmək üçün hərəkatların sövq və idarəsi subyektiv bir sıra amillərə möhtacdır.

Siyasi olsun, ictimai olsun bütün hərəkatların təşkilatlanmasında müşahidə olunan fikir, anlayış və metod ayrılıqları subyektiv amillərin obyektiv şərtlərə, digər təbirlə, yaşanan dövrdə mövcud reallıqlara nə dərəcəyə qədər uyub-uymadığını təqdir fərqiindən irəli gəlir.

Hərəkatları idarə edənlərdən bir qismi, ideyalara və ideya sistemlərinə əhəmiyyət verir, tarixin inkişaf şərtlərilə ayaq uydurmaq zərurətilə özlərinə elmi əsaslara istinadən bir sistem düşünür və sistemdəki əsaslara sadıq qalaraq hərəkat edərlər. Bunlar idealistlərdir.

İdealistlər, tarixdəki real hadisələri inkar etməməklə bərabər, bu reallıqların istənilən ideal istiqamətdə inkişafını təmin üçün gərəkən tədbirləri alırlar.

Buna müqabil oportunistlər vardır ki, bunlar tarixin seyri və varılacaq hədəflə çox məşğul olmadan o gün, həmə bir rol oynamaq üçün, subyektiv ünsürü göz önündə bulunduraraq, özlərini axıntıya buraxırlar. Axıntının qafiləni (idarəsiz gəmini) istənilən sahildən başqa bir yana götürüb - götürməməsilə çox ilgilenməzlər.

Məfkurəçi realizm ilə opportunist realizm arasında müəyyən zaman, məkan və şərtlər daxilində təşriki məsai (birgə çalışma) imkanı təsəvvür oluna bilirsə də, ictimai

hərəkətlərdə xəstə bir hal alan pozğunçuluqla heç bir zaman işbirliyi ola bilməz. Təmiz niyyətdən arı olub, fəaliyyətə ancaq inkar və ihlal (dağıtmaq) məqsədilə girişənlərə pozğunçu deyilir. Bunların nə obyektiv görüşləri, nə tərəfsiz təhlilləri, nə də müsbət proqramları olur. Onlar sadəcə mövcudu yıxmaqdan zövq alırlar.

İdealistlərə də, oportunistlərə də, pozğunçuluqla mücadilə etmək müstərek bir vəzifədir.

ŞƏKİLCƏ DƏ, MÖHTƏVACA DA RUSLAŞDIRILMA

Özlərinə xas ikiüzlü taktika ilə Rusiyada iqtidara gələn bolşeviklər ən sonda bütün dünyanı ruslaşdırmağa mütəvəccih (yönəlmiş) olan siyasətlərini milliyyət məsələsində ortaya atdıqları məşhur formulla pərdələmək istədilər. Sovetlər Birliyində kultürün «formaca milli, məzmunca sosialist» olması üzərində israr etdilər.

Sovetlər Birliyinə daxil olub, sayları 40 milyonu haqlayan türk ellərində bu formulun tətbiqatda nə kimi bir nəticəyə vardiğini bilirik: öncə şəkil [forma] ruslaşdırıldı. 1939-cu ildən etibarən Rusiyadakı bütün türk cümhuriyyətlərində Latın hərflərilə yazılmağa başlanmış olan yazılar rus hərflərilə yazdırılmağa məcbur edildi. Bununla ilgili olaraq türkcələrdəki termin sistemi də islam və Avropa əsaslarından uzaqlaşdırılaraq rus sisteminə tabe tutuldu.

Şəklin ruslaşdırılmasından sonra möhtəvaya [məzmun] əl atıldı. Bu möhtəva sosialist olacaq, kosmopolit bir mahiyyət daşıyacaqdı. «Millət, növi bəşər, vətən də yer üzü» təsəvvür olunurdu. Lenin, «Rusiyanın mənfəətləri cahan inqilabının mənfəətlərinə fəda olsun» – deyirdi. Bu surətlə Sovet hakimiyyətinə düşən millətlər sosialist kosmopolitizmi ilə qandırılırdı (aldadıhrdı). Milliyyətçiliyin – şovinizm, vətənsəvərliyin də kapitalistcə bir aldatma olduğu hər tərəfə və hər kəsə israrla təlqin olunurdu.

Fəqət, bütün bunlar Sovet hökumətinin nisbətən zəif olduğu zamanlara məxsus bir hərəkət xəttinin ifadəsi idi. Bolşeviklər mövqelərində yerləşdikcə, bu ifadə də yeni bir ruh bildirir, «sosialistlik»dən məqsədin «rusçuluq» olduğu aşikara vurulurdu.

İkinci cahan hərbi əsnasmda və bilxassə bu hərbdən sonra, velikorus qüruru sovet siyasətinin bütün aksiyalarına sira-

yət etdi. Bu qürur, özünü bilxassə, kəltür və eɡitim sahəsində göstərdi.

İndi rusluq «cahan inqilabına fəda ediləcək» ikinci dərəcəli bir qiymət deyil, bütün dünyaya örnək olacaq bir dəyərdir. Digər adı «şovet milləti» olan rus millətini öymək Sovet hakimiyyətini «qəbul etmiş» bütün millətlərə fərzdir (börcdür). Rus milləti millətlərin ən şərəflisidir[!]. Çünki: «o, cahan inqilabı fikrini qəbul və tətbiq edən ilk millətdir. Dünyanın bütün ixtiralarım, ən irəli fikirlərini o bulmuş, o vermişdir! Onun yolundan yerimək, onun tarixilə öyünmək, onun qafası ilə düşünmək millətlərə zillət deyil, ancaq şərəf gətirir. Kosmopolitizm indi bir irtica, kapitalist zehniyyətdir, əsil insani və inqilabi fikir sovet patriotizmi deyilən rus milliyyətçiliyidir. Rus milləti tarixdə rus məhkumu millətlərin ögrətməni olmuş, onlara mədəniyyət dərsi verən bir ağabəyi (böyük qardaş) mərtəbəsinə yüksəlmişdir!».

Rusiya məhkumu millətlərin tarixləri, bilxassə ədəbiyyat tarixləri indi bu yeni teoriyanın işığı altında təhlil və tənqid olunur. Rus ağabəyisinə bu gün deyil, tarixdə dəxi sadıq qalmaq Sovetlərdə tətbiq olunan yeni «milli siyasət»in ana tələbini təşkil etməkdədir. «Sovet hökumətinə sədaqəti isbat üçün bu gün kommunist partiyasını və baba Stalini mədh etmək kafi deyil» bir də ağabəyi rus millətinə ərzi hülus (sayğı bildirmək) etmək zəruridir!».

Son zamanlarda siyasi Sovet məqamları Sovetlər Birliyindəki millətlərin vücuda gətirdikləri tarix və kəltür müəssisələrini sıx bir kontrola tabe tuturlar. İndi, sadə yaşanan dövr deyil, yaşanmış dövrlər də təftişə tabedir. Çarlıq istilasına qarşı göstərilən mücadilə və müqavimət hadisələri ilə şəxsiyyətlərini idealizə edən mühərirələr şiddətlə tənqid və təzyiqlərə uğrayırlar. Çünki, onların əsərlərində böyük rus millətinin bu yerlərə gətirdiyi irəli müəssisələrə qarşı gələn «mürtəce»lər idealizə olunurmuş!

Bu «mürtəce»lər arasında məsələn, Qafqazın istiqlal qəhrəmanı böyük Şamilin adı başda gəlir. Vaxtilə şəxsən bolşevik yazarları tərəfindən milli istiqlal və inqilab qəhrəmanı deyə

təqdir olunan bu tarixi sima, indi «ingilis kapitalının agentı» və «Osmanlı Sultanının uşağı» – deyə təşhir (göstərilir) olunur. Bunun kimi başqırd qəhrəmanı Knaser (Qeysər) də əskidən oturdulduğu milli qəhrəman taxtından endirilir. Azərbaycanın, onunla bərabər digər türk ellərinin də qəhrəmanı olan «Dədə Qorqud» hekayələri vətənpərvərliyin, xalq igidliyinin, vəfa və fədakarlığın bir şah əsəri deyil, «Orta çağ dərəbəyi çapovulçuluğu» ilə «islami geri fikirləri» yayan bir irtica əsəri imiş!

Milliyyət, vətən, hürriyyət və istiqlal fikirlərini tərvc (dəstəkləyən) edən dünənki bütün şöhrətlilər indi yeni meyar ilə ölçülür: hürriyyət və istiqlal fikrinin qəhrəmanları şən və şöhrət taxtlarından endirilir. Şöhrətli şairlərimizdən Hüseyin Cavidlər ilə Əhməd Cavadların uğraduqları fəci aqibət məlumunuzdur. Bunların hörmətlə andığımız adları sovetlərdə bir təzyif mövzudur. İndi də sıra daha dünənə qədər şəxsən «hürriyyət və inqilab şairi» – deyə öydükləri «Firdovsi ilhamlı» şair Məhəmməd Hadiyə gəlmiş: məğərsə «onun da əsərlərində irtica və milli ünsürlər az deyilmiş!».

Öylə ya: Azərbaycanı dünyaya rus damğası ilə təqdim edən bir zehniyyət üçün:

«İmzasını qoymuş miləl əvraqı-i həyata,

Yox millətimin xətti bu imzalar içində» – deyə həsrət çəkən və onu bu həsrət atəşinə yaxan zalıma, yəni ögünkü çar istibdadına qarşı:

«İç, iç nə qədər istər isən qanıma zalim!

Bir gün görərəm qanıma səhbalar içində» – deyə təhdidlər sovrən Məhəmməd Hadi də bir «mürtəcedir»...

Şəkilcə ruslaşdırılan milli kəltürün möhtəvacı da ruslaşdırılması görülür ki, Sovetlər Birliyində tətbiq olunan sosialist siyasətin vardığı ən təbii bir sonucdur. Bu, rus olmayan məhkum millətlərin həqiqi milli mənfəət və varlıqlarına qarşı təvcih edilmiş, sovet patriotizmi adı altında yeridilən və murai surətdə kosmopolitizmə qarşı mücadilə adı verilən, təcürbədən keçirilmiş əski rus siyasətindən başqa bir şey deyildir.

RUSİYA KÖLƏLİYİNDƏ

Qafqazlı mühərrirlərdən biri rus imperializmini tərvic (dəstəkləyən) edən erməni siyasilərinə çox yerində bir isim vermişdir – rus imperializminin könüllüləri! Belələrinə bizcə, eyni haqq və eyni müvəffəqiyyətlə «Rusiyanın kölələri» demək də caizdir (düzgündür).

Bu köləliyin parlaq bir misalını erməni mühərrirlərindən A. Hondkaryan vermişdir. Ukraynalı rəfiqimizin nüqtəli bir təbirincə, ¹ «həqiqi rus» olan bu erməni sabiq Rusiya Müvəqqəti hökuməti rəisi Kerenski tərəfindən nəşr olunan «Dni» qəzetində «Türkiyə xidmətində» ünvanı altında bir məqalə yazmışdır.

Məqalə Rusiyada yaşayan məhkum millətlərin təmsilçiləri tərəfindən imza olunaraq Cenevrədə toplanacağı mütəssəvvir (gözlənən) konqresə aid verilən bəyannamə² münasibətilə yazılmışdır.

Parisdə intişar edən «Promete» məcmuəsi ətrafında birləşən, Rusiyadan xilas olmaq istəyən millətlərin bu «separatistcə» təşəbbüsü ruslardan ziyadə rus olan hondkaryanların həmiyyətlərinə (yurdsevərliyinə) toxunmuşdur.

Bir kərə baxın! Bu təhəmmül (dözməli) edilir bir hadisəmidir?!...Olurmu ki, Ukrayna, Qafqaz, Türküstan, Kuban, Kırım, Kazan və sairə kimi məmləkətlər Rusiya əsarətində qalmaq istəmədiklərini çıxsınlar da bütün cahana qarşı elan etsinlər?! İstiqlal istəsinlər?!...

İstiqlal! Nə qədər kölə ruhlu olsalar, içlərindən «millətlər məhbəsində» qalmaqı canlarına nə qədər minnət (borc) bilsələr də, hondkaryanlar bu şüara cəbhədən (arxadan) hücum etmənin zərərini biləcək qədər kurnazdırlar (gözüaçıqdırlar). Bunu edə bilməzlər, çünki o zaman əsrin ən

«Odlu yürd», il 1, sayı 10, dekabr 1929, İstanbul.

¹ Mətbuat və kitabiyat qisminə müraciət olunacaq.

² «Odlu yurd» № 8-ə baxılacaq.

məqbul, ən yüksək məfhumuna qarşı çıxmış olurlar. Eyni zamanda bu tərzdə bir çıxış özünə nə olsa da, sosialist süsü (bəzəyi, görüntüsü) verən Kerenski qəzetinin zahiri məfkurəçiliyinə də uymaz! Sonra istiqlalçılığa cəbhədən hücum Hondrakyanın mənsub olduğu milli mühafildə (dəstədə) dəxi, o qədər xoş görünməz. Çünki sözdə olsa da, bir Erməistan istiqlalından bəhs olunur!

Bax, bu kimi mülahizələrdə ki, Hondkaryan bu çevirmə hərəkətilə işi müqalitəyə (yanıltmaca) tökərək Rusiyadakı «separatizmin» səmimi olmadığını isbata çalışır. Bu məqsədlə də o, bəzi erməni müqalitəçilərinin ötdən bəri evirib-çevirməyə alışqan olduqları «panturanizm» mövzusunun yaxalayır və silah arxadaşlarından Zarevand adlı birinin yaxında nəşr ediləcək «Türkiyə və panturanizm» adlı əsərindən istifadə edir.

Bu əsərdən iqtibas etdiyi bəzi parçalarla o, isbata çalışır ki, «Promete» ətrafında birləşən separatistlərin kökünü təşkil edən türk-tatar milliyyətçilərinin istədikləri istiqlal deyil, sadə, Rusiyadan ayrılmaq və ondan sonra Türkiyəyə qovuşmaqdır.

Bu davasını sübut etmək üçün köləlik ruhu Hondkaryana əcaib bir metod qullandırır: məgərsə qazanlı bir «tatar» mühərririnin «ədəbi zövqünü türkçə ədəbiyyat və mətbuat oxumaq sayəsində inkişaf etdirməsi» qabairdən (şişirtmə) imiş... Öylə ya! Hondkaryanlarca, dünyada yalnız bir ilham mənbəyi və yalnız bir zövq örnəyi vardır: Rusiya! Məgərsə, «Türkiyədə məşrutiyət elanının bütün türk - tatar məmləkətlərində sevinc və əlaqə ilə qarşılandığı, qəza, əfvi caiz (bağışlanmaz) olmayan bir günah» imiş! Öylə ya, əlaqədar olmaq üçün rus məşrutiyəti, rus nihilizmi, rus anarxizmi, rus kommunisti varkən bu türk məşrutiyəti, bu türk cümhuriyyəti də haradan çıxdı?!...

İstanbulda çıxan qəzetləri oxumağı, Türkiyədə züھر edən hürriyyət hərəkətləri ilə sadə əlaqədar olmaqı belə Rusiya vətənsəvərliyinə qarşı xəyanət tələqqi (sayan) edən bir adamın artıq Rusiya imperializminə qarşı görülən düşmənane vəqəələri nə surətdə qarşılacağı təsəvvür edilsin!

Sizmidiniz müharibə əsnasında Rusiya sərhədlərini cəndan müdafiə etməyənlər?!... Sizmisiniz rusofil olanları Qafqaz birliyi xaricində sayanlar?... O halda görürsünüz nəticəni! Türklərin ermənilərə etdiyini rusların da sizə edəcəklərini gözləyin!

Hondkaryan köləcə etdiyi bu təhdid qarşısında yolunu çaşacaq adamlar təsəvvür edirsə yanılır. Biz, istiqlalçılar davamızı əsrin ən qüvvətli şüarına istinad edirik. Rusiya imperializminin qəsb və istila nəticəsində təəssüs (yaradılan) edən sərhədlərini müdafiə bizim üçün bir qayə ola bilməzdi. Bizi bu qayəyə sədaqətsizliklə ittiham edəcək Rusiya imperatorluğu tarixə keçdiyi halda hondkaryanların bu füzuli davada israrları kölə ruhlu olduqlarını isbat üçün nə parlaq bir dəlildir!

Papadan ziyadə katolik buna deyərlər bax!

Bizim öz hüdudları daxilində qalan rus millətinə qarşı ədavətimiz yoxdur. Əksinə, ona bu xüsusda hər türlü yaxşı təmənnalərdəyiq. Fəqət, bununla bərabər, bizi istədiyimiz şəkildə həyatımızı qorumaqdan və mədəni həyatımıza istədiyimiz istiqaməti verməkdən mane ilə, öz gərdünəsinə (boyunbağısına) taxaraq, istismar və istila əməlinə bulunan hər hankı rus imperializminə bütün varlığımızla düşmənlik. Bunu biz, bu imperializmin keçmişinə və indiki halına olduğu kimi, gələcəyinə də təşmil (aid) etməkdən zərrə qədər çəkinmirik. Və əminlik ki, cahan ictimai fikrillə bərabər, tarix dəxi Avstriya imperatorluğuna qarşı «xəyanət»lə Rusiya cəbhəsinə iltica (keçən) edən çexoslovakları ittiham etmədiyi kimi, bizi də ittiham etməz!

Pantürkizm məsələsinə gəlinə, fürsətdən istifadə edən yanılmaçıların iğfal (aldatmaq) etmək istədikləri zümrəyə birdəfəlik anladaq ki, slavyan millətlərində olduğu kimi, türk irqinə mənsub millətlərdə dəxi, bir birlik məfkurəsi doğmuş və bu doğuş müəyyən bir zaman romantik bir dövr yaşayaraq, o vaxta qədər dini-islami düşüniş itiyadında (alışqanlığında) olan siyasi türk-tatar fikri üzərində daha əsri və tərəqqisəvərcəsinə bir təsir yapmışdır.

Fəqət, panslavizmdən daha az real şərait və imkana malik olan panturanizm, panslavyanizmin erdiyi nəticəyə nisbətən daha az bir zamanda gəlmiş və bu gün ən koyu (qatı) panturanistlər belə, sadə bir kultür birliyini mümkün mərtəbə mühafizəyə qeyrət etməklə iqtifa (yetinmişlər) etmişlər.

Ayaz İshaki bəyin türk birliyinə və bu birliyə qarşı Türkiyə Cümhuriyyətinin vəzifələrindən bəhs edən məqaləsini qərəzkarənə surətdə istifadə edən erməni rusçuları o məqalə münasibətilə yenə Ankarada intişar edən «İnqilab» qəzetində yazılan hiddətli yazıları da görməlidirlər. Və zənn etmirik ki, görünəmişlər. Ötədən bəri türkçü olaraq yazı yazan mühərrirlərin iştirakı ilə çıxdığı halda, bu qəzetdə Əli Heydər Əmirə bəyə rəğmən, Ayaz bəyin Türkiyə Cümhuriyyətindən digər türk məmləkətlərinin mənafeyini müdafiə haqqındakı təmənnasına qarşı şiddətli mülahizələr vardı.

Ton etibarı ilə bu qədər şiddətli olmamaqla bərabər, türk milliyətçiyini irq nəzəriyyəsi sistemindən millət nəzəriyyəsi sisteminə keçirən Türkiyə məfkurəçilərinin müvəffəqiyyəti sadə, nəzəriyyəçilik sahəsində qalmamışdır¹. Türkiyə Cümhuriyyətinin yeni həyat əsasları qurulurkən təqib olunan (yeridilən) siyasət müasir demokrasilərlə mövcud milliyət məfhumuna tamamilə uyğundur. Dünənki panturanizm düşünişü ilə bugünkü türkizm arasında çex məfkurəçilərdən Palatskinin anladığı panslavizm ilə Qavliçekin anladığı panslavizm arasında olduğu qədər böyük bir fərq vardır. Palatski böyük qardaş Rusiyanın idarəsi altında böyük bir slavyan imperatorluğu təsəvvür edir və çexlərin xilasım ancaq Rusiyadan gözləyirdi. Halbuki Qavliçekin bu yüksəkdən uçan xəyala müqabil təlim etdiyi məfkurə slavyanlığa sadıq qalmaqla bərabər, bir reallıq olmaq üzrə çexlərin şəxsən öz qüvvələrlə xilas olacaqları ümdəsini ortaya qoydu ki, bugünkü Çexoslovak Cümhuriyyəti, bax bu realist məfkurənin təhəqqüqü (gerçəkləşməsi) deməkdir.

¹ Mətbuat və kitabiyat qisminə müraciət olunacaq.

Slavyan birliyi fikri Çexoslovak dövlətinin təşəkkülünə mane olmadığı kimi, türk birliyi fikri də Azərbaycanın Qafqaz Konfederasiyasına girməsinə mane ola bilməz! Palatski əyarında bir idealist bəlkə də, günün birində Çexoslovakiya da daxil olduğu halda bütün slavyan dövlətlərinin bir siyasi birlik vücuduna gətirəcəklərini düşünməkdədir. Fəqət, belə bir düşüncənin mövcudluğu şübhəsiz Çexoslovak Cümhuriyyətinin bir həqiqət olduğunu inkar edə bilməz!

Türk birliyi üçün də belədir. Eyni irqi qərabət (yaxınlıq) nəticəsində biri-birinə yaxın hars məhsullarına malik olan türk ellərindəki müştərək qiymətləri mühafizə etməklə bərabər, ayrı-ayrı türk millətlərinin bir dövlət və cümhuriyyət halında istiqlal qazanmaq yolundakı hərəkətlərini şübhə altına alanlar *ancaq rus imperializminin könullüləri və yaxud kölələri* ola bilərlər.

Azərbaycan istiqlalçılığının türk birliyi fikrindən əzəmi surətdə mülhəm olduğunu inkar etməməklə bərabər, siyasətdə realizm mütəkkidi (tərəfdarı) olan Azərbaycan milliyətçiləri üçün bu fikrin sadə, hars (mədəniyyət) sahəsində mümkün olacağı aşikardır. Buna görə də biz müstəqil Qafqaz Konfederasiyası fikrini zamanın ən aktual bir tezisi olaraq müdafiə edirik.

Qafqaz Konfederasiyasını əldə etmək üçün çalışan təşkilatların *ancaq Rusiya imperializminə müariz (qarşı) qüvvələrdən* ibarət olaraq vücudaya gəlməsi haqqındakı mütaliəmizi Türkiyə ilə iltihaq (birləşmək) niyyəti daşdıgımıza atf etmək üçün, *ancaq Hondkaryan qədər Rusiya düşkünü və Türkiyə düşməni* olmaq lazım!

«Rusofiliyini», yəni rus imperializminin dostu olduğunu etiraf edən Hondkaryan bu «presticin» istiqlalçılığa mühil (toxunmadığını) olmadığını dava edir və gülünc olmaq əndişəsini göstərmədən «rus işğalı Polşaya istiqlal verdi» – deyir. Söyləmək lazımdır ki, Polşa istiqlalçılığının rus düşmənliliyi üzərində qurulduğunu bilməyən beynəlmiləl hərəkətlər tarixinə az-çox aşına tək bir münəvvər buluna bilməz!...

Hə, Hondkaryan əfədi! Panturanizmin dünənki romantik təmsilçilərinə Qafqaz Konfederasiyasının türk fikri üçün maneə təşkil etmədiyini söylədiyiniz kimi, sizə də ruspərəstliyin Qafqaz istiqlalçılığı ilə təlifi qəbul (uzlaşdırılması) olmadığını söyləməliyik. Və sizin bir «günah» kimi göstərdiyiniz türk dostluğu işə buna qətiyyənlə bənzəməz! Rus imperializmlə mücadilə halında ikən siz də qəbul edin ki, qafqazlılar üçün «rusofillik» çox da müsbət bir dəstək olmasa gərək! Həlbuki Rusiyanın öz milli hüdudu daxilində qalmasına candan tərəfdar olmaları lazım gələn qonşu dövlətlərə, Türkiyə ilə İrana qarşı qafqazlılar tərəfindən göstəriləcək təvəccühün (yaxınlıq duyğusunun) mənası tamamilə başqa və müsbətdir. Hondkaryanların istədiyi kimi, Türkiyə düşmənliliyi üzərinə qurulan Qafqaz birliyinin bugünkü Sovetlər İttifaqına daxil Cənubi Qafqaz Federasiyasından başqa bir mənası ola bilməz! Bu məna Hondkaryan düşüncəsindəki bəzi erməni siyasilərinə təmin və onun rus əfəndilərini məmnun edərsə də, zənn etmərik ki, qafqazlı digər millətlərə mənsub siyasi təşkilatları, hətta erməni millətinin həqiqi və həyati mənfəətlərini dərk edən ağıl başda mütəfəkkirləri belə məmnun etsin?!

Qeyd etdiyimiz kimi, indi artıq sırf hars sahəsinə çəkilərək, mövqeyini tamamilə türk millətləri reallığına tərək edən siyasi panturanizm xəyalı üzərində rusçuluq taktikası namına spekulyasiya yapan «həqiqi rus» erməniləri nədənsə, «Daşnaksütyun» mətbuatının meydana atdığı yeni çıxan «panaryanizm»dən heç də bəhs etmərlər. «Daşnaksütyun» firqəsinin fikirlərinin rəsmi nəşri olan «Droşak»ın «aryan ocağı» və «aryan mərkəzi» təşkili haqqındakı məşhur təklifini A.Hondkaryan hər halda görmüş olsa gərəkdir. Bu «ocaq» və «mərkəz» ətrafında «Droşak»ın rəyincə: «nəcib farslar, cəngavər kürdlər, cəsur bəluclar, cəngəlli giləklər və açıqgöz ermənilər, hətta əfqan və hindlilər – aryan cinsindən bütün millətlər toplanmalı və birləşməlidirlər!»... Bu birliyin qayəsi nədir? «Aryan qövmlərinin qan içici düşmənləri [!] turanlılara qarşı aryan millətlərindən mütəşəkkil bir birlik təsis!»... Elə bir birlik ki, Yegikyanın, əlbəttə İranı sevdiyi üçün deyil, məhz,

hiyləli bir manevr qullanmaq üçün bəyan etdiyi təsəvvürünce: «İranın bu birlikdəki rolu Prussiyanın Almaniya birliyində oynadığı roldur».

[Bu xüsusdəki nöqtəyi-nəzərimiz mühərrirlərimizdən M.B.Məmmədzadə bəy tərəfindən yazılan «Ermənilər və İran» adlı risalədə tamamilə izah və təsbit edilmişdir. İstanbul, 1927].

«Daşnaksütyun» taktikləri aryan birliyindən bəhs edərkən bu böyük planın Rusiyaya şamil olacağından heç də bəhs etməmişlər. Əcəba, bu sükut – Hondkaryanın bizə tətbiq etdiyi metod üzrə – Ermənistanın Rusiyadan ayrıldıqdan sonra İranla qovuşmasını sübut etməzmi?

Etməz! Çünki «Droşak»çıların da, hondkaryanların da, məlul (tutulduqları) olduqları müştərək bir xəstəlik vardır ki, təqib etdikləri yanlış yol nəticəsində üzərində inad göstərdikləri türk düşmənliliyi və qonşu bədbəxtliyindən ibarətdir.

Aryan birliyindən bəhsləri dəxi, bu xəstəliyin uzun sürən əlamətindən başqa bir şey deyildir. İranlıları öz qonşuları, bir sözlə qafqazlı azərbaycanlılar əleyhinə təhrik məqsədilə uydu-rulan bu nəzəriyyəyə, zənn etmirik ki, özləri də müsbət bir qiymət verirlər!... Qonşu bədbəxtliyinin burada da yeganə təsirli amil olduğu bizcə uzun izaha möhtac deyildir.

Fəqət, bu yolun erməni millətinə çox bahalıya mal olduğu artıq bütün cahana məlumdur. Yanlış yolun harasından dönülsə kərdir!...

Millətlərindən ziyadə öz zövq və mənfəətləri şaikilə (üçün) hərəkət edən erməni siyasətçilərindən bir qismi millət-daşlarını bərabər yaşamaq məcburiyyətində olduğu qonşuları əleyhinə macəraçıyana çıxmazlara sövq etməkdən sakınılırsa, bizcə, öz irqdaşları hesabına çox ağıllı və çox əhəmiyyətli bir hərəkətdə bulunmuş olurlar!...

QISILMAYAN BİR SƏS

Mütaliənizə təqdim olunan bu qəzet müqəddəs bir cidalın (davanın) müdafiəsi üçün yüksələn bir səsi mədəni dünyaya göstərmək üzrə nəşr olunur.

Milli Azərbaycan istiqlal davasının səsi! – Budur bizə həyəcan verən bir nida!...

Bu gün Berlindən eşitdiyiniz bu səs, on ilə yaxın bir müddətdən bəri İstanbuldan gəlirdi və nə qədər təbii idi. Gənc bir türk vətəninin, istilaya uğramış bir türk millətinin qəsb edilmiş haqqını və haqq etmiş (qazandığı) istiqlalın müdafiə etmək üzrə, türkcə olaraq intişar edən bir nəşrə, iltica (sığınmaq) üçün qardaş Türkiyədən də münasib bir yer təsəvvür oluna bilirmidi?!...

Yabançı rus istilasının qızıl terroru altında boğucu bir təəssüflə oxunacaq bu məqalənin azərbaycanlı mücahidlərdə doğuracağı təsir, bu sətirləri yazarkən bizi çox düşündürür. Heyrət dolu gözləri görürük – soruşur: Məgərsə nə olmuş?!...

Türkiyə Cümhuriyyət hökumətinin qərarı ilə İstanbulda nəşr edilən «Odlu yurd», «Azəri-Türk», «Yeni Türküstan» məcmuələrilə «Bildiriş» qəzeti qapanmışdır...

– Xeyir, ola bilməz! Mümkün deyil.

Psixoloci, məntiqi bir inkar! – Fəqət, yazıq. Vəqəə meydana. Həqiqət bütün çıpaqığı ilə mövcud...acı mövcudiyət!...

Bizi heyrətlər içərisində buraxan bu həqiqətə indi düşmən sevinir. On ildən bəri İstanbuldan yüksələn Azərbaycan səsini qısdırmaq üçün əllərindən gələn hər şeyi müzayaqa (əsirgəməyən) etməyən, qəzetləri, mitinqləri, demarşları, iftiraları, hiylə və intriqarı ilə heç durmadan çalışan bolşeviklər – ruslar nə qədər məmnun!...

Nədən məmnun olmasmlar! Boğduqları gənc türk milliyətçilik, cümhuriyyətçilik və xalqçılığın etiraz edən səsi artıq eşidilməz olmuşdur. O, səs ki, sovet recimilə yürütdüyü məlun

siyasətin iç üzünü faş edir və bolşevik falşlarını üzlərinə çırpırdı. Bəli, onlar məmnun ola bilir: milli, müasir, xalqçı Türk Cümhuriyyətində milli, müasir, xalqçı Azərbaycan istiqlalçılıq məfkurəsinin səsi qısılmışdır!... Budur yaşadığımız dövrün acı təcəllisi (görüntüsü). Tarixin istehzası. Bu makus (başayaq) təcəlli qarşısında insan hər bə sonu siyasi əxlaqda görünən siyasi eqoizmə açıyır!

Yazıq dövr: beynəlmiləl münasibətə yazıq!...

Türkiyə tarixinin şanlı səhifələrindən birisini «qaçqınlar məsələsi» təşkil edir. Digər sütunlarımızdan birində «Kiçik Yan» deyə bir xatirə dərc olunur. Vaxtilə xristian və qismən də qonşuları tərəfinədn parçalanmış olan irqdaşı katolik Polşada müsəlman Türkiyənin göstərmiş olduğu tarixi cestin nə dərin bir intiba (iz) buraxdığını, fotoqrafik bir şəkildə nəql edilən bu xatirə nə böyük qüvvə ilə təsvir edir!...

«Promete» məcmuəsinin sualı yerindədir: əcəba, milliyətçi və cümhuriyyətçi Azərbaycan türkləri polyak və macar vətənpərvərlərinin Osmanlı imperatorluğu haqqında bəslədikləri xatrə qəbiləndən bir təhəssüsü (duyğunu) Türkiyə Cümhuriyyəti haqqında bəsləmək imkanı tapa bilməyəcəklərmi?!...

Daha gəncik, ümid edirik. Ümid edirik ki, bulacaqlar. Düşünürük ki, özündən açı bir təəssürlə bəhs etdiyimiz bu hadisə Türkiyə Cümhuriyyəti ricalının (başçıların) təqib etdikləri proqramdan deyil, tətbiq etdikləri taktikadan irəli gəlir. Gərçi bu qənaətdəyik ki, çox irəlilədilən bu taktikadan şəxsən proqram və ideal dəxi zərər görür.

Türkiyə də daxil olmaqla bütün cahən tarixi istiqlal mücadiləsinin nə çətin yollardan keçmək zərurətində olduğunu göstərməkdədir. Bu çox qanlı, tikanlı və enişli-yoxuşlu bir yoldur. Azərbaycan istiqlalçılarının yolu isə bilxəssə sarpdır (daş-kəsəklidir). Düşmənlər onları türkiyəçilik və panturanizmlə ittiham edərlərkən, onlar Türkiyədə nələyə məruz qalırlar, səsləri qısıılır. Tarixi düşmən rus imperializmini Qafqaz dağlarının ötəsində tutmaq üçün bütün Qafqaz millətlərilə birlikdə şanlı cidala can atır, fəqət, bu proqram təhəqqüqündə (hökmü ilə) ən çox əlaqədar olan cənubdakı

qonşu və qardaşlarından sədrəsəfa (rahatladacaq) verəcək bir müamələ (davranış) deyil, bir təbəssüm belə görə bilməyirlər!...

Fəqət, bütün bunlara rəğmən, onlar əzmlərindən dönmür, mücadilələrindən vaz keçmirlər. Davaları haqlıdır, buna inanırlar və bu imana güvənərək nə qədər acı da olsa tarixin keçici epizodlarına köks gərirlər. Bu vaxta qədər yedikləri bir çox zərbələr kimi, bu zərbəni də əlbəttə atladacaqlar. Buna şübhəmiz yoxdur.

Azərbaycan istiqlal mücadiləsi olduğu kimi davam edir. Çəka düşərgələri mücahidlərlə dolur, əsirlər qafiləsi Solovki yollarını tutur, köylülərdən mütəşəkkil partizanlar mücadilələrində davam edir, yeni nəsil istila reciminin bütün siddətlərinə baxmayaraq milli ideal arxasınca qaçır!...

Azərbaycanlılar qonşuları qafqazlılar və eyni yolda yürüyən bütün qeyri-rus millətlər – Ukrayna və türküstanlılarla birlikdə qızıl rusluğun da bəyaz (ağ) rusluq kimi çökəcəyinə qanədirlər.

Hə, əsası zülm, cəbr və istismar üzərinə qurulan bu əsarət binası qəbul deyil, çökəcək. Cəbrlə gələn cəbrlə də gedəcəkdir. Bizim buna şübhəmiz yoxdur. Eyni zamanda buna da şübhəmiz yoxdur ki, bu gün Türkiyədə tətbiq olunan bu ifrat taktika uzun boylu yürüməz, dəyişəcəkdir, haqq yerini bulacaqdır.

Bununla bərabər, Azərbaycan mücadiləsinə bir an durmadan bütün cahəna əks etdirmək ehtiyacındayıq. Türkiyə taktikasının dəyişəcəyinə intizarən, Azərbaycan hərəkatı çox təbii olaraq səsi qısıq qala bilməz!

Bu gündən etibarən burada nəsrinə başladığımız bu qəzet, bax bu qısılmayan səsin ifadəsidir!

Berlində çıxan bu qəzet, İstanbulda qapanan qəzetlərin gördükləri vəzifəni davam etdirməklə mükəlləfdir (borcludur). Onun nə kimi bir məqsəd və proqram təqib edəcəyini ifadə üçün bir cümlə kafidir.

– Qısılmayan bir səs!...

MİLLİ MÜCADİLƏDƏ SOSIAL ŞÜARLAR

«Müsavat» Firqəsinə qəbul olunan «Yeni proqram əsasları» ətrafında gedən mübahisələr bizə bu mövzunu ilham etdi.

Milli istiqlal mücadiləsində olan bir hərəkatın sosial məsələlərlə də məşğul olması caizdirmi?

İstila altında olan bir məmləkətin xilasını üçün uğraşanlar bütün bir milləti birləşdirəcək ancaq siyasi və milli şüarlarla iktifa (yetinməli) etməlidirlər?

Yaşasın istiqlal, rədd olsun istila! – sadə, bu cümlə milli bir Azərbaycan firqəsinin bircə şüarı ola bilməzmi?

Millilik toplayıcı, sosiallıq isə ayırıcı əsaslar ikən ziddləri bir yerə toplamaq mümkünmüdür?

Beləcə, mövzunu düşünürkən ilk baxımda xəyala gələn müşküllərdən ən mühümlərini təşkil edən yaman bir neçə sual!...

Mövzunu yaxşı işləmək və qavradığı bütün məsələlərə ətraflı cavablar verə bilmək üçün, şübhəsiz bir məcmuə məqaləsinin çərçivəsi dar gəlir. Bəlkə də toplamaqda olduğumuz məxəz və materialları tədqiq və tənzim nəticəsində onu da tərübə edirik. İndillik isə qısa da olsa, bu məqalə ilə mövzuya giren yuxarıdakı məsələlərə cavab vermək istəyirik.

Milli dava və sosial məsələ. Bu iki anlamı bir-birindən ayırmaq qəbul olsa idi, yuxarıdakı ilk suala mənfi cavab verir, «milli hərəkat adamlarına sosial məsələlərlə məşğul olmaq caiz deyildir!» – deyərdik. Halbuki həqiqət belə deyildir: bir kərə «milli»-nin özü ictimai, yəni sosial bir anlamdır. Milli dava da, əhatəli və ötkün bir baxışla sosial bir davadır.

Bir millət nə zaman müstəqil olur və bu istiqlalı nə üçün istəyir? Bu suallara cavab aradığımız zaman milli istiqlal dayası ilə sosial məsələlər arasında ayrılıq deyil, dərin bir bağlılıq olduğunu görürük.

Bir millətin dışarıya qarşı həqiqi istiqlalı içəridəki milli hakimiyyətinin həqiqiliyi ilə mütənasibdir. Dövlətlər arasında «milli istiqlal» anlamının bir dövlət içindəki qarşılığı «milli hakimiyyət» sözündəki mənadır.

Azlığın çoxluq üzərindəki zülmünə, qolçomaqların əməkçiləri zorlamalarına, qüvvələrin zəifləri qullanmalarına, çalışdıranların çalışanları əzdiklərinə təhəmmül (dözən) edən cəmiyyətlərdə milli hakimiyyətin kökləşdiyinə qənaət olmaq qeyri mümkündür. İctimai bünyəsi (özülü) o və ya bu şəkildə həll edilməmiş sosial məsələlər üzündən, bir-birinə zidd mənfəətlər daşıyan düşmən zümrə və siniflərin amansız çekişmələri ilə didilən bir cəmiyyətin nə içəridə milli hakimiyyəti, nə də dışarıda milli istiqlalı qətiyyən təmin edilə bilməz.

Dışarıdan gələn bir təhlükəni bütün millətin eyni həvəs, həyəcan və fədakarlıqla qarşılaya bilməsi üçün o milləti təşkil edən siniflərin o təhlükəni eyni dərəcədə hiss etmələri lazımdır. Və yaxud başdan atılması istənilən bir istilaya qarşı bütün bir millətin ayağa qalxması üçün ayaqlandırılacaq bu millət kütləsini təşkil edən sosial təbəqələrin ümumi zəfərdən edinəcəkləri maddi-mənəvi bütün mənfəətlər əvvəlcədən bilinməlidir.

Hüriyyət, milliyyət və istiqlal kimi mücərrəd siyasi şüarlar münəvvər kütləyə xitab edən və onları inqilabiləşdirən anlamlardır. Geniş xalq təbəqələrini ayaqlandırmaq üçün sadə, şüarlar kafi deyildir. Onlar hərəkatə keçmək üçün daha maddi və sarıh (aydın) şüarlar istər. Sosial şüarların xalq kütlələrini ayaqlandırmaqda siyasi şüarlardan daha mühüm bir rol oynadığı hər bəş sonu hadisələrində bilkəssə görülmüşdür.

Kütlənin sadə, sosial şüarlar və ancaq maddi mənfəətlər saiki (səbəb) ilə hərəkatə gətirilərək inqilabiləşdirə biləcəyini çox hesaba alan inqilabçı marksizm taktikasına əsas olaraq, sinif mücadiləsini və internasional sosializmi almışdır. Eyni məktəbin məhsulu və məmləkətimizin bugünkü müstəvliyi (işğalçısı) olan bolşevizm dəxi – məlum olduğu üzrə – eyni məktəbin şagirdi və eyni taktikanın sahibidir. Onunca əsas, siniflər və onlar arasındakı mücadilədir. Bu isə milli deyil, beynəlmiləl bir işdir. «Millətlər isə – onun gözündə – tarixin

keçici və epizodik bir hadisə və müəssisələridir. Bəşəriyyətin atlatdığı gerilik mərhələlərindən milliyyət bəlkə də həzmi çox uzun sürəcək birisidir». Bunun üçün də bu məsələ, yeni milliyyət məsələsi, bolşeviklər üçün ikinci dərəcədə, sosial məsələyə – sinif mücadiləsi mənfəətlərinə tabe bir məsələdir [Stalinin formulu].

Həyat və təcrübə bu baxışın getdikcə daha ziyadə ruslaşan bolşevizmin yalnız işinə gəldiyini, yeni Rusiya çarlığı daxilindəki məhkum millətləri təkrar Moskva hakimiyyəti altına almaqdakı qızıl imperializmin hiyləsinə yaradığını göstərdisə də, bunun xaricində ümumi cahan ölçüsündə tamamilə əks bir qaziyəni isbat etdi: **sosial məsələlərin milli mənfəət namına və milli dövlət çərçivəsində həlli parlaq misallarla görülmüş oldu!**

Budur İtaliya, budur Almaniya!...

Mussolininin internasional sosializm və sinif qovğası nəzəriyyəsinə verilmiş inqilabçı italyan sosialistləri içindən gəldiyi məlumdur. Bunun kimi Hitlerin təsis və idarə etdiyi partiyanın rəsmi adı «Milli Sosialist Alman Fəhlə Partiyası»dır.

Burcuo reciminin məhsulu tələqqi etdiyi milli hüduv və dövlətlər daxilində ediləcək sosial islahat təcrübələrindən radikal fayda ummayan marksizm, cahan hərbi sonunda Rusiyada partlayan kommünizm ixtilalı (inqilabı) növündən beynəlmiləl inqilablar nəticəsində «international sosializmin» bütün dünyaya yoluxacağını gözləmişdi. Halbuki nəticə əksinə çıxdı: **sosial inqilablar bir millət və dövlət hüdudu içində vəqə oldular.** Hətta Rusiya inqilabçıları belə – Stalinin şəxsində – «bir dövlət içində sosializm nəzəriyyəsini tərviç (dəstəkləmək)» zərurətində qaldılar.

Milliyyət məsələsinin tali (ikinci) deyil, ali, tabe deyil, mətbu bir məsələ olduğu – İtaliya və Almaniya kimi klassik iki misal ilə qafaya danq edər bir surətdə isbat edildi.

İtaliyada Mussolininin, Almaniya Hitlerin bolşevizm və marksizm deməqogiyasına qapılmış fəhlə və kasıb siniflərinə xitab edən sosial proqramları və işə gəldikdən sonra

bu proqramların hamən müəyyən bir plan və sistem daxilində tətbiqi xüsusunda göstərdikləri əzm və iradələri olmasa idi, nə ötəkinin yeni Roma yaradacaq qədər iqtidarı, nə də bərikisinin Almaniya milli heysiyyət (duyğu) və istiqlalını qaytaracaq qədər müvəffəqiyyəti olurdu.

Münəvvərlərin milli heysiyyət, milli qürur və vətəncilik xislətinə xitab ilə bərabər, geniş xalq kütlələrinin eyni hissiyyətlə bərabər həyatı mənfəət və ehtiyaclarına da cavab verə bilmələriledir ki, bu iki hərəkət qeyd etdiyimiz bu parlaq nəticəni əldə etmişlər.

Məsələ sadə, zamanımızın Avropa səhnəsində cərəyan edən bu iki mühüm hadisə ilə dəlilləndirilə bilməz. Əski – yeni milli bütün hərəkətlər diqqətlicə tədqiq olunursa, milli davaların sosial məsələlərlə sıx surətdə əlaqədar olduqları meydana çıxar. Amerika istiqlalı oradakı köylülərin İngiltərəyə qarşı öz məhsullarını sərbəstcə sata bilmək haqqını qazanmaq üçün başlanan mücadilənin məhsuludur. Vaşinqton bir istiqlal qəhrəmanı olduğu qədər, bir köylü üsyanının da səfidir. Monreonun «Amerika amerikalılar üçündür!...» – deyə meydana atdığı şüar dəxi milliyyət davası ilə sosial şüarların bir-birinə bağlı şeylər olduğunu ifadə edir.

Yaponiyanın siyasi oyamışı onu ticarət və istismar məqsədilə zorlayan əcnəbilərə qarşı sosial bir reaksiya ilə başlamışdır.

Milli Çin istiqlalının şefi Sun Yatsenin məşhur proqramı çox əsaslı sosial məsələləri ehtiva etməkdədir.

Hindistandakı Svarac [İstiqlal] hərəkətinin liderləri ingilis hakimiyyətinə qarşı siyasi mücadilə etdikləri halda, öz içərilərini gəmirən kast ayrılıqları kimi, sosial məsələlərlə də məşğuldurlar.

Hindistan kimi, Misirdəki istiqlal hərəkəti dəxi, bu ehtiyacdən vaz kəsmiş deyildir. Nil vadisindəki milli hakimiyyət və həqiqi istiqlalın təmini məsələsinin fəhlələrə rifah gətirəcək sosial islahlara bağlı olduğu bəhs mövzudur.

Uzaqlara nə gedək: yanı başımızdakı Türkiyə ilə İran milli hərəkətləri əcnəbi imperializminin təzyiqi altında

kəskinləşən sosial məsələlərin təsirilə meydana gəlmişdir və bu gün müzəffəriyyətdən müzəffəriyyətə gedən bu iki qardaş məmləkət əldə etdikləri parlaq nəticəni davamlı qılmaq üçün bir sıra sosial məsələlərin həlli ilə məşğuldurlar. Atatürkün məşhur təbirilə «əfəndisi köylü olan» yeni Türkiyənin tətbiq etdiyi iqtisadi dövlətçilik bax bu zərurətdən doğan sosial tədbirdir. Məruz qaldığı qanlı müxalifətlərə baxmayaraq eyni Türkiyənin orta zaman feodalizminin geri müəssisələrini qaldıraraq, əsri demokratiya müəssisələrini yerləşdirməkdəki ısrarı da bunun üçündür.

Bəhs (söz) yaxınlarımıza gəlmişkən, zaman etibarını ilə bir az əski olsa da, mahiyyəti və müvəffəqiyyəti etibarını ilə şöhrəti hələ dillərdə dastan olan Qafqaz qəhrəmanı böyük Şamilin ortaqlı düşmən çarlıq Rusiyasına qarşı etmiş olduğu şanlı mücadilədə islamıyyədə mövcud dini demokratiyadan faydalanaraq sərkeş (baş qaldıran) aristokratiyanı milli mücadilə iradəsinə tabe qılmaq məqsədilə sosial tədbirlərə əl ataraq, böyük feodal torpaqlarını mücahid – müridlər arasında böldüyünü də xatırladıq.

Milli istiqlal – bu bir zərfdir, məzruf (içindəki) isə – milli hakimiyyətdir. Onu təşkil edən təbəqələr arasında nisbi olsun, ictimai müvazinət və yenə nisbi olsun, iqtisadi rifah təmin edilməyən bir cəmiyyətdə isə milli hakimiyyət təsisi qeyri-mümkündür.

Sadə, siyasi deyil, həyatın bütün sahələrini ehtiva edərək həyatın sosial məsələləri də məşğuliyyət və icraatı daxilində görünən əsri milliyətçiliyin hərəkət fəlsəfəsi də budur.

Hərb sonunda istiqlalına qovuşan millətlər arasında Avropanın vaxtilə böyük dövlətlərindən birini təşkil etmiş ikən, sosial məsələlərin həllində o biri avropalılardan gec qalan və bu üzəndə daxili müvazinətini bir türlü bulla bilmədiyi üçün istiqlalını qeyb edərək bölünən Polşa istiqlal hərəkəti mövzumuz baxımından üstündə durulacaq tipik bir hərəkətdir. Bu hərəkətin digər Avropa hərəkətlərinə, o cümlədən Çexoslovakiya hərəkətinə nisbətə tipikliyi bir

tərəfdən siyasi aktivliyə, digər tərəfdən də beynəlmiləl siosializm cərəyanlarına qiymət verməsindədir.

Polyaklar istiqlallarını geri almaq uğrunda çox qan tökmüşlər. Bunlar hər hankı bir fürsəti qullanaraq dəfələrlə üsyanlar çıxarmışlar. Fəqət, bütün bu üsyanlar uğursuzluqla nəticələnmiş və sonuncu Pilsudski hərəkətinə qədər polşalı münəkkidlərin (araşdırıcıların) təqdirlərinə görə geniş xalq kütləsini arxalarınca çəkərək, hərəkətə şünullu (geniş) surətdə milli bir müvəffəqiyyət təmin edə bilməmişlər. Bunun səbəbi isə bu münəkkidlərə, sırf siyasi şüarla edilən bu üsyanlarda xalq kütləsini bilxassə əlaqələndirəcək sosial şüarlar ihmal (unudulmuş) edilmiş və yaxud müxtəlif mərhələlərdə istiqlallarından parça – parça ayrılmağa məcbur tutulan Polşa hökuməti zəruri islahları tətbiqdə gecikmişdir.

Bu qaziyyənin fərqinə varan çar hökuməti, diqqətəşayandır ki, Polşada münəvvər kütləni hər türlü milli xatirədən, hətta polyakca oxuyub-yazmaqdan belə məhrum etdiyi halda, polyak köylülərə qarşı nisbətən yumşaq bir siyasət qullanmış, daxili Rusiyadakı əsil rus köylüləri «krepostnoye pravo» deyilən əsarət altında inlərkən, Polşadan alınan vilayətlərdə kəndlinin yerli mülkədarlara və əsilzadələrə qarşı istiqlal elan olunmuşdur ki, məqsəd kütləni milli istiqlal fikrinə və xatirəsinə bağlı polyak torpaq bəylərindən ayırmaq və onları yeni rus idarəsindən məmnun buraxmaqla, siyasi polyak millətçiliyini köksüz buraxmaq idi.

Müvəffəqiyyətsizliyə uğrayan bir çox üsyanlardan sonra qismən rus idarəsilə anlaşmağa meyil edən, qismən də siyasi inqilab fəaliyyətini buraxaraq «iqtisadçılıq» deyilən təkamül yoluna sapan münəvvər zümrə ilə burcuaziyanın passivliyinə qarşı Polşanın inqilab və aktiv istiqlal mücadiləsi tradisiyasını (gələniyi) ihmal (dağıtmaq) etmək məqsədilə işə girişən və nəticədə müvəffəq olaraq yeni Polşanın qurucusu adını qazanan mərhum marşal Pilsudski sosial davanın əsrimizdəki kütlə hərəkətləri üzərindəki təsirini təqdir edərək, fəhləyə nüfuz edə bilmək üzrə sosialistliyə intişab (keçmiş) etmiş və «Polşa Sosialist Partiyası»nın proqramına Polşa istiqlalının

geri alınmasını maddə olaraq qoydurmuşdur. Polşa köylüsü ilə polşa fəhləsinin həyatı ehtiyaclarına cavab verdiyi kimi, bu partiya təbii olaraq polyak kütləsini qazanmaqda onunla rəqabət edən internasional Rusiya sosialist partiyalarına qələbə çalmışdır.

İçindən sosialist və internasionalist olmayıb, daim koyu (qatı) milliyətçi və polyak patriotu olduğu tərcümeyi-halından bütün təfərrüatı ilə sabit olan Pilsudskinin sosial məsələlərə, sosialist partiyasına şef olacaq qədər əhəmiyyət verilişindəki hikmət, şübhəsiz milliyət davası ilə sosial məsələlərin əsrimizdəki sıx bağlılığı ilə izah edilir.

İndi də özümü, öz təcrübələrimizə və keçirdiyimiz siyasi həyat vəqəələrinə baxaq:

«Yeni proqram əsasları»nu radikal bulan bəzi mühacir demaçoqlar «Müsavət» Firqəsinin Rusiya Məclisi-Müəssisən seçkilərində və 1917-ci ildə Bakıda yerli sovet seçkiləri əsnasında kəskin müvəffəqiyyətinin sirrini qalibə (görünür) unudurlar. Unudurlar ki, o zamankı «Müsavət» proqramı da, indiki əsaslar kimi, milli davanı ön səfdə tutmaqla bərabər, sosial davanı dəxi ihmal etməmiş, fəhlə və köylü məsələlərinə son dərəcə əhəmiyyət vermiş və onları sosialist internasionalistlərin ayaqlarını havada mayallaq tutacaq qədər radikal bir şəkildə həll etmişdir.

Bu sosial məsələləri ihmal etməyən milliyətçi proqramı ilə idi ki, «Müsavət» Bakı kimi ixtilal (inqilab) yuvası «internasional bir fəhlə şəhərində» türk fəhləsinin tək bir səsini türk sosialistlərinə belə qapdırmamış və Qızıl ordunun siyasi hiylə və üstün qüvvətlə edilən istilasına qədər bolşevik olan müsəlman fəhlə və qeyri fəhləsi sayının bütün Azərbaycanda 300-ü keçməsinə səbəb olmuşdu.

«Əsasları» sosial məsələlərdə radikal bulanların yanında bir də mövsümsüz bulanlar vardır. Məmləkət istila altındadır – deyirlər: hamımız vətən ayrısı və mühacirətdəyik. Bizi burada ancaq bir qayə, bir ideal birləşdirir – təkrar vətənə dönmək və istiqlalımızı geri almaq. Toplayıcı bu milli və siyasi şüar, yanına hankı sosial maddəni əlavə edərsiniz, istiqlalçılar

cəbhəsinə ikilik gətirirsiniz ki, bu da milli qurtuluş hərəkatını işğal edər. Bu şəkildə düşüncələrin – düşüncələrində səmimi isələr – başlıca bir xətaləri vardır: bir görüş xətası. Milli qurtuluş hərəkatını sadəcə vətən ayrısı mühacirlərə təhsis (aid) etmək və milli istiqlal mücadiləsinin taktika və strategiyalarını ancaq bu mühitdəki münasibət və əlaqələrlə ölçmək – böyük davanın şümul dairəsini çox kiçiltmək deməkdir.

Mühacirət, orada başlanan bir davanın buradakı təmsilçiləridir. Bu dava orada başlamış, orada davam edir və orada dəxi həll olunacaqdır. Təmsilçilik rolunu həqiqi surətdə edə bilmək üçün siyasi mühacirət [istilaha diqqət edilsin: siyasi mühacirət deyirik və bunu sıradan mühacirətdən ayırıraq] orada cərəyan edən hadisələri, dəyişən reallıqları və doğan yeni münasibət və şərtləri daim təqib və tədqiq etməli və buna görə nəbzini əlində bulundurmaq vəzifəsində olduğu potensial milli hərəkatın həqiqi ehtiyaclarına görə, mücadilə taktika və proqramlarını tənzim etməlidir.

Bu mühacirət, bilxassə bu mühacirətin ön sırasında gedən milli Azərbaycan davasının tarixi rəhbərliyini içəridən aldığı bir missiya ilə üzərində daşıyan «Müsavət mühacirəti» bütün dünyadakı hər bə sonu ruhu ilə indiki ruh arasındakı fərqi və o zamankı real şəraitlə bu zamandakı şərtlər arasındakı başqılığı öz vəzifəsinə sadıq və missiyasına layiq qaldıqca ihmal edə bilməz!

O zaman dünya çətin bir hər bə yaşamış, millətlər öz aralarındakı qanlı döyüşlərdən bizar olaraq çıxmışlar; bir ləhzə (az) nəfəs almaq üçün özlərini Vilsonun ağzı ilə xülasə edilən 14 maddəyə, sonra da Rusiyada partlayan kommunist inqilabın əldadıcı şüarlarına qapdırmışdılar.

O zamankı «Müsavət» proqramı əsasda milliyətçi, istiqlalçı bir proqram olmaqla bərabər sosial məsələlərdə bəzən hətta firqənin əsil qayəsini təşkil edən milli ümdələrlə (prinsiplərlə) təzad təşkil edən ifratlara belə qapılmışdır. Zamanın ruhuna bac verilmişdir. Milləti siniflərdən ibarət olaraq almaq, əskərliyi deyil, əsas olaraq milis təşkilatını idealizə etmək, zəruri ehtiyacların ucuzlanması üçün

gömrüklərin əskəri (ən aşağı) dərəcəyə endirilməsini istəmək, milli sənayenin təşkilində məhzuri müsəlləm (əngəllər törədəcək) olan mütərəqqi gəlir vergisini qəbul etmək kimi maddələrin o zamankı proqramda yer alması, bax bu ruhiyyət haləti və o dövrün havasını dolduran ideyaların məhsuludur.

O zaman daha sahiblərinin əlində və mülkündə olan torpaqların dövlət tərəfindən müsadirə olunaraq, havayı köylülər arasında bölüşdürülməsi tələb olunurdu. Hadisələrin hüsula gətirdiyi torpaq inqilabından sonra təbiidir ki, bu tələbin şəkli dəyişəcək, artıq xüsusi malikanələrin deyil, bolşevik kolxozlarının nə ediləcəyinə cavab veriləcəkdi.

Torpaqların altındakı dəfinə və mədənlərin dövlətə aid olduğunu vaxtilə qəbul və mütərəqqi gəlir vergisi ilə böyük sərmayə məhsulu sənaye müəssisələrinin dövlət əlinə keçməsinə ideal olaraq arzu edən bir firqənin, indi sənayenin dövlətləşdirilmiş bir vəqəəsi qarşısında və milli dövlət mənafeyi namına milli totalitar recimlərdə misalı varkən, hadisələrə göz yumub, bu məsələnin üstündən keçməsi necə qəbul olur?...

O zaman bir tərəfdən liberalizm, digər tərəfdən də internasional sosializm cərəyanlarının zamana hakim təsirlərinə rəğmən, milliyyətçi qalmağı bacaran «Müsavət» üçün indiki ümumi ruhdan mülhəm olaraq daha milli bir siyasət və daha təsanüdcü sosial bir sistem təsbit etmək qeyri-mümkün idi!...

Bütün bu söylədiklərimizə bir xülasə verərək, müqəddimədə qoyulan suallara aşağıdakı kimi cavab verə bilirik:

Milli istiqlal mücadiləsinin müvəffəqiyyəti və onun bir kütlə hərəkəti olaraq şümulluğu üçün milliyyətçilərə sosial məsələlərlə məşğul olmaq zərurət və bu məsələləri milli davanın faydası namına həll etmək isə borcdur!

Sadə, istiqlal şüarı məmləkətin geniş xalq kütlələrini toplayaraq mücadiləyə çəkmək üçün kafi deyildir. Uğrunda mücadilə edilən «istiqlal»ın daşdığı sosial mənanı da açmalıdır ki, milli hərəkət düşmənlərinə kütləni çəşdirməyə üçün demaqogiyaya imkan qalmasın!...

Məmləkətimizi istilası altında tutan bolşevizm, «Müsavətizm»ə qarşı etdiyi demaqogik propaqandasında «milli istiqlal demənin əski bəy, xan və ağalar dövrünün iadəsi (qaytarılması) demək olduğunu» deyib dırmaqdadır. Bu demaqogiyaya qarşımda milli hərəkət proqramında geniş xalq kütlələri ilə əməkçi təbəqələrin haqları təsrih (açıq deyilməz) edilməz və bilxassə köylü və fəhlə məsələlərində bütün qavislər (düynələr) açılmazsa, düşmənin işini qolaylaşdırır, hər türlü iğfal (yalan) və demaqogiyaya meydan verilmiş olur. Buna meydan verməmək və sadə, bu deyil, öz tərəfdarlarına təsəvvür etdiyi milli dövlət reciminin sosial bazalarını indidən bildirmək və onları içinə hər türlü sosial məna soxulan mücərərd bir məfhum deyil, tarixin bu çətin ideologiyalar mücadiləsi dövrü deyiləcək zamanmda hər türlü yabançı və düşmən təsirlərə dayana biləcək mətin bir ideya sistemi verə bilmək üçün, milli mücadilə partiyası müdafə etdiyi milli istiqlal davasının sosial proqramını da mütləq verməlidir!...

Doğrudur – milliyyət şüarı toplar. Fəqət, sosial şüarların da toplayıcıları yox deyildir. Ayırıcı sosial şüarlar sinif mücadiləsinə tərvic (dəstəkləyən) edən kosmopolit, internasional marksist sistemindən doğan şüarlardır. Yoxsa sinifləri vuruşdurmağa deyil, barışdırmağa çağıran təsanüdcü [solidarist] sosial sistemdən gələn şüarlar ayırmaz, toplar və bu sürətlə də milli istiqlal anlamı ilə təzad deyil, tam bir ahəng təşkil edirlər!...

Düşmənimiz bolşevizm üçün milliyyət, keçisi bir taktika məsələsi isə, bizim üçün sosial islahat heç də belə deyildir. Bu özü-özünə təsanüdü və məsud bir varlıq təsəvvür etdiyimiz ahəngdar milli cəmiyyətin həm davamı, həm də istiqlalın təmini üçün zəruri və daimi bir qayədir!...

AÇIQ DİPLOMATIYA

Hərbi, imperatorluqlar və imperialistlər cəlb etmişdi. Gizli diplomatiya onların silahı idi.

Sülhü isə millətlər və demokratiyalar təşkil edəcəklər – açıq diplomatiya onların silahıdır.

Hərbdən sonra çox şey dəyişməli idi. Bəzi şeylər dəyişmişdir də. O cümlədən sonrakı diplomatiya metodlarında dəxi çox yaxşı təbədüllər (dəyişikliklər) vardır. Benəlmiləl münasibət üzərində indilik avtoriteti daha bir az zəif olmaqla bərabər, Cenevrədəki Millətlər Cəmiyyətinin az-çox təsiri vardır. Bu müəssisənin varlığı bilxassə açıq diplomatiya metodlarını təşviq edir.

Hərbdən sonrakı adəmi təcavüz (hücum etməmək) müahidələri Briand-Kelloq misakı (anlaşması) və boyuna toplanan beynəlmiləl konqreslər hamısı bu metoda hörmətdən icra olunmaqdadır.

Fəqət, hər bə sonu beynəlmiləl həyatda zühur edən müfrit (aşırı, radikal) cərəyanlar arasında dünya nizamı aləmi kökündən pozaraq, alt-üst etmək niyyətində olan bir qüvvə vardır ki, demokratiyanın ideya olaraq yüksəltdiyi bütün şüarları cəzuitcə bir manevr ilə öz istibdadına alət etmişdir – bolşevizmi!...

Hə... Açıq diplomatiya şüarından ən ziyadə bəhs edənələr bolşeviklərdir. Fəqət, digər şüarı da özlərinə məxsus bir mənada anlayırlar. Hürriyyət dedikləri zaman necə ki, onlar bütün kütlənin əsarəti üzərinə hakim sinif – fəhlə namına kommunist firqəsi ilə o firqəyə hakim qodamanların (başçıların) hürriyyətini, ən son və vazeh (açıq-aydın) təbirilə Stalinin hakimiyyətini anlayırlarsa, açıq diplomatiya dediklərində də gizli məqsədlər güdən bir ifadə vardır.

Rus imperatorları hafi (gizli) diplomatiya ilə açıq məqsədlər güdərdilər. Sovet diktatorları isə açıq diplomatiya ilə hafi məqsədlər güdürlər.

Misal üçün uzağa getməyək. Budur, bir aydan bəri özündən hərərlə bəhs olunan hücum etməmək anlaşması!

Başda Fransa olmaq üzrə, bolşevik hökuməti qərbindəki bütün dövlətlərlə hücum etməmək anlaşması bağlamağa səy edir. Nə qədər sülhsevər bir siyasət... Fəqət, həqiqətdə də beləmi?... Əsla!

Qızıl imperiazizm, əsil qayəsini təşkil edən caham inqilaba vermək məqsədindən vaz keçmiş deyildir. Tasarladığı (hazırladığı) beşillik planını ikmal (tamamlamaq) etmək üçün o, hər türlü müvəqqəti sakitliyə dözüür ki, sif təcavüz qayəsine matuf (yönelmiş) bu sənaye planını müvəffəqiyyətlə başarsın. Bu məqsədlə də o bu sırada sülhsevər bir çöhrə taxır, müvəffəq dəxi olur.

Ümumi caham böhranı, beynəlmiləl münasibətlərdəki qarışıqlıqlar bolşevik partnyorlarma sülhçü görünmək siyasəti oynamaqda bir sıra süni faydalar təmin edir. Fəqət, ancaq süni!

Uzaq şərqdə inkişaf, imkan və ehtiyacı ilə mütənasib olmayan qabına sığmayan Yaponiya Mancuriyada fəaliyyətə keçmişdir. Yaponiyanın hədəfi sadə, Mancuriya deyildir. Sovetlər İttifaqının Uzaq Şərqi də təhlükə altındadır. Qızıl diktatorluq, bəyaz (ağ) imperatorluğun etdiyi fəci təcübədən mümkün olduğu qədər qaçmaq istəyir. Romanov sülaləsi mühüm zərbəni Mancuriyada yemişdi. Stalin bunu yaxşı bilir. Hərbdən qaçır, bütün dünyaya sülhçü görünmək istəyir.

Fəqət, bu sif görünüşdən ibarət manevrəsi ilə o, əsil məqsədini həm Sovetlər daxilindəki xalq kütlələrindən, həm də beynəlmiləl ictimai fikirdən gizlətməmiş olur.

Fransa mətbuatının ifşaatına görə, Sovetlərlə digər dövlətlər arasmda akt olunacaq (bağlanacaq) hücum etməmək müqaviləsinin 4-cü maddəsi mucibincə (görə), hər iki tərəf öz daxillərində digər tərəfin ərazisi və ya bu ərazidən bir qismi üzərində hakimiyyət haqqı davasında olan təşkilatlara varhıq imkanı verməyəcək. Bu maddə doğrudan-doğruya Fransada mövcud bəzi rus və qafqazlı təşkilatları qəsd etməkdədir.

Fəqət, buna müqabil Rusiya nə kimi bir təəhhüd (öhdəlik) altına girir? Heç!

Üçüncü İnternasional məlum oduğu üzrə, rəsmən heç bir dövlətin ərazisi üzərində küllən (tam) və ya qismən hakimiyyət haqqı güdməməklə bərabər, hər kəsə məlumdur ki, öz inqilab təşəbbüs və propaqandasından bir an üçün qafil və fariq (əl çəkmiş) deyildir...

Biz əmin oluğumuz kimi, Sovet recimilə bolşevizmin nə olduğunu yaxından bilən hər kəscə dəxi aşkardır ki, hücum etməmək anlaşması aktından sonra dəxi Üçüncü İnternasional namma Moskva hökumətinin təhrikləri və yardımı ilə beynəlmiləl bolşevik təhrikləri eynilə baki qalacaq və bəlkə də misakın ovuducu təsirləri altında daha ziyadə müvəffəqiyyət və qolaylıqla icra olunacaqdır.

Hə, bolşeviklər bu «açıq diplomatiya» ilə təqib etdikləri əsil gizli siyasətlərini qapamaq istəyir, bugünkü zəifliklərini sülhsevərlik kimi yüksək növdən parlaq bir örtü ilə pərdələyirlər.

Şübhəsiz həddi zatında (özlüyündə) zəifliklərindən irəli gələn bu manevri onlar istibadları və işğalları altında tutduqları xalq kütlələləri qarşısında böyük bir qüvvə əsəri kimi nümayiş etdirəcək, vicdanları mənəvi təzyiqlərlə əzmək istəyəcəklər!...

Fəqət, bihədə!... Gərək Sovetlər daxilindəki təzadlarla xalqın qəlbində birikən kin və gərək beynəlmiləl həyat və münasibətdəki tənəqüzlər (əksliklər) o qədər barizdir ki, bu kimi nümayişlərlə həyatı zərurətlərin həll edilə biləcəyini düşünmək qətiyyənlə mümkün deyildir!

Daha müahidə imza edilmədən Stalin özü alman tarixçisi Lüdviqə verdiyi müləqatında (müsahibəsində) biz yalnız hücum etməməyi təmin edirik, yoxsa Polşa hüduqlarını deyil... demişdir...

Bu təqdirdə hadisələrin gələcək inkişafı üçün təsəvvür olunan anlaşmaların imzalanmasından ziyadə, Uzaq şərqdəki hadisələrin inkişafını daha diqqətlə seyr edək!...

MÜCADİLƏNİN TAKTİKASI

Başda Azərbaycan olmaq üzrə, Qafqazın hər tərəfindən gələn xəbərler olduqca həyəcanlı və əndişəlidir.

Qanlı istila recimi xalqı cana gətirmiş – hər tərəfdə müqavimətlər və üsyanlar – davam edir. Köylülər bir tərəfdən hökumətə ərzaq vermir, digər tərəfdən də fürsət düşdükcə orada-burada hökumət və partiya məmurlarına saldırlar.

Müxtəlif mənbələrdən alınan məlumatın təsdiq etdikləri tək bir şey vardır ki, o da, bu baharda təkrar qanlı hadisələr olacağı ehtimalıdır. Bu nüsxəmizdə, hüdudu keçərək İran ilə Türkiyəyə iltica (qaçan, sığınan) edən bəzi mücahidlərin hekayələri də bu təxmini təmin etməkdədir.

Qəzetimizdə qeyd olunan vəhşiliklər, terror və edamlara baxmayaraq, cana gələn əhalidə baharda böyük mövsüm vuruşmalarına meyil və hazırlıq varmış.

İstila reciminə həm də qızıl imperializmin təsis etdiyi haqbilməz, hüquqdanmaz, hürriyyət, milliyət və istiqlal düşməni bir recimə qarşı qoymanın ən münasib yolu şübhəsiz müsəlləh (silahlı) müqavimət, ya ölüm və ya dirim şüarına bağlanmaqdır. Qafqaz, bax bu silahlı mücadilə taktikasını edinmişdir (seçmişdir). Bu xalqın təbii bir sövq ilə edinmiş olduğu taktikadır!...

Silahlı mücadilə taktikasının da təbii olmasının zəruri bəzi əsaslı şərtləri vardır. Bunlardan birincisi bütün qafqazlı millətlərin müştərək hərəkətidir. Bu demək olar ki, indi vaqedir. Partizanlar məzhəb və millət fərqi olmadan ümumi düşməne qarşı birləşmişlər və aralarında indiki şərait daxilində təsəvvür oluna biləcək qədər bir təmas və rabitə vardır. Fəqət, müvəffəqiyyətin ikinci bir şərti də vardır. Bu da silahlı müqavimət və mücadilə həmlələrinin strateji zamanlara uyğunlaşdırılması zərurətidir. Bolşevik hökumətinin başı xarici və daxili bir hərəb və ya inqilab ilə məşğul olmadıqca

partizanlarımızın edəcəkləri o və ya bu çıxışın zaiyatla (uğursuzluqla) nəticələncəyini görməmək mümkün deyildir.

Keçən məqaləmizdə Sovet hökumətinin imzalamaqda olduğu hücum etməmək müqavilələrindən ziyadə, Uzaq Şərqdə gedən hadisələrin inkişafına diqqət etmək lazımdır – demişdik. Qafqazın ümumən, Azərbaycanın isə xüsusən düşməne zərbə endirə biləcək canlı qüvvələri bu cəhətə əhəmiyyət verməli, vaxtından əvvəl vaqə olacaq çıxışlarla düşmənin istədiyi provakasiyaya getməməlidirlər.

Düşmənin hər b hazırlığındakı planlarının ümumi sistemini təşkil beş illik planın yanında bir də mümkün olduğu qədər bir qarışıqlıq əsnasında ona əngəl olacaq, ordunu arxadan vura biləcək hər türlü canlı qüvvələri indidən imha (məhv) etmək planı mövcuddur.

Bu plan mucibincədir ki, o, Qafqaz partizanlarını adətə təhrik edərək, toqquşmaya sövq edir və dolayısı ilə meydan boşluğundan istifadə edərək, mümkün olduğu qədər onları əzmək və məhv etmək istəyir.

Təbii ki, bu planında o tamamilə müvəffəq ola bilməz. Çünki onun cəbrlə əzəcəyi qüvvələrin yerinə öz zalım idarəsinin təsirilə doğan ictimai şərait yeni qüvvələri həmən yetişdirəcəkdir – «bir damla qandan min bir mücahid doğulacaqdır!». Fəqət, nə olsa da, təhlil etdiyimiz hadisələr özünəməxsus bir hər b hadisəsidir. Hər hərbdə olduğu kimi, bu hərbdə də vaxt gəlmədən qüvvə israf etməyə gəlməz.

Bunun üçündür ki, cahən ictimai fikrini məmləkətimizdə axan qanlara və tütən (qalxan) dumanlara cəlb edərək, mücahid qüvvələri üzərində təsirli axınların da diqqətlərini bu mühüm nöqtəyə cəlb edirik!...

BİR REJİMİN İLDÖNÜMÜ

Bundan on beş sənə (il) müqəddəm (qabaq) hökuməti tutduqları zaman bolşeviklər özləri belə uzun müddət bu mövqedə qalacaqlarına qanə deyildilər.

Rusiya inqilabının əmsalı (bənzəri) Avropada görülmüş burcuə deyil, sosialist inqilabı olduğunu dava ilə təsis etdiyi hökumətin proletar diktatorluğundan ibarət olduğunu elan edərəkən, Lenin bu rejimin yeganə güvəndiyi qüvvə Avropada çıxacağına inandığı beynəlmiləl cahən sosialist inqilabı olduğunu kimsədən gizlətməmiş; əks təqdirdə, Rusiyadakı hakimiyyətlərinin uzun sürməyəcəyini alələn (yüksək görəvli dilindən) söyləmişdi.

Daxili hərbin qanlı səhiələrini yaşadıqdan və əksinqilabçı ünsürlərin təşkil etdikləri müsəlləh (silahlı) müqavimətlərini tamamilə qırıldıqdan sonra, əskəri kommunizm Kronştatda başlayan qanlı üsyanla qarşılışmışdı. Bu, əski dövrü təmsil edən siniflərin deyil, bolşevik inqilabının istinad etdiyi zümrə içindən gələn bir həmlə idi. Bolşevikləri iqtidar mövqeyinə gətirən qızıl qala bu dəfə əleyhlərinə dönmüş, onları yerə düşürmək istəmişdi.

Bu hadisədən sonra idi ki Lenin gözlənən cahən inqilabının gecikdiyini bəyan ilə vaxt qazanmaq taktikasını iltizam (seçdi) etdi; və əleyhlərinə dönən köylü ünsürlərinin könlünü almaq üçün məşhur «Nep» siyasətinə keçdi.

O andan bu günə qədər keçən uzun müddətdə kommunistlərin əllərindəki iqtidar mövqeyindən istifadə edib, tək Rusiyada olsa da sosializm qurmaq haqqındaki əzmləri qoca imperatorluğun böyük bir kütləsini təşkil edən köylü ünsürü tərəfindən bəzən qanlı və bəzən də qansız olaraq müxtəlif şəkillər və səhiyələr ərz edən bitməz-tükənməz mücadilələrlə qarşılanmışdır.

Fanatik bolşevik oliqarxiyasının devrilən çar rejimi

yerində qurduğu idarə ondan daha müdhiş bir zabitə (polis) təşkilatına istinad edir. Çarizm oliqarxiyasının dayandığı zadəgan sinfi köylü Rusiyanı əsarət altında tutar və onu müdhiş surətdə istismar edərdi.

Sözdə bu əsarət və istismarı qaldırmış olan bolşevizm isə qızıl diktatorluğun taktikasını guya fəhlə və kəndli siniflərinin ittifaqı üzərinə qurmuşdur.

Bir tərəfdən hər b, digər tərəfdən də inqilab illərində tar-mar olan Rusiya sənayesini yenidən təsis etmək və eyni zamanda bu sənayeni «sosialist vətəni» kapitalist dünyaya *möhtac olmadan öz başına yaşatmaq* üçün bolşevizm milyardlar tütən bir sərmayəyə möhtacdı. Məğlub Almaniya, hər b əsnasında pozulan sənayesini yenidən təmir üçün xaricdən 21 milyard para cəlb etmiş ikən, Rusiya ancaq 3 milyard çəkə bilmişdir. Halbuki dünya qitəsinin altında birini və 140 milyonluq insan yığını ehtiva edən bir məmələkəti «Amerika sənayesini arxada buraxacaq» dərəcədə sənayeləşdirmək məqsədi ilə tərtib olunan beş sənəlik planın fikirdən işə keçə bilməsi üçün nə qədər milyardlar lazım.

Bu milyardları edinmək üçün bolşevizmin müraciət edəcəyi yeganə vasitə vardı. Sovet İttifaqındakı köylülər – diktatorluğun soya biləcəyi «müstəmləkə» burada idi. «Nep» siyasətinin köy müstəhsillərinə (əməkçilərinə) verdiyi nisbi hüriyyət və mülkiyyət haqqı baki qaldıqca köylüləri əzəmi surətdə istismar etmək qeyri-mümkün idi. Bunun üçün kollektivləşmə siyasətinə keçmək, köy ziraatını dəxi tamamilə hökumət əmrində bulundurmaq gərəkdı.

«Nep»dən əvvəlki «əskəri kommunizmi» andıran bu kollektivləşmə dövrünün yaratdığı məşhərin nədən ibarət olduğunu oxucularımız bilir.

Əskəri kommunizm sabıq zadəganlara qarşı sövq edilmiş torpaqsız və hüquqsuz köylünün «qasibləri qəzəbə uğratması» ilə başlamışdı. Kollektivləşmə isə əksinə kommunizm təcrübəsi nəticəsində mülk sahibi olmuş köylüləri bir sinif olaraq imha (ləğv) etməklə başladı.

Əskəri kommunizm köylünün passiv müqaviməti və Kronştadtın aktiv hərəkatı ilə qarşılaşaraq Lenini ricata (geri çəkilməyə) sövq etdiyi kimi, kollektivləşmə hərəkatı da bilxassə Qafqazda qüvvətlə zühur edən partizan çıxışları ilə, yenə ümumiyyətlə passiv müqavimətlə qarşılanaraq Stalinin müxtəlif maneurlərini mucib oldu.

Sovet iqtisad siyasətinin tarixi fəhlə diktatorluğu ilə köylülər arasında bəzən çox qanlı səhifələrə tökülmək surətilə çox müxtəlif şəkillər ərz edərək, mütəmadi davam edən bir mücadilənin tarixidir.

Köylünü qazanmazsa, fəhlə hakimiyyəti Rusiyada paydar (uzunömürlü) ola bilməz. Bolşevik reciminə normal bir yaşayış verə bilmək üçün köylü sinfinin etimadını qazanmaq və onun dostluğunu təmin etmək lazım. Leninin öz tərəfdarlarına mütəmadi tələq etdiyi fikir bu idi. İndi bolşevik diktatorluğunun 15-ci ildönümündə Kremlin milyonlarca insana müsəllət (bəla) yeni sahibləri əcəba, bu «etimad və dostluğu» qazana bilmişlərmimi?...Haşa!

«Berliner Tageblatt» qəzetinin Moskva müxbiri tərəfindən öz qəzetinə bu yubiley münasibətilə göndərdiyi məqalənin bəzi qismlərini bu nüsxədə nəşr edirik. Həddi zatında (özlüyündə) Sovetlərlə itilaf (anlaşma) tərəfdarı olan bu müxbir «dostlarının» beynəlmiləl diplomatik müvəffəqiyyətlərini qeyd etməklə bərabər, bu mühüm nöqtədə bolşevik təcrübəsinin uğursuzluğa uğradığını yazmaq zərurətindədir. Köylünün «fəhlə»yə qarşı etdiyi aktiv müqavimət hər nə qədər Stalinin təmsil etdiyi zabitə və cəbr qüvvələri tərəfindən qısılmışsa da, «rus xisləti» olan passiv müqavimət eynilə qalmışdır.

Bu bir həqiqətdir. Həqiqətdir ki, bolşevik təcrübəsi nəticəsində şəhərlərdə əski Misir ehramlarını andıran bir takım əzəmətli binalar və sənaye müəssisələri vücuda gəlmişdir. Fəqət, fironun zabitəsinin yıxıcı qırmacları altında o ehramlara daş daşıyan qullar kimi, Rusiya köylüsünün dəxi sovet ehramlarından faydalanmadığı bir həqiqətdir. O qədər həqiqət ki, zavallı köylü ağzmdakı bir dikim siyah (qara)

çörəyi əlilə verdiyi halda ən zəruri fabrik əmtəəsinin üzünü görməkdən məhrumdur.

Sovetlər İttifaqındakı müstəhsil (açı çəkən) xalq keçirdiyi müdhiş səfalet və çəkdiyi bu qədər əzab və məşəqqət nəticəsində yaxşı bir gün və rifahlı bir həyat görə bilmək ümidini tamamilə itirmişdir. Dünyamn hər tərəfində ictimai nizamı idarə edən başlıca amil ümid ilə qorxudur. Sovetlərdə birinci amil ortadan qalxmış, onun da yerini ikincisi tutmuşdur. Bunun üçündür ki, orada həyatı yürüdən və recimi tutan yeganə qüvvə ancaq terrorudur.

Recimin 15-ci ildönümündə belə bir qorxu amili Sovetlərin ilk təsis edildiyi günlərdə olduğu qədər təsirlidir. Milyonlarca insan sadə siyasi deyil, insanların dini və iqtisadi həyatlarına mütləq surətdə hökm edən qəddar bir istibdadın qurbanı və onun istinaf qəbul etməyən (hüquq tanımayan) keyfi əmrlərinə itaət etməklə mükəlləfdir.

Bu məcburiyyət sadə fərdlərə deyil, millətlərə də aiddir. *Proletar diktatorluğu demək, bilkassə köyün şəhərə tabeliyi deməkdir. Mərkəzi Rusiyada köylü rus ilə şəhərli rus münasibəti şəklində olan bu tabeçilik mərkəzi Rusiya ilə Sovetlər İttifaqındakı qeyri-rus məmləkətlər arasında – təbiətilə – sənayecə daha az inkişaf etmiş olan qeyri-rus məmləkətlərin Rusiyaya tabeçiliyi şəklini almışdır. Sözdə öz iradələri ilə Sovetlər İttifaqına daxil olan milli cümhuriyyətlər, gerçəkdə misli dünyanın heç bir müstəmləkəsində görünməyən müdhiş bir istismara məruzdurlar.*

Əgər benefsih (çökmüş) Rusiyasını təşkil edən Velikorusiya daxilində rus köylüsü başına keçən bu müdhiş recimə qarşı sadə, passiv bir metodla qarşı gəlirsə, Qafqaz, Türküstan və Ukrayna kimi rusdan olmayan məmləkətlərdə bu passiv müqavimət, çox zaman qanlı qiyamlar şəklində aktiv bir şəkil almaqdadır.

Türkiyəli rəfiqlərimizdən bəziləri yubiley dövrünü təşkil edən müddətin əhəmiyyətinə baxaraq, böyük qonşular ilə «tarixi dostlarının» müvəffəqiyyətindən bəhs və onu bu münasibətlə təbrik etdilər. Bu qəzetlərə görə, Rusiya inqilabi

əvvəlki cahanhşümül davasından sərf-nəzər etmiş, indi bütün himmətini Rusiya hüdudları daxilindəki icraata atf (yönelmişdir) eyləmişdir.

Bir dəfə Sovet diktatorluğuna atf olunan bu məhdud məqsəd özünü ovutmaq qəbilindən yanlış bir anlayışdır. Bolşevizm beynəlmiləl bir dava ilə doğulumuş və bu davasından qətiyyənlə sərf nəzər etməmişdir. Lenin cahan inqilabının yardımı gələcəyini düşünmüşdü. Fəqət, Stalin cahan inqilabına yardım etməyi düşünür. Bu gün yer üzündə cəhangirlik dininin bir məbədi varsa, o da Moskvadadır. Beş sənəlik plan hərbi bir təcavüz məqsədilə cızılmışdır. Bundan başqa bugünkü halı ilə belə «rus inqilabı» öz hüdudu daxilində qalmamışdır. 140 milyon nüfuzdan (əhalidən) yarısı rus deyildir. Azərbaycan da daxil olduğu halda, Qafqaz və sonra Türküstan, daha sonra Ukrayna, Edil-Ural, Krım kimi məmləkətlər Rusiya hüdud və məmləkəti deyə tələqqi edilə bilməzlər!

Hə, çar diktatorluğu süni surətdə milyonlarca insanı və onlarca millətləri necə öz cəbr və istilasını altında tuturdusa, bolşevizm diktatorluğu da eyni surətdə hərəkət edir.

Çarizmdən canı yanan köylülərlə millətləri, birincilərə torpaq, ikincilərə də istiqlal vəd etmək surətilə iş başına qolaylıqla gələ bilən macəraçılar on beş sənəlik təcrübələrilə nə müdhiş bir yalançı olduqlarını atənlən (ən yüksək səviyyədən) göstərmiş, təsis etdikləri iqtisadi və siyasi recimlə köylünün də, millətlərin də hürriyyət və istiqlalını göz görə çalmışlar.

On beş sənə əvvəl yüksək ideya qüvvəsini istismar etmək surətilə qurulan bu rejim, indi ancaq cəbr və istibdad qüvvəsilə dayanan bir zülm idarəsi halına gəlmişdir ki, bu növdən bütün idarələr kimi, o da gec-tez çökməyə məhkumdur. Sadə, on beş sənə deyil, daha uzun müddətlərcə yaşamış idarələr belə, bu müqəddər aqibətdən (alın yazısı) qurtula bilməmişlər.

ƏSKİ NƏQARAT

(Bütün və parçalanmaz Rusiya)

Milyukovçular həy-haray qopardılar. «Posledniye Novosti» qəzeti «Bütün və parçalanmaz Rusiya» əleyhinə yeni bir sıra «sui-qəsdlər»dən bəhslə «iftira və iftiraçılar» haqqında yeni bir qələm səfəri açdı. Bu qəzet, indi, son zamanlarda daha ziyadə qüvvətlənən kazak və Ukrayna istiqlalçılardan tutaraq «Promete» cəbhəsindəki bütün milli hərəkatlara aid həyəcanlı məqalələr yazır.

Mürtəce çar imperializminin bu liberal varisi bu dəfəki yazısına adətə əskəri bir səkil vermiş və işə məşhur «Bütün və parçalanmaz Rusiya» şüarının məşhur qəhrəmanı general Denikin *sonu saldatca təhdidlə bitən bir məqaləsilə* başlamışdır.

Sadə rusdan olmayan millətləri deyil, özündən ad etdiyi cəmiyyətlərin də Rusiyadan ayrılmaq üzrə olduğunu görən generalın özünü anlarız – dərdi böyükdür. Rus birliyini gözetməklə mükəlləf siyasi zümrələrdə dəxi, o, – rusluq namına – faciəli bir zaf (hücum) görür. Sağ cinahdakı rus nasionalistləri «hər hankı vasitə ilə olursa olsun bolşevizmdən xilas» – deyər, Rusiyanı parçalamağa mütəvəccih (çalışan) *əcnebi intriqalarını xoş görür*; «Ukrayna oyunu» ilə oynayırlarmış.

General Denikin bu məqaləsinə özü biçimindəki rus ricalı (başçıları) üçün xarakterik bir ünvan vermişdir.

«Civar vilayət məsələsi».

Hə, «parçalanmaz Rusiya» şüarının bu silahlı müdafiəçisi necə Rusiyada milliyətlər yox, sadə civar vilayətlər məsələsi vardır.

Rus inqilabının ilk sənələrində çar ordusu enkazından (qalıqlarından) bir qismini bəyaz (ağ) ordu adı ilə yenidən təşkil edərək, qızıl Moskva üzərinə sövq edən Denikin eyni zamanda «Cənub hökuməti»nin də rəisi idi.

«İstiqlal», 20 dekabr 1932, Berlin.

Bu hökumət dəxi, eynilə rəisi kimi, milliyət məsələsini anlamamış, o zamankı federasiya şüarını ta kökündən rədd etmişdi.

Bəyaz rusların o zaman özlərinə məxsus kor bir inadla rədd etdikləri bu şüarı düşmənləri qızillar çox məharətlə qullandılar. Millətlərdən bir çoxunu o zaman federasiya rəbitəsi təmin edirdi. Bolşeviklər daha irəli getdilər: «federasiyamı? – istərsiniz ayrılın belə!» – dedilər və qazandılar. Hadisələri görə bilməyən kor vəhdəktçilik – istər-istəməz – qeyb etdi. Mövqeyini daha kurnaz (gözüaçıq) təbiyəçilərə (strateqlərə) qapdırdı.

O zamandan indi on beş ildir keçir. Sabiq Rusiya imperatorluğuna daxil olan millətlərdən bir qismi tamamilə ayrılımış, istiqlalların edinmiş, «Millətlər Cəmiyyəti»nə girmiş, beynəlmiləl bir həyatla fəxr və mürəffih (xoşbəxt) olaraq yaşayırlar. Bolşevik Rusiya əsarətində qalanları dəxi, mənən və feilən (gerçək) deyilsə də, ismən və rəsmən bir hökumət halına gəlmiş, iç etibarı ilə boş olsalar da, milli bir zərfə (quruluşa, hakimiyyətə) malikdirlər. Eyni zamanda da bu cümhuriyyətlərə mənsub milli qüvvələr gizli surətdə daxildə, açıq surətdə xaricdə, öz istiqlallarını tamamilə ələdə etmək üzrə çox böyük bir ümid və həyəcanla çalışır, çarpışır və sovet reciminə qarşı «imperatorluğun əsil kütləsini təşkil edən velikoruslardan daha ziyadə bir cəladət (igidlik) və rəşadətə yürüyüb gedir, istiqlal uğrunda qan axıdaraq böyük bir hərəkatı təmsil edirlər.

Nəticədə hər zaman ancaq süngü və zor qüvvəsilə duran rus imperatorluğunun bolşevik reciminin süqutu üzərinə bir daha qurula bilməyəcəyi fikri zehinlərə yerləşir; rusların etnoqrafiya etibarı ilə özlərindən saydıqları Ukrayna ünsürü içində dünən ruslarla bərabər gedən zümrələrdə belə, ayrılmaq və Ukrayna istiqlalına xidmət etmək əzmi gündən-günə kökləşir. Siyasi orientasiya və ictimai məfkurə hesabı ilə müxtəlif cərəyanlarla təmsil olunsa da, Rusiyadan ayrı müsətqil bir Ukrayna dövləti təsis etmək qayəsi beynəlmiləl bir qiymət və əhəmiyyət kəsb edir.

Sadə, ukraynalılar deyil. Romanov imperatorluğunun dəstəyini təşkil edən kazaklar arasında belə iştirak (ayrılma) və istiqlal cərəyanları vardır. Bu cərəyanlar genişlənir.

Denikini mövzusunda bəhs edilən məqaləni yazdırmağa sövq edən amil zətən bu Ukrayna məsələsi ilə bu kazak məsələsidir.

İş o yerə gəlmişdir ki, sabiq çar səfəri və nazirinin katibi olan iki rus diplomatı, mənşə etibarını ilə ukraynalı olduqlarını duyaraq, Londonda ingiliscə aylıq bir məcmuə çıxarır və yüksək London mühafilinə (vəzifəliyə) yol bularaq Ukrayna hərəkəti lehinə qayət müsaid (əlverişli) bir cərəyan doğurmuş.

Sabiq rus diplomatı Krestovets [artıq ukraynalılığını dərk etmiş olan bu çar diplomatı] – general Denikin anladığına görə – bütün bu təşəbbüslərində Don, Kuban və Terek vilayətlərinə mənsub məşhur kazak atamanları ilə birlikmiş; eyni zamanda siyasi bəzi rus zümrələrinin də hüsnü təvəccöhünü görmüş.

General rus milliyətçilərinə mənsub «Vozroddeniye» qəzetindən aldığı sətirlərlə bu zümrənin general Miller rəyasətindəki əskəri rus təşkilatı olduğunu telmih (üstüörtülü) edir.

İngilislər vəqəələr qorxuncdur deyirlər. Denikini qorxudan vəqəələr həqiqətən də qorxuncdur. Cahan məsələlərini Rusiya hesabına həll etmək fikri heç bir zaman beynəlmiləl planlardan əskik olmamış, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif şəkillər ərz edən bu plan, milyukovçulara görə, bu günlərdə, bolşeviklərin süqutu yaxınlaşdıqca daha məxsus olur; Avropa paytaxtlarında Rusiyayı parçalamaqla uğraşılırmış.

Denikin bu dəfə gec qalmaq istəmir, ehtimal olunan hadisələr qarşısında milliyət məsələsindəki bugünkü duyuşunu ortaya tökür. Rica edirik gülməyin: o, artıq federalistdir. O qədər federalist ki, Rusiyadan ayrılmış olan millətləri belə təkrar bu kayıt (hakimiyyət) altına almaq niyyətində.

Hətta Finlandiya ilə Polşa istiqlalını müstəsna olaraq lütfən tanıdığı halda, elə düşünür ki, Polşa üçün belə ən çıxar yol təkrar, gələcək yeni Rusiya ilə konfederasiya yapmaqdır.

Denikin tezisini müdafiə üçün söylədiyi sözlərdə təbii olaraq diqqətəşayan bir yenilik aramırıq. Bu sözləri illərdən bəri rus imperialistlərinin hər türlüindən min bir dəfə eşitmişik. Tarix, iqtisadiyyat, siyasət və bilxassə sevgiyat (strategiya) bunu əmr edirmiş. Təzədən bu millətlərə Rusiya əlində olmaq müqəddər imiş (alınlarına yazılıbmış). Nə acı bir tale!...

İndi düşünsünlər, milli rəhbərlər, milli hərəkətləri sövq edən təşkilatlar, vaxt keçirmədən özləri həll etsinlər: «Gələcəkdə hürr Rusiyanın mürəkkəb (birləşmiş) bir hissəsi olaraq qalmaq istərlər, yoxsa «Sovetlər İttifaqı» deyilən bolşevik qazanında qaynamaqmi?»

General, üçüncü yol yoxdur – deyir. Nə fəci bir dilemma!

Fəqət, yaxşı ki, bu faciələr milyukovçuların öz yazıları, əndişələri və vəqəni təhlillərilə bərtərəfdir (dağıdır).

Bu yazılardan fürsət bulduqca irəlində bəhs edirik. İndilik generala da, vəziri Milyukova da, deyirik ki:

Yenə yanılır, yenə hadisələr arxasında gedirsiniz. Yeni peşmanlığa məhəl vermədən, məsələ indidən həll edilməli, millətlərin haqqı tanınmalı, müasir istiqlal şüarına qeyd-şərtsiz hörmət edilməlidir!

Bilirik: siz bunu edə bilmərsiniz, təbiəti dəyişmək zordur. Qozbeli qəbir düzəldər.

Fəqət, əminik: bolşevizm düşüncə – siz bunu istəsəniz də, istəməsəniz də hamısı birdir – Rusiya parçalanacaq və dünyanın bu geniş qitəsindəki əsir millətlər bu dəfə artıq əbədiyyən qurtulacaq, öz müqəddəratlarına sahib, hürr və müstəqil olacaqdır.

DEMOKRATIYA VƏ SOVETLƏR

Uzaq Şərqdəki gerçək hərbi silahdan boşalma konqresinin bir sənədən bəri müsbət heç bir nəticəyə gəlmədən yerində sayıb durması, cahan iqtisadiyyatındakı böhran və bu üzdən beynəlmiləl münasibətlərdə çıxan ixtilafın getdikcə artması, «Millətlər Cəmiyyəti»nin bu ixtilafın önünə keçə bilməkdəki acizliyi, bir tərəfdən Versal nizamını tutan dövlətlər, digər tərəfdən də bu nizamı dəyişmək istəyən «revizionist» millətlər arasında hərbi-ümumi önündə olduğu kimi, edilən zümrələşmələr nəticəsində beynəlmiləl cahan vəziyyəti olduqca müşəvvəs (qarışıq) bir hala girmiş ikən Almaniya iş başına gələn Hitlerizm ortalığı tamamilə vəlvələyə verdi.

Bu hadisə qarşısında Fransa diplomatiyası təlaşlı hərəkətə keçdi. Çünki hitlerçilərin Versal nizamına qarşı elan etdikləri doktrin əvvəl əmrədə Fransaya qarşı çevrilmişdir, çünki Almaniya milliyyətçilərinin sayları ilə mütənasib ərazi bulmaq davası ilə hüdudlarının genişlənməsini istəyən tələbləri Fransanın müttəfiqlərini əlaqədar edir.

Hitlerçilərin zəfəri münasibətilə beynəlmiləl siyasət aləmində görünən əsəbilikləri burada əhatəli surətdə xülasə edəcək deyilik. Sadə, qeyri-təbii bulduğumuz bir-iki kombinasiya üzərində durmaq istəyirik; nəyə şahid oluruq?

Hərb təhlükəsinin önünə keçmək üçün Fransa Cümhuriyyəti Sovet hökumətilə görüşür, mədəniyyət və sülh naminə bu məfhumun ikisinə də candan ədavət bəsləyən bir qüvvətilə anlaşılmaq istənilir. Qərribə deyilmi?!...

Daxildə və xaricdəki düşmənlərinin qənaətinə, hitlerizm, demokratiya reciminin müxalifi olaraq iş başına gəlmiş, təsisinə başladığı idarə İtaliyada olduğu kimi, faşist diktatorluğu imiş, müxaliflərinin tələqqisinə (baxışına) görə, təhlükə sadə, hürriyyət və demokratiya prinsiplərinə deyil, eyni zamanda beynəlmiləl sülh dəxi qorxu altındadır.

Avropa sosialist partiyaları ittifaqından ibarət olan İkinci İnternasional icraiyyəsi nəşr etdiyi bir bəyannamədə bütün cahan fəhləsini bu təhlükəyə qarşı çıxmağa dəvət edir, bu xüsusda Üçüncü İnternasional ilə birləşmək təklifində bulunur. Hürriyyət və demokratiya prinsiplərini Hitlerlərə qarşı müdafiədə Stalindən yardım istəyir, qərribə bir müraciət deyilmi?!...

Fəqət, günün qərribəlikləri bu qədər qalır. Kommunistlərin özləri belə, indi hürriyyət və demokratiya müdafiəçiləridirlər. Təbii, Sovetlərdə deyil, Almaniya. Sovetlərdə isə qanlı diktatorluq bütün şiddətilə davam edir, daha dünən 35 adamı mühakiməsiz qürğüşünə düzdülər. Sadə, rus təbəələri deyil, əcnəbilərin belə canları güvəndə deyildir, bu üzdən İngiltərə ilə inkita (ilişkilərin kəsilməsi) hazırlanır.

Sovet hökuməti cahan sülhünü təmin işində nə dərəcədə əmniyyətsiz bir müttəfiq isə, bolşevizm də hürriyyət və demokratiya recimini himayədə o dərəcədə mənfi bir qüvvədir. Hər nəyə qarşı olsa da, hürriyyətlə istibdadın, demokratiya ilə diktatorluğun bir araya gələrək ülfət edəcəklərinə inanılmaz.

Üçüncü İnternasional bütün propaqandası və hər türlü imkanları ilə hər tərəfdə daim sadə milli qüvvələri deyil, eyni zamanda hürriyyət və demokratiya fikirlərini dəxi, hırpalamış diktatorluq fikrinin başlıca mürəvvisi (yayıcısı) olmuşdur. Almaniya cümhuriyyətçiliyinin məlum təbiri, Veymar reciminin ən böyük düşməni kommunistlərdi. Üçüncü İnternasionalın bütün himməti bu recimin dirəyini təşkil edən Almaniya sosialdemokratlarını qırmağa mütəvəccih (yönlənmişdi) idi: hərbi sonu böhranının doğurduğu ümumi səbəblərdən başqa Versal nizamının məğlub Almaniya etdiyi təzyiqlərlə ümumi səfalətə məruz qalan bu məmləkətdə diktatorluq ideyasını xalq kütlələri arasında kommunistlər qədər yayan ikinci bir zümrə yoxdur. Hitlerizm, hər şeydən əvvəl kommunizm demagogiyasına qarşı kaymaq üzrə doğulmuş bir ideyadır. O, faşizm kimi, öz müxaliflərindən

diktatorluq fikrini almış, fəqət, ondakı internasionalizmi nasionalizmlə dəyişdirmişdir.

Bizcə, ehtimal olunan hər hankı bir beynəlmiləl toqquşmada milli mənfəətlərin zəruri müdafiəsi üçün diplomatik bir kombinasiya olmaq üzrə, Sovetlərlə anlaşmaq taktikası ağlabatan görünməməklə bərabər, anlaşılırsa da, sırf hürriyyət prinsiplərinin himayəsi üçün Moskva diktatorlarına güvənmək qətiyyənlə anlaşılmaz!

Sosializmin əski nəzəriyyəçilərindən Kautski haqlıdır. Demokratiya ilə diktatorluğun bir arada itilafı mümkün deyildir. Bu diktatorluğun mövzusu nə olsa da, qəza eynidir.

Ümumi cahan sülhünün olduğu kimi, ümumi cahan demokratiyasının da ən böyük düşməni yenə Moskvadadır.

İkinci İnternasionalın baş katibi Adler ilə etdiyi münaqişədə Kautski Üçüncü İnternasional ilə birləşmək təklifini kökündən rədd edərək deyir ki:

«Fəhlələrin vəhdətini işğal edən düşmən Moskvada oturur. Moskva ilə sosialist fəhlələr arasındakı təzad, təsadüfi deyildir, o, diktatorluq sistemlə sosialist fəhləsinin əsasən qəbul etmiş olduğu demokratiya sistemləri arasındakı təbiəti əşyadan doğan normal bir nəticədir. Bütün cahan fəhləsi cəbhəsinin yenidən birləşməsi ancaq Rusiyaya bəla olan diktatorluğun süqutu ilə mümkündür. Kommunist diktatorluğunun Rusiyada devrilməsi deyil, bütün cahan fəhlə hürriyyət hərəkatına zərər verən şey, əksinə bu diktatorluğun orada davam edib durmasıdır».

Bəli, bu bir həqiqətdir. Həqiqətdir ki, Rusiyadakı diktatorluğun maddi və mənəvi təsiri hər tərəfdə sinif diktatorluğu təşəbbüsündə olan kommunizm cərəyanları məlum səbəblərlə böhranlar içərisində olan millətlərdə – istər-istəməz – diktatorluq ideologiyasını daşıyan müqabil qüvvələrin doğulmasına səbəb olur və bu surətlə, biləcə hərbdən məğlub çıxan millətlərdə özlərini qorumaq əndişəsi ilə milli diktatorluq cərəyanları qüvvətlənir. Bu «nəticə diktatorluğa» qarşı mücahidə etmək üzrə, o «səbəb diktatorluğu» qüvvətləndirmək qəddər çaşqın bir hərəkat təsəvvür oluna bilməz.

Əgər milli davalarını fəlakətlərinin səbəbi olaraq gördükləri demokratiya sistemli dövlətlərə qarşı müdafiə etmək zərurətilə demokratiyanı inkar vadisinə sarmaqda olan alman kimi millətlər üçün psixoloji bir izan (anlayış) varsa, qızıl rusluğa və diktatorluq sistemə qarşı mücadilə edən bizim kimi millətlərə demokratiya ideologiyasına sarılmaq qədər təbii bir şey ola bilməz.

Milli istiqlal qayəsini və milli mənlük fikrini şiddətlə mənimləyən faşizmlə istiqlal və milli mənlük mənimlə vuruşan millətlər üçün sözün beynəlmiləl mənası ilə zəmin və zamana görə bir anlaşma imkanı qeyri varid deyildir, fəqət milli istiqlal davası ilə hürriyyət və demokratiya sistemi arasında sıx bağlılıq duyan Rusiya əleyhdarı milli istiqlal hərəkatları üçün sosialist ideologiyasını daşısalar belə, Moskva diktatorluğu ilə birləşmələrə qarşı hüsnü rəğbətlə baxmaq imkanı heç bir vəchlə varid ola bilməz!

Hə, Rusiya imperializminin hər hankı rəngdə olursa olsun bulunduğu cəbhə heç bir zaman Rusiya əsarətindəki millətlərin olduğu birləşmiş bir cəbhə ola bilməz!

Cahanın xətərli və əndişəli günlər içərisində olduğuna biz də təqdir edirik. Dünyanın çıxacaq yeni hər b təhlükəsi qarşısında duyduğu izzirabı şübhəsiz biz də duyuruq; fəqət, rus istilası ilə kommunizm diktatorluğunun nə olduğunu şəxsən üzərimizdə edilən qanlı və vəhşətli təcrübələr nəticəsində çox böyük acılarla duyduğumuzdan, nə sülhün, nə də hürriyyətin Rusiya qüvvəti və kommunizmlə itilaf (uzlaşma) surətilə müdafiə edilməyəcəyini dəxi iki dəfə iki dörd edər kimi, mühəqqəq (qəti) bilirik.

Onun üçündür ki, yolumuz aydın və taktikamız aşkardır. Demokratiya – ideologiyamız, Sovetlərsə – düşmənimizdir.

ORTAQLI BİR GÜN

«Azərbaycan istiqlalçılığının kökü Azərbaycan türkünün rus çarizminə qarşı davam etdirdiyi milli kültür uğrundakı mücadilədir». Bu mücadiləni o, yalnız başına deyil, onunla eyni bəlaya mübtəla olan digər türk ellərlə bərabər olaraq davam etdirirdi. 1905-ci ildə Nicnidə intiqal (keçirilən) edən «Müsəlman İttifaqı» kongresində Azərbaycan təmsilçiləri fəal surətdə iştirak eləmiş; 1917-ci ildə Moskva kongresində dəxi azərbaycanlıların çox mühüm rolları olmuşdu. Çarizmə qarşı mücadilələrində Azərbaycan türkləri Kırım, Kazan və Türküstan türklərlə ortaq çalışmışlar. Milli mədəniyyət xüsusatının rus təcavüzündən mühafizəsinə yönəlmiş mücadilədə Rusiya müsəlmanları birlikdə hərəkət eləmiş, kar və ziyana daima şərik olmuşlar.

«28 may 1918-ci ildə elan olunan Azərbaycan istiqlalı, 1917-ci ilin mayda Moskvada münakid «Ümumrusiya müsəlmanları qurultayı»nda elan olunan milli-məhəlli muxtariyyət prinsipinin təkamülündən başqa bir şey deyildi».

«Azərbaycan istiqlalçılığı Rusiya əsarətindəki türk elləri istiqlalçılığının pişdarı (öncülü) idi. Bu etibarla 28 may yalnız Azərbaycan istiqlalçıları nəzərində deyil, Rusiya əsarətinə qarşı qiyam edən bütün türk elləri nəzərində də möhtərəm bir cidal (dava) günüdür».

28 may 1926-cı ildə çıxan «Yeni Qafqaz» məcmuəsinin baş məqaləsindən aldığımız bu sətirlərlə bizə məxsus dərc olunan «Qardaş səsləri» nə qədər ahəgdardır.

Türküstan milli hərəkətinin möhtərəm təmsilçisincə: «28 may Rusiya əsarətindəki bütün türklər üçün ümumi bayram olmalıdır».

«Edil-Ural İstiqlal Komitəsi»nin rəisi isə, 28 mayı «yalnız azərbaycanlılar üçün deyil, Rusiya əsarətindəki bütün türk elləri üçün» yeni bir dövrün başlanğıcı olaraq alır və onu

Rusiya əsarətindəki bütün türk ellərinə sayğılı «böyük bayram» olaraq tələqqi (anlayır) edir.

«Yeni Qafqaz» Azərbaycan istiqlalçılığının kökünü milli kültür uğrundakı mücadilədə bulurdu. Ayaz İshaki bəy də milli kültür əsəri «Tərcüman» bayramı ilə milli siyasət əsəri «28 may» arasında sıx bir əlaqə görür. «Tərcüman»ın kültür sahəsində etdiyi işi «28 may» siyasət sahəsində etmişdir. «Tərcüman» Rusiya əsarətindəki türkləri «millət» halına qoymaq istəmiş, «28 may» isə bu məqsədin ancaq dövlət olmaqla hasil olacağını elan etmişdir.

Bu tərifi doğrudur. «Tərcüman»la «28 may» arasında rabitə dərinidir. Rusiya türkləri arasındakı siyasi fikir cərəyanları tədqiq olunursa görülür ki, azərbaycanlıları 28 mayda öz istiqlalın elana sövq edən siyasi cərəyan sadə, Azərbaycanı deyil, bütün türk ellərinin dəxi bu nəticəyə gəlmlərini düşünürdü. 1917-ci ilin mayında toplanan «Ümumrusiya müsəlmanları qurultayı»nda yeni Rusiyanın milli-məhəlli muxtariyyət əsası üzərinə müstənid (dayanan) qoşma xalq cümhuriyyəti şəklində qurulmasını tələb edən Azərbaycan deleqatları sadə, Azərbaycan üçün deyil, digər türk elləri üçün də milli-məhəlli muxtariyyət istəmişdilər. O zamankı şəraitə görə, «muxtariyyət» şəklində vəqə olan bu tələbdə şübhəsiz istiqlal davası saxlı olaraq vardı.

O zaman böyük münaqişələr cəlb edən bu proqramın sonrakı hadisələrin sövq və zərurətilə tətbiqinə başlanmış, fəqət, Ayaz bəyin də qeyd etdiyi kimi, bəzi mühüm amillərin, o cümlədən türk ellərində və aralarındakı hazırlıq, təşkilat və rabitə nöqsanlılığı üzündən bu tətbiqat varınçıq qalmış, bu dəfə bolşevizm şəklində zühur edən rusluq təkrar bu qardaş elləri istila etmişdir.

Bu istilaya qarşı sənələrdən bəridir ölüm-đirim mücadiləsində olan türk elləri artıq billurlanmış bir proqrama malikdirlər. Əllərində milli istiqlal bayrağı vardır. Bu bayraq altında çarpışır, onun zəfəri üçün iztirab çəkirlər.

Rusiya imperializminə qarşı istiqlalları uğrunda çarpışan

türk elləri təbii olaraq, bu mücadilədə özlərinə müttəfiq arayır və bunlarla sıx-sıx bağlanmaq istəyirlər.

Bu məqsədlədir ki, onlar «Promete» cəbhəsinə girir, sadə türk ellərilə deyil, Rusiya imperializminə qarşı vuruşan bütün millətlərlə də əl-ələ verirlər. Və bu məqsədlədir ki, bu ellər siyasi taktikanın həqiqi ehtiyaclarını dərk edərək, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Qafqaz Konfederasiyası zümərəsində mühüm rol oynamasını candan özləyir və onu hər vəsilə ilə alqışlayırlar. Krım milli hərəkatının qiymətli təmsilçisi Cəfər Seyid Əhməd bəy dostumuzun «İstiqlal»ın keçən nüsxəsində dərc olunan məqaləsi bilxassə bu məsələ üzərində durmuşdur.

Bütün bunlarla bərabər bu ellərin əsrlərdən bəri davam edən kultür əlaqələri ilə bağlı olan türklük camiasından da ümumi düşməyə qarşı mücadilədə əzəmi (böyük) surətdə istifadə etməyi düşünmələri də çox yerində və təbiidir.

Bu təbii ehtiyacı təmin üçün «Yaş Türküstan» məcmuəsilə «Yeni milli yol» məcmuəsi istiqlalçı türk ellərinin öz səflərini daha ziyadə sıxlaşdıraraq ortaqlıq mücadilə məsələlərini ortaqlıca görüşmək üçün vəsilə arayırlar; hələ «Yaş Türküstan» buna orqanik bir şəkil verərək ildə bir dəfə, 28 mayda Rusiya əsarətindəki türk elləri təmsilçilərinin öz aralarında toplanmaları lüzumundan bəhs edir.

Azərbaycanın istiqlal gününü Rusiya əsarətindəki bütün türk elləri üçün «ortaqlı bir cidal (dava) günü» şəklində tələqqi edəcək dərəcədə birlik və səmimiyyət göstərən qardaş ellərin ona qarşı göstərdikləri bu qiymətli etimadla azərbaycanlı mücahidlər şübhəsiz, iftixar edərlər.

Ötədən bəri olduğu kimi, indidən sonra dəxi, bütün türk ellərinin rus əsarətindən qurtulmalarını qolaylaşdırmaq üçün ediləcək hər hankı real təklifi azərbaycanlıların səmimiyyətə qarşılıyaçaqları təbiidir.

Günün məsələsi bizcə, bu təklifləri sırası gəldikcə təyin etmək və müstəraq ediləcək işləri bir-bir həlləyərək, onları mühakimə və münaqişədən keçirdikdən sonra, ortaqlıq mücadilənin ortaqlıq tezisləri halına qoymaqdır.

QPU-YA DİQQƏT!

QPU – bolşeviklərin bu ən qanlı idarəsi sadə orada, qızıl cəlladların şərtsiz və kayıtsız (hədsiz) bir surətdə vətəndaşlara müsəllət (bəla) olduqları «Sovetlər İttifaqı»nda deyil, burada müsafirpərvərliklərinə iltica (sığındığımız) etdiyimiz bu məmləkətlərdə də çalışır.

Qızıl imperializmin qanlı istilası altında qalan vətənlərimizdə milli hiss və müqavimət qüvvələrini qan və atəş içərisində boğmaq qəsdindən bir an qafil olmayan bu müəssisə milli istiqlal fikrinin Sovetlər hüdudu xaricindəki davaçılarını vurmaq niyyətindən də fariq (əl çəkmiş, uzaq) deyildir.

Bundan bir sənə əvvəl, yenə bir münasibətlə «Fitnədən qorunmaq» ünvanı altında yazdığımız bir məqalədə bolşeviklərin mühacirətdəki antibolşevik qüvvələri və bilxassə milli istiqlal davası üzərində duran təşkilatları içəridən partlatmaq və aralarına nifaq salmaq üçün nə surətlə çalışdıqlarını göstərmiş və vətəndaşlarımıza özlərini düşmənin çox kərə haradan gəldiyi sezilməz fitnələrinə qapdırmamağı tövsiyə etmişdik.

Son zamanlarda Parisdə qafqazlı mühacirlərli yaxından əlaqədar edən iki hadisənin zühuru bizi təkrar bu mövzunu yeniləməyə vadar edir.

Bu hadisələrdən biri gürcü qonşularımız, digəri də erməni inqilabçıları arasında QPU agentlərinin nə surətlə çalışdıqlarını göstərir.

Parisdə çıxan bəzi rus qəzetlərinə əks edən məlumata görə QPU-nun gürcü siyasi təşkilatları ilə erməni inqilabçıları arasında çalışmaq üçün xüsusi agentlər göndərdiyi təhəqqüq (dəqiqləşdirilmişdir) etmişdir. Bu agentlərin gözə aldıkları hədəf, mühacirət arasında nüfuz və səlahiyyət sahibi şəxsiyyətləri hər türlü yollarla məniən düşürmək, ətraflarında adamları siyasətən ləkələmək, müxtəlif qrup və zümərələr arasında nifaq salmaqdan ibarətdir.

Gürcü cəbhəsində sadə, ortalığı qarışdırmaq, müxtəlif şəxsləri bir-birindən şübhələndirərək, havanı olduqca zəhərləndirməyə müvəffəq olan bu agentlərin erməni cəbhəsindəki qazanları daha böyükmüş: qoca Daşnaksütyun fırqəsi arasında prinsip qovğası çıxmış; bu qovğa mərkəzi heyəti ikiyə böləcək qədər irəliləmiş, mərkəzdən ayrılanlar bir təşkiat halına gəlmiş; özlərinə məxsuz qəzet təsis etmişlər; bu qəzet 6-7 aydan bəridir nəşrə başlamış və nəhayət, sırf bir təsadüf əsəri olaraq bu hadisənin QPU agentlərinin işi olduğu meydana çıxmış, duyulmuş ki, yeni çıxan bu qəzetin təhsisatı «məchul bir mənbədən» gəlirmiş!...

QPU-nun milli istiqlal davasının xaricdəki təmsilçiləri olan siyasi mühacirət arasında əl altından çalışdığı əlbəttə yeni bir şey deyildir. Bunu hamımız bilirik. Mahud Ağabəyovun vaxtilə nəşr etdiyi xatirələr dəxi bu xüsusdəki fəaliyyətin bir takım vəqiələri zikr edilmişdir. Düşmənin bu sahədə qullandığı metodlar müxtəlifdir. Bunlar, yerinə görə, mühitinə görə və mövzusunə görə mühacirət suyunu bulandırmaq, nüfuz sahibi siyasiləri mənən ləkələməkdən başlayaraq, cismən meydandan qaldırmağa qədər türlü şəkillər olaraq dəyişir.

Yaşadığımız mühacirət həyatının çəkilməz şərtləri içərisində çox kərə obyektiv vəziyyəti ihmal (unudaraq) edərək subyektiv amillərin təsiri ilə hərəkət edən vətəndaş, çox kərə zahirdə haqq görünən sözlər arxasında gizli qəsdlər saxlandığının fərqlində olmur, öz arzuları xaricində, bir də baxırsan ki, QPU-nun kim bilir neçənci əldən atdığı bir tuzağa düşmüş olur.

Yaşadığımız dövrün, keçirdiyimiz mühacirlik həyatının müşküləti sadə, maddi məhrumiyyətlərlə dolu əngəllərdən ibarət deyildir. Ən böyük müşkülət bütün dünyamn da tutulduğu mənəvi böhran və bilxassə siyasi ideyalar sahəsindəki anarxiyadır.

Cahan heç bir zaman bəlkə bu gün olduğu qədər bir ideya böhranı içində olmamışdır. Müstəqil məmləkətlərində, öz evlərində yaşayan fırqə və zümrələri belə, əsasından sarsaraq,

saç-baş buraxan bu böhranın bizim kimi vətənsizlər üzərində yapacağı təsir bəllidir.

Düşmən, özünə məxsuz sinsi (gizli) bir hərəkətlə səflərimiz arasına girərək, şübhə yoxdur ki, ən böyük strategiyasını özəlliklə bu fikir anarxiyası üzərinə qurur. Buna diqqət edək, «hər gələn xoş avazın quran olduğunu» düşünəcək qədər sadədil olmayaq!...

Gürcülər, ermənilər və digər milli mühacirlər arasındakı pozğunçu fəaliyyətinin bir nümunəsinə şahid olduğumuz düşmənin bizim aramızda çalışmadığını düşünürsək əlbəttə ki, yanlışlıq.

Belə bir yanlışlığa meydan verməmək üçün daim diqqətli davranmaq və hər zaman düşmən intirqası ilə QPU fitnəsinə hədəf olduğumuzu gözdən iraq tutmamaq. Düşmənin bizi daima demoralizə və dezorqanizə etmək üzrə olduğunu bir an üçün olsun unutmayaq.

Hə, QPU işləyir, buna diqqət edək: onun işini qısır buraxdırmaq bizə borcdur.

Bu borcumuzu müvəffəqiyyətlə icra etmək üçün: şübhəli sözlər, şübhəli işlər və şübhəli adamlardan saxlanmaq, istiqlal idealının ötədən bəri tanınmış kadrosu ətrafında birləşərək bu cidalın sınıanmış taktikasından qətiyyənlə ayrılmaq lazımdır.

İman və disiplin – budur, QPU işini qısır buraxacaq şüar...

İYUL HADİSƏSİ MÜNASİBƏTİLƏ

«Pravda» qəzetinin İzmir mühakiməsi münasibətilə yazdığı yazıların Türkiyə mətbuatında doğurduğu inikaslar bir hadisə şəklini aldı.

Sovet hökumətinin bolşevik fırqəsi diktatorluğuna verilmiş hüquqi bir isimdən ibarət olduğunu bilməyən yoxdur; «Pravda» isə bolşevik fırqəsi mərkəz heyətinin fikirlərini nəşr edən rəsmi bir qəzetdir. Belə rəsmi bir qəzetin Türkiyənin daxili işlərinə bu qədər açıqdan müdaxiləsi və Türkiyə kommunistlərini bu qədər əlaqə və hərərlə müdafiəsi, başda «Milliyət» qəzeti olmaq üzrə, Türkiyə mətbuatının çox haqlı olaraq müqabiləsini cəlb etdi.

Gündəlik mətbuat moskvalı qəzetin «hədyanlarından» bəhs edərkən, «düşmən ağzından çox dinlədikləri sözlərin eyni dost bildikləri ağızlardan da eşitdiklərini qaribə» bulur.

Onlarca qaribə görülməyən bu «hədyan» bizə görə heç də qaribə deyildir. Cümhuriyyət Türkiyəsilə Sovet Rusiyası siyasətə dost ola bilirlər, mənfəətləri bir qaldıqca bu dostluq da varlığını mühafizə edə bilər. Fəqət, unudulmamalıdır ki, Türkiyə Cümhuriyyətilə Sovetlərin siyasi mənfəətləri bir zaman üçün bir olsa da, bu iki təşəkkülü (quruluşu) canlandıran əsil əsaslar arasında dərin bir müxalifət vardır. Milliyyətçiliklə kommunizmin yekdigərinə dost bir qüvvə olduğunu kim iddia edə bilər?...

Bolşevizm məlum olduğu kimi, burcuva sisteminin düşmənidir. Milliyyətçilik isə onun görüşündə burcuva sinfinin məfku-rəsidir. Onun bütün dünyaya yaymaq istədiyi inqilabın yıxacağı qüvvə bir milliyyət qüvvəsidir. Doğrudur, kapitalizm, burcuva aləminə bir küll olaraq hər bə elan etmiş olan bu qızıl qüvvə daha yeni toparlanmaqda olan şərq milliyyətçiliyilə ora milliyyətçiliyi arasında fərq qoyur, birincinin ikinciyə qarşı almış olduğu vəziyyətə görə, onu özünə müəyyən bir zaman üçün yol yoldaşı görür. Fəqət, ancaq müəyyən bir zaman üçün.

«Odlu yurd», il 1, sayı 6, avqust 1929, İstanbul.

Bu zaman hankıdır, nə zamana qədər milliyyətçi Şərq kommunist Rusiyamn dostudur?...

Buxarinin bu xüsusdakı klassik tərifi H. Sübhi bəyin bu nüsxəmizdə nəqlən dərc olunan məqaləsində qeyd olunmuşdur*.

Uzaq şərqdən tutaraq, Yaxın şərqə qədər bütün təcrübələrilə sabit olduğu kimi, Sovet hökumətinin müəyyən bir şərq məmləkəti və milliyyət hərəkəti ilə münasibəti o, məmləkətdəki kommunist hərəkətinin vəziyyəti və o məmləkət hökumətinin beynəlmiləl Moskva siyasətinə qarşı «sədaqəti»nə bağlıdır.

Onunla dostluqda bulunan bir Şərq məmləkəti Avropa dövlətlərilə əlaqəsində çox istiqlal göstərdimi – Moskva o istiqlalı mütləq şübhə gözü ilə görəcək və buna qarşı dərhal tədbirlər alacaqdır. Bu tədbirlər isə o məmləkət kommunistlərinin Üçüncü İnternasionalın bir işarəsilə qiayma hazır olmasıdır və bunun üçündür ki, «öz daxilində kommunistləri təqib edən milli bir şərq hökumətinin Avropa kapitalistlərindən heç də fərqi yoxdur».

Çində, İranda, Hindistanda olduğu kimi, Türkiyədə də bolşeviklərin tətbiq etdikləri «şərq dostluğu» bu ikiüzlülük məluldur (xəstədir). Bu illət onu bu gün milliyyətçi Çin hökumətilə qanhbıçaq etmişdir. Leninin varisləri Sun Yatsenin müakiblərinə (ardıcılarmə) qarşı silah çəkirlər, halbuki Çan Kay Şinin komandanlıq etdiyi bugünkü sovet hasmi (düşməni) Çin, dünən adətə bolşevik sayılan «Komindan» fırqəsi tərəfindən idarə olunmaqdadır.

Türk-rus dostluğunun Rusiyaya təmin etdiyi çox böyük faydaları görməyib də, sadə Türkiyənin bu qarşılıqlı müamələrdən (hərəkətlərdən) gördüyü faydaları hesablayanlara xəbər verək ki, ən romantik zamanlarında belə bu dostluq kölgəli səhifələrdən boş qalmamışdır. Moskva, bir tərəfdən Anadolunun milli istiqlal mücadiləsinə yardım etmişsə də, o biri tərəfdən bu mücadilənin özündən müstəqni (doğmuş)

* Daha çox məlumat üçün müraciət olunan «Milliyyət və bolşevizm». M.Ə. Rəsulzadə, İstanbul, 1928.

müstəqil bir siyasətə rəhbərlik olacağı əndişəsilə Anadoluda Moskva direktivlə çalışır təşkilatlar vücuda gətirmək fikir və təşəbbüsündən vaz keçməmişdir.

Milliyyətçi «Cümhuriyyət» beynəlmiləl diplomatiya ədəbinə çox riayətlə, Rusiyanın daxili işlərinə qarışmasın deyər, qızıl rus çekalarında Nerona rəhmət oxutduracaq işkəncələrə məruz qalan «irqdaşların» milliyyət, cümhuriyyət və demokratiya idealları qəhrəmanlarının müqəddəratlarına laqeyd qalmamaq imkanını bulur. Fəqət, onun təsəvvür etdiyi kimi, adi bir qəzet deyil, bolşevizmin rəsmi orqanı olan «Pravda» Türkiyə kommunistlərinin başından bir tük əskik olmasını istəməz. Bunun üçün o, öz təcrübələrinə kıyasla, mühakimə olunan kommunistlərin işkəncə edildiklərini təsəvvürlə hay-hapay qoparır.

Fəqət, buna diqqət edin ki, «Pravda»nın hay-harayı tək bir kommunist arxadaşlıq hissindən ziyadə Sovet hökumətinin Türkiyə siyasəti haqqında son zamanlarda görünən bir müxalifətindən irəli gəlməkdədir. Türkiyə kommunistlərinin hərəkətə keçmələri, Türkiyə tacirlərinə qarşı edilən fahiş (əxlaqa sığmayan) haqsızlıq TAS agentliyinin qərəzkar nəşrləri ilə sovet mətbuatının Türkiyənin xarici siyasəti haqqında axır vaxtlarda nəşr etdikləri yazılarla ahəngdardır.

«Pravda» mahud (sözü keçən) məqaləsində Türkiyə ilə Fransa arasında akt olunan müqavilədən məmnun olmadığını gizlətmir. «220 milyon lirəlik dövlət büdcəsinin 32 milyon lirəsi devrilən səltənət hökumətinin borclarını ödəmək üçün təhsis (ayrılmışdır) edilmişdir» – deyər itilafı (anlaşmanı) müahəzə (qınayır) edir.

Bundan daha əvvəl «Türkiyə, Avropa və Şərqlə» ünvanı altında bir məqalə nəşr edən «Zarya Vostoka» [bolşevik firqəsinin Qafqaz komitəsi qəzeti] 14 iyun tarixli nüsxəsində xarici işlər naziri Tofiq Rüşdü bəyin İtaliyaya səfərini, bu səfər əsnasmdakı təzahürləri; Ser Çemberləninin «Milliyyət» qəzeti müxbirinə verdiyi «mənalı» mülaqatı (müsahibəni) bu mülaqatda ingilis xarici işlər nazirinin «Türkiyə İngiltərə münasibətinin sadə dostana deyil, hətta səmimi olduğundan

əhəmiyyətlə bəhs edişini...» və bunun kimi digər bəzi vəqələri bir araya sıralayaraq, Türkiyənin Avropa ilə anlaşmaq üzrə olduğu nəticəsinə gəlir və nəticədən adətə canını qorxu alaraq, «Milliyyət» baş mühərriri, Siirt millət vəkili Mahmud bəyin bir cümləsi üzərində çox yaxşı durur; 9 may nüsxəli «Milliyyət»də Mahmud bəy yazmış ki: «Ağ dənizdə, Qara dənizdə, Balkanlarda və ümumiyyətlə bütün Avropada Türkiyənin beynəlmiləl bir sülhü salah (qoruma) amili olmaqdan başqa bir məqsədi yoxdur. *Türkiyə bir vaxt təsəvvür olunduğu kimi, Qərblə və Şərqlə dövlətləri arasında heç bir fərq qoymadan bütün dövlətlərlə yaxşı münasibət təsisinə çalışmaqdadır* [yatıq yazı «Z.V.»nındır]. Türkiyə dostluğunun ən əsil sifəti bu dostluğun üçüncü bir dövlət əleyhində olmayışıdır.

«Z.Vostoka» mühərriri bu «Şərqlə Qərblə arasında» fərq gözetməmək «nəzəriyyəsinə» çəşqinca bir hərəkət tələqqi (sayaraq) edərək, bu çəşqinliyi o, Cenevrədəki tərki silah konqresində iştirak edən Türkiyə delegələrinin hərəkətlərində də görür, belə ki, türk delegələri «Şərqlə Qərblə eyni surətdə baxaraq gah Sovet, gah Avropa nümayəndələrilə bərabər rəy verir, əksəriyyətlə də ən mühüm və qəti hərəkət ediləcək zamanlarda səs vermirlər»miş.

Bütün bu vəqələri zikr edən qəzet Türkiyənin görülən bu Avropa təmayüllərindən nə əldə etmək istədiyini diplomatlarına «Sürix-Şaytunq» adlı, alman dilində çıxan qəzetin 29 aprel tarixli nüsxəsindən aldığı bir cümlə ilə ifadə edir. Alman qəzeti deyirmiş ki:

«Türkiyə ibtidada əskəri, sonradan Lozanda siyasi bir müvəffəqiyyət qazandı, fəqət, iqtisadən o, oyunu adətə qeyb etmiş kimidir. Türkiyə xaricdən borc almaldır, başqa imkanı yoxdur.

İndiki halda olduğu kimi, Sovetlərlə ancaq uzaqdan bir münasibətdə olmaq və eyni zamanda da Balkanlarla Ağ dənizin şərqlə qismindəki mətin sistemə daxil olması nisbətində Türkiyə bu borcu əldə edə bilər».

Şübhəsiz bolşevik qəzeti Mahmud bəyin Şərqlə Qərblə arasındakı «bitərəfli» və «Ağ dəniz, Qaradəniz, Balanlar və

ümumiyyətlə bütün Avropa dövlətləri arasında bir sülhü salah amili olmaq nəzəriyyəsilə, bu alman qəzetinin təhlili arasında orqanik bir münasibət görünür və öz ağılcıca Türkiyə ricalma nəsihətə qalxışaraq «avropalılarca sülhü salah demək Sovetlərə qarşı hər b deməkdən ibarət imiş» kimi qəribə bir nəticəyə gəlir.

Rus kommunizmlə anarxizm arasında rus ruhuına məxsus nihilizm kimi, gizlidən gizliyə səmimi bir yaxınlıq vardır. «Mənimlə getməyən düşmənimdir» şüarı bu ruhun ən sevdiyi bir düsturdur. Bu düstura görə bütün Şər q millətləri kimi Türkiyənin də Şərqlə [anla: Rusiya ilə] birlikdə getməkdən başqa çarəsi yoxdur. Əks təqdirdə onun – Buxarinin məşhur tərifiyə görə – Avropa kapitalistlərindən heç də fərqi yoxdur.

O halda ediləcək şey – Türkiyə fəhləsini təşkil ilə, komandasını Üçüncü İnternasionala bağlayan Türkiyə Kommunist Firqəsinə verməkdir. «Paravda»ya baxılırsa, bu iş yoluna girmiş gedir. «Türk fəhlə hərəkəti kommunizm bayrağı altında gedirmiş və o bayraq altında öz burcuaziyasını yenincəyə qədər mücadilə edəcəkmış!...».

Hə, Türkiyənin həqiqi mənfəətləri deyil, Moskvanın xüsusi direktivləri ilə siyasət çevirəcək bir Türkiyə ancaq bu sürətlə təmin edilə bilər. Fəqət, H. Sübhü bəyin də dediyi kimi, daha dünən yüz minlərcə evladını istiqlalı uğruna qurban verən bir millətin belə zillətə qatlanacağını kimsə təsəvvür edə bilməz!

Yetər ki, «dostluq pərdəsi altında oynanan oyun» görünün və bu oyuna qarşı «Hakimiyyəti milliyə»nin dediyi kimi, sadə polis və məhkəmə ilə deyil, düşmənin qullandığı silahların heç biri ihmal edilməsin! Və hər şeydən əvvəl hökumətlər arasındakı siyasi itilafın (anlaşmanın) ideyalar arasındakı fikri itilafı qaldırmayacağı həqiqəti daim göz önündə bulundurularaq, bu recimlərdən birinin təmsilçisi rus, digərininki də türk olduğu dəxi unudulmasın!

MÜNƏVVƏR MÜHACİRİN BORCU

Vətənin düşmən əlindəki əsətəti uzandıqca vətəndən ayrısı mühacirlərin sayı gündən-günə çoxalır. Xüsusi müxbirlərimizdən almaraq bu nüsxədə nəşr olunan məlumatlar arasında Azərbaycanın illərdən bəri mübtələ olaraq hər dəm təkərrür (artan) edən zümlər arasında yenə vətəni tər k ilə hüdud xaricinə qaçanlardan bəhs olunur.

İran ilə Türkiyə ərazisinə iltica edən bu vətəndaşların böyük bir qismini köylülər və orta siniflərə mənsub iş-güc adamları təşkil etməkdədir. Mühüm bir yekun təşkil edən bu zavallıların mühacirətdə nə kimi məhrumiyət və məşəqqətlərə məruz qaldıqları milli nəşrlərin səhifələrində dəfələrlə təsvir olunmuş, onların acmacaqlı halları yaxın və uzaq qardaş və dost millətlərdə məmül (istənilən) bir əlaqə oyandırmaq niyyətilə uzun-uzadı izah edilmişdir.

Bu dəfə isə məqsədimiz bu ölüm-dirim qovğasının daha yeni və başqa şəraitində çırpınan və min bir məşəqqət və cidal içində həyatını yenidən doğma yurdunun xilas olmuş hürri və azad torpaqları üzərində yaşamaq qayəs ilə davam etdirən mühacirət kütləsinin ümumi işlərindən bəhs etmək deyildir.

Münəvvər mühacirlərdən və həm də onların milli vəzifəsindən bəhs etmək istəyirik. Məlum olduğu üzrə, müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif səbəblər və amillər nəticəsində vətəni tər k edib mühacirliyi ixtiyar (seçmiş) etmiş bir çox münəvvərlərimiz və bilxassə münəvvər gənclərimiz vardır. Bunlar Şər qin və Qər bin müxtəlif mərkəzlərinə yayılmış, qismən o və ya bu ali məktəbdə oxuyaraq təhsillərini bitirmiş, qismən də həyatlarını qazanmaq yolunu təmin edərək bir ixtisas əldə etmək üzrə təhsilə qoyulmuşlar. Mühacirətdəki münəvvərlərimizin bir sahədə ixtisas qəsb edərək sözün əsri mənası ilə elm və texnika adamı olmalarını görmək əziz arzularımızdan biridir. Fəqət, vətəni istila altında inləyən bir

mühacir münəvvərin sadə, mütəxəssis bir texnika adamı olmaqdan başqa, bir də sırf mühacir münəvvərə məxsus bir borcu vardır ki, burada onu xatırlatmaq istəyirik: Vətən borcu!

Azərbaycan istiqlal qayəsini mənimsəmiş, vətənin müstəqbel (gələcək) istiqlalına iman etmiş və öz xüsusi həyat və səadətini millət və məmləkətin həyat və səadəti şərtilə təsəvvür edilə bilmək idealizminə ermiş bir gənc azərbaycanlı sadə mühəndis, sadə hüquqçu, sadə memar, sadə iqtisadçı, tarixçi və sairə olmaqla iqtifa (qala) edə bilməz. O eyni zamanda vətənçi bir mühəndis, milliyyətçi bir hüquqçu, istiqlalçı bir iqtisadçı, tarixçi və sairə olmaq vəzifəsilə mükəlləfdir (borcludur).

Məmləkətdə bolşevizm senzoru, qeydi və nəzarəti altında olan gənclik üçün bu məqsədi əldə etmək imkanı son dərəcədə məhdud, müşkül və şərait olduqca ağır və təhlükəli isə, xaricdə olan münəvvər gənclik bu imkana ən əzəmi surətdə malikdir. Dünən əsir ikən bu gün müstəqil olan millətlərin yaşadıkları dünənki mücadilə və bugünkü inşaat həyatı göz önündədir. Bir məmləkəti öyrənmək, həm də vətənsevərcə bir görüş və məqsədlə öyrənmək metodlarını edinmək üçün vətənsevərcə bir şövq və həyəcanla işə sarılmaq mühacir münəvvərlərimizin ən müqəddəs borcudur.

Daha sarıh (açıq, aydın) söyləyim: mühacirətdə olan münəvvər gənclərimiz hər şeydən əvvəl vətənpərvərlik dərşini öyrənməli, vətəni və milləti ələqə hissini özündə tərbiyə etməli, ta ki, tarixi dəqiqəsi gəldiyi zaman istiqlal mücadiləsinin şüurlu, məfkurəli və eyni zamanda da bilgili bir mücadiləçi və yaradıcı ünsürü ola bilsin.

Sadə texnik hər zaman bulunur. Bu ehtiyacını bir millət müvəqqəti bir zaman üçün əcnəbilərə müraciət surətilə də təmin edə bilər, fəqət, heç bir zaman xaricə müraciət surətilə də ödəyə bilər. Fəqət heç bir zaman xaricə müraciət olunaraq bir vətənpərvər, bir milliyyətçi və bir istiqlalçı alına bilməz!

Yürütdüyümüz bu mütaliələrlə, sakın mühacirətdəki münəvvər gənclərimizin vətəni ələqə hissələrindən şübhə edirik mənası çıxarılməsin. Bu fikirdə deyilik. Fəqət, hər hansı ələqə

və hissi kimi vətəni ələqə hissənin də ancaq işlədilmək və mumarisə (qəlbə yeritməklə) kökləşib qüvvətləndiyinə qanəyik. İstəyirik ki, qəlblərdə saxlı olan bu ələqə və hissə zahirə çıxsın, əsərlər göstərsin. Arzu edirik ki, münəvvər gənclərimiz vətən borclarını haqqı ilə dərk etdiklərini əsərlərlə meydana qoysunlar.

Burada öz-özünə bir sual gəlir – necə?

İstiqlal yolunu bizdən daha əvvəl keçmiş millətlərə mənsub münəvvər mühacirlər kimi – budur müxtəsər, fəqət, əhatəli bir cavab!

QORXUDAN «İSLAHAT»

Moskvadan «islahat» xəbəri gəldi. Sovetlər İttifaqı konqresində mühüm bir qərar alınmışdır: bundan sonra sovet seçkiləri *müsavi, doğru və gizli* olaraq keçiriləcəkmiş.

Demək ki, indilik nəzəri olaraq [çünki yeni seçkilər bir neçə il sonra keçiriləcək] bir tərəfdən köylü ilə şəhər fəhləsi arasındakı siyasi müsavatsızlıq qalxacaq, digər tərəfdən də hər köylü ilə fəhlə beş-altı vasitəyə ehtiyac qalmadan dövlətin ən böyük konqresinə öz delegələrini doğrudan-doğruya göndərəcəkdir və eyni zamanda rəyini hər kəsdən saxlı və gizli olaraq verə biləcəkdir.

Bu siyasi islahatla bərabər Sovet hökuməti, öz təbəələrini bir də iqtisadi bir «islahat»la sevindirir: kolxozlarda çalışan köylü kolxoz torpaqları xaricindəki hökumət yerlərindən uzun müddətullanmaq üzrə, əkməyə veriləcək və eyni zamanda hər kolxozçu bir baş inəklə bir neçə baş qoyun-keçi [və yaxud donuz] və istədiyi qədər toyuq sahibi ola biləcəkmiş.

Biri siyasi, o biri də iqtisadi bir müsaidədən ibarət olan bu «islahat»ın yönəldiyi şey şübhəsiz köylüdür. Bu müsaidələrlə kəndliyə nə kimi qiymət verildiyinin təfsilatı digər məqalədə ətraflı anladılmışdır, burada onu təkrar edəcək deyilik.

Fəqət, bunu təkrar edək ki, Sovet hökuməti rəisi Molotovun söyləməsinə rəğmən, bu «islahat» ilə həqiqi demokratizm və həqiqi parlamentarizm arasında heç bir münasibət yoxdur.

Demokraizmin də, parlamentarizmin də, əsil hikməti hürriyyətdədir. Bu hürriyyəti şiddətlə rədd etməkdə israrla hər gün yeni bir həmləyə, şəxsi və keyfi istibdada doğru gedən Stalinizmin bu yapma «demokratizminə» əlbətdə ki, əhəmiyyət verməyə gəlməz.

Fəqət, nə olsa da, sözdə olsa da, bu «islahat»ın köylüyə qarşı bir güzəşt olduğu meydandadır.

Səbəb nə? Nədən «işçi diktatorluğu» durub-dururkən dönüb «köylü hökuməti» olur?...

Bu sualın cavabını biz təbii, sovet hüquqçularının anlatmalarında deyil, Sovet hökumətinin beynəlmiləl vəziyyətində aramalıyıq. Bu xüsusda general Vorşilovun tərifi, siyasətçi Molotovun təfsirindən daha aydın və daha səmimidir. İnanmırıq ki, bu «islahat» «köy bünyəsindəki (kökündən) dəyişmənin əsəri» olsun. Doğrudur ki, «sülh çağında «işçi» olan qızıl ordu, yapon savaşının başlayacağı sıralaraki səfərbərliyin ertəsində həmin «köylü olacaq».

Əslində bütün tədbirlər, bütün siyasətlər və «islahatlar»-ın həqiqi saiki (səbəbi) budur. **Bu savaş qorxusudur.**

Diqqət edəcək olursaq görürük ki: Şərqə doğru getdikcə bu «köylüləşmə» əməliyyatı çoxalır. Mancuriya hüdudlarına yaxın Sovet vilayətlərində kommunizmdən adətə əsər belə görünməmiş...

Bolşeviklər sənayeləşdirmə işində ən böyük əhəmiyyəti orduya verirlər. Qızıl ordu var qüvvə və imkanlarla silahlandırılır, xüsusi işləh ilə – «motorlaşdırılır». Sovet hava qüvvələri bütün dünyanı özü ilə məşğul edir – çünki bu sahədə olsun – mühtəməl (ehtimal olunan) düşmənlərə qarşı bolşevizm üstünlük qazanmaq istəyir.

Dış siyasətlərinə baxın: eyni görünüş. Şərqdən qorxulur. Qərb hüdudları düşünülür. Budur paktlar. Barışıqlar. Anlaşmalar. Bağlaşmalar. Diplomatiyadakı bütün ixtilaf prinsiplərinə əlvida... Rapollodan nişan yox, Moskva indi versalçıdır. Əskidən «quldur dəstəsi» idi, indi «Millətlər Cəmiyyəti»dir. Moskva bu cəmiyyətə üzv olmaqla fəxr edir. «Qalın qafalı»lar indi əlləri sıxılacaq centlimenlərdir. «Mürtəce fransız kapitalistləri»lə çar Rusiyasına nəşib olan ittifaqı yeniləyə bilmək Kremlin diplomatlarının ən müqəddəs düşüncələridir.

Hətta QPU adını dəyişdikləri kimi, indiki demokratiya oyunları da eyni taktikanın bir cüzidir (parçasıdır). Digər «cəmiyyətçi»lər kimi, «Sovetlər»də də «seçkilər» həm

«müsəvi», həm də «gizli»dir, yoxlayan gözlərə dəsmal asılacaqdır.

Sovetlər konqresindəki nitqlərə baxılsın – mövzular bütünlüklə müdafiə! «Kimsənin torpağında gözümüz yox, – fəqət, torpaqlarımıza göz dikənlərə qarşı qüvvəmiz var!...» – budur söyləyənlərin xülasəsi!...

Diktator Stalin yüksəldikcə yüksəldilir! O, indi sadə, «tək məmləkətdə sosializm»in müəllimi, Leninin ustadını keçmiş bir şagirdi deyildir. O, Qızıl ordunun ruhu və onun ən böyük yaradıcısıdır. İndi ona yeni bir ad dəxi taxdılar – «ən təbii baş komandan». Gərçi, incilik bu ünvan ədəbi mahiyyətdədir, məddahların ağzındadır. Fəqət, bu ağızlar özbaşına söyləməzlər: yarın rəsmiyyət alacağı ehtimal olunan bir motivin tütəyini indidən ötdürürlər!...

Bütün bunlar bir ildən bəri nəqarat halım alaraq son zamanlarda bilxassə təkrarlanan «vətən» mövzusunda ideloci propaqanda ilə qarşılaşdırılır və «İzvestiya» qəzetinin «**əskərlik şəərəfdə, vətənçilik modadır**» dediyi üzərində bir az durulursa, o zaman bütün bu «islahat»ın qorxudan hər b qarşısında görülən tədbirdən başqa bir şey olmadığı aşkar olur!

Bu hər b təhlükəsi isə hələ bərtərəf edilməmiş durur. Bundan tək bə bolşevik mətbuatı və qızillar deyil, bolşeviklərin dış siyasətini tutan bəyaz (ağ) ruslar dəxi, təkrar bəhs etməyə başladılar. General Denikin, Parisdə verdiyi bir konfransda təkrar bu məsələni yenilədi. Almaniya, Polşa və Yaponiya arasında Sovetlər İttifaqını bölüşmək üçün gizli bir plan varmış. Qafqaz ilə Ukrayna, Türküstan kimi ölkələrin Rusiyadan ayrılması da bu plana daxil imiş.

Əskəri müdafiə strategiyası ilə bilxassə məşğul olan sonku Sovetlər konqresində dəxi ehtimallara çox yanaşıldı.

Bax, köylülərə qarşı edilməkdə olan «icazələrin» əsil hikməti burada, bu hər b qorxusunda aranmalıdır.

Bu yapmacıq «islahat» ilə köylüləri və köylülərdən ibarət olan millətləri aldada biləcəyinə ümid edən qızıl imperializmin gələcək smaqlara dayanacağı isə şübhəlidir.

Çox şübhəlidir ki, bolşevizm köylünün həqiqi təbiəti olan mülkiyyətçilik ruhunu bir donuz və 15 pota (bala) verinlə təmin etsin və bununla onda ölümə gedəcək bir sovet patriotizmi yaratsın.

Qızıl ordunun şöhrət hırsı (sonsuz arzu) daşıyan komandanlarından bir qismini hərəkətə gətirəcək sovet «vətənçiliyi»nin, qızıl istibdad altında əzilən millətlərdə də köylü kütləsi üzərində və milli ölkələrdəki o qədər dərin bir nifrət, etimadsızlıq eyni hissi uyaracağına kim inanır?!...

On yeddi ildən bəri tətbiq etdiyi zülm və soyğunçuluq sistemlə Sovet hökuməti, köylü kütləsi üzərində və milli ölkələrdə o qədər dərin bir nifrət, etimadsızlıq və özünə qarşı ölçsüz bir kin hissi oyatmışdır ki, bu kimi hiylələrlə onları aldadaaraq, öz istibdadı uğrunda şüurlu olaraq qurban halına gətirmək imkanına inanmaq üçün, Sovetlər hesabına çox nikbin olmaq lazım?!...

ELM VƏ SİYASƏT

Mədəniyyətin qayəsi siyasəti elmə tabe etdirməkdir. İdari sahədə qazanılmış qiymətləri elm ölçüsü ilə dartaraq, cəmiyyət nizamını ona görə qurmaq ictimai bir idealdır. Diplomatiyanı əski istibdad məktəbinin alışqan olduğu aldatmaq zehniyyətindən qurtarmaq demokratiyanın idealizə etdiyi üsuldur.

Fəqət, bu qayə, bu dartı və bu üsülün qəribə bir təcəllisi (görüntüsü) vardır. İnsanlığın bu ümumi ideallara doğru yürüməkdəki istəyinə rəğmən, hadisələr zaman-zaman bizi nə qəribə təcəllilər qarşısında qoyur!...

Bu qəribəliklərdən biri də, heç şübhəsiz, müsyö Herriotun Moskva siyasətidir. Müsyö Herriot sadə, çox məşhur bir siyasət adamı olmaqla qalmaz, o, dünyanın hökumət rəisi idi, yarın yenə bu məqama gələcəyinə şübhə yoxdur.

Fransanın ən böyük şəhərlərindən Lionun əminliyi adətə onun adı ilə bağlıdır.

Üçüncü cümhuriyyətin həyatında çox mühüm və məsuliyyətli rol oynayan radikal fırqəsinin dəxi, Mr. Herriot tanınmış bir liderdir. Bütün bunlarla bərabər o, eyni zamanda əsrimişin ən məşhur bir münəvvəri kimi tanınır, təbiət və texniki elmlər sahəsində, ədəbiyyat və incəsənət tarixində məlumatı, iqtidarı və əsərlərilə bilinir beynəlmiləl şöhrətə sahibdir. Başqa təbirlə: o, həm siyasətçi, həm də alimdir.

Bir fransız ərinin, cümhuriyyət üçün təsəvvür etdiyi təhlükə qarşısında, əmniyyət və qorunma yolları aramaq üçün təlaş göstərməsinə kim nə deyər? Deymokrat Fransa milliyyətçi Almaniyanın intiqam siyasətindən qorxar. Bu qorxu qarşısında demokratiyanın ən amansız düşməni olan kommunist Rusiya ilə belə dostluq arar. Bunlar siyasətdir, olur. Bu siyasətlə razı olmaya bilərsiniz. «Yağışdan» qorunmaq üçün «yağmura» düşmənin ağıllı bir çarə olmadığını isbat çox da güc deyildir.

«İstiqlal», 1 oktyabr 1933, Berlin.

Fəqət, bir kərə «yağışı» izam (böyüdü) edib də bundan qorunmaq üçün bəhəmhəl «yağmura» düşmək lüzumuna qane olunca, təbiidir ki, bu siyasi «yağmurun» «yağışı» qədər islaq olmadığını isbatdakı tühəfligi (qəribəliyi) heç də qala almaz.

Fransa radikalizminin şefi müsyö Herriot da belə edir. Versal nizamından yaxa sıyımaq istəyən milliyyətçi Almaniyaya qarşı ta dünənə qədər bu nizamın ən böyük müxalifi olmaqla məşhur Sovetlərlə anlaşmaq istəyir. Bulunduğu müşkülət və zəifliyi dolayısı ilə Moskva siyasiləri də Parisin bu meylini əzəmi surətdə qullanmaq məharətini göstərir. Öz agentlərinin ağı ilə bugünkü cahən nizamının pozulmasında proletariat inqilabının mənfəəti olmadığını söyləyir [Radekin məşhur məqaləsi]. Almaniya ilə Sovetlər İttifaqı arasındakı siyasi ixtilafı mütəzəmmın olan Rapallo müahidəsinin iflasına şahid oluruq. Əski Fransa-Rusiya ittifaqını təzələməkdən bəhs olunur.

Fəqət, Fransa sadə, radikallardan və Fransə siyasətçiləri də sadə, herriotçulardan ibarət deyildir. Bugünkü Rusiyanın əmin müttəfiq olmadığını bilənlər çoxdur. Bu ac, zəif, müstəbid məmləkətə, bu hər hankı mühüm bir zərbəyə dayana bilməyəcək qədər maddi və mənəvi qüvvədən məhrum bir sistemə təkyə (arxalanmanın) etmənin xətalı bir yol olduğunu isbat edənlər arasında Tardieu kimi qüvvəli simalar vardır.

Bu müxaliflərini susdurmaq və Fransa xalqını Sovetlərlə edilən yaxınlaşma siyasətinin faydalı və real bir iş olduğuna inandırmaq üçün, Herriot Moskva səfərinə çıxdı. Ötədən bəri sovet dostluğu ilə məşhur olan bu adamın səfərindəki qəsdı sezmək müşkül deyildir. O, gedəcək, şəxsən öz gözü ilə görəcək, Sovetlərin çalışılan və onlardan fayda gözlənilir bir qüvvə olduğunu «müşahidələri» nəticəsində söyləyəcəkdi. Yoxsa Herriot sisteminin mənası qalmaqacaqdır.

Bu mülahizə ilə hər kəs az-çox təxmin edə bilirdi ki, Herriotun Moskvadan gətirəcəyi intiba (gözlənen xəbər) kommunistlərin lehində olacaq, alim Herriot, istər-istəməz siyasi Herriota tabe qalacaqdır.

Elmini siyasətinə fəda edən Herriotun gəlib də cahan tarixində misli yox bir mütləqiyyət reciminin mərkəzində, çar mütləqiyyətini devirənlərə qarşı təqdirkar sözlər söyləməsi, bir dərəcəyə qədər təvil (başqa anlam) götürsə də, beş günlük rəsmi bir səyahət nəticəsində bolşevik məddahı kəsilərək, bütün cahan mətbuatına rəğmən «Ukraynada aclıq yoxdur!» – deyə söyləyəcək qədər irəliləməsi qətiyyənlə anlaşıla bilməz.

Hər şeyi olduğu kimi, elmi də siyasətə tabe etdirən Stalin reciminin bu böyük müsafiri elmini politikasına tabe etdirməkdə o qədər müsahələ (inad) göstərir ki, Kalininin ən bəsit mühakiməyə malik olan ələdə (adi) fransız buruaziyasını ikna (inandıra) edə bilməyən «izah»larından bir hikmət kimi bəhs edir. Şəhərlərdə neft üçün sıra gözləyən «quyruqlar» görür. Və özünə «köylülər traktor qullanmağa başlayınca, neft məhsulu hərbdən əvvəlki miqdardan çox ikən məmləkətdə yanacaq qıtlığı çıxdı» – deyə verilən izaha aldanır: süd üçün sıra gözləyənlər dəxi, bu külfətə südün qıtlığından deyil, öz iştahları üzündən düşübmüşlər. Sovet rəiscümhuru (SSRİ MİK-in sədri) Kalinin «bütün saflığı» ilə Fransanın bu, dünənki və yarınkı baş nazirinə anlatmış ki, Rusiya əhalisi indi hərbdən əvvəlkinə nisbətə birə üç dəfə çox süd içirmiş!...

Budur, sizə elmini siyasətinə tabe edən bir adamın çatdığı şahəsər nəticə!...

Bu gün bolşevik recimində mədəniyyət üçün bir qiymət arayan və Stalin istibdadının qurduğu əsarət sistemində Amerikaya rəqib bir tərəqqi əsəri görən Herriot, vaxtilə yenə elmi siyasətə tabe tutaraq hərbi ümumi əsnasında Sorbonda fransız zübbələrindən (tərəfdarlarından) mürəkkəb (qurulmuş) böyük bir məhşər qarşısında çıxış edərkən münkariz (məğlub) çar Rusiyası haqqında dəxi təqdirkar cümlələr sərf etmişdi.

Onun bu təzadını sabiq Rusiya millət vəkillərindən biri, «Liberte»də nəşr etdiyi bir məktubla bu günü ona xatırladı. Bu rus millət vəkili, Herriota bu gün kommunistlərin əlini sıxan əliniz, dünən çar təmsilçisi olan bizlərin də əlini sıxmışdı. Bu əlbətdə sizin biləcəyiniz bir işdir. Siyasətdir. Ona qarşı bilmə-

rəm. Fəqət, Rusiyada aclıq yoxdur – deyirsiniz ki, buna təhəmmül (dözülə) edilə bilməz!... – dedikdən və həbsdəki ixtiyar anasından aldığı məktubun bu davanı yalanladığını qeyd elədikdən sonra çox haqlı olaraq əlavə edir ki: «Fransa hududu xaricində cümhuriyyət vətəndaşlarına bir-iki kilo ərzaq göndərməklə məşğul bürolar olsaydı, siz nə deyərdiniz? Fransada aclıq varmı, yoxmu?».

«Alim» Herriotun bu «siyasi mübaligəsi» gərək Fransa və gərək bütün cahan mətbuatında məmnuniyyətlə qeyd etmək lazım ki, yaxşı bir qəbul üzü görmədi. Bir qism sol qəzetlər müstəsna, bütün qəzetlər Herriotun bu xəfif (yüngül) ədalət tədqiqlərini amansızca hırpaladılar. Dörd milyondan çox nüfuzu bolşevik sisteminin qəddar idarəsi üzündən məhv olan bir məmləkət [Ukrayna] haqqında «Orada aclıq görmədim» – demənin Moskava əsarətindəki millətlərə bir təcavüz olduğu ona söyləndi. «Matin» qəzeti bəzi səyyahlar «Rusiyada gurbuz (sağlam) cocuqlar gördüm» – deyirlər deyə, quru kadit və skeletdən ibarət olan fotoqraflarını seriyalarla nəşr edərək, oxucularına: «budur, sizə Sovetlərdəki gurbuz socuqlar – deyə yazdı! Bu qəzet, eyni zamanda, məsələni təhqiq üçün Rusiyaya beynəlmiləl bir komissiya göndərilməsi lüzumunu da irəli sürdü. Hə, hər zaman olduğu kimi, bu dəfə də mübaligənin yaxşı bir metod olmadığı meydana çıxdı. Herriotun öz sistemə bayılaraq və bolşeviklərin göz boyadıqlarına həddindən çox qapılaraq göstərdiyi bu qüsura olsun təşəkkür etməliyik. Müəyyən siyasi bir qərəzlə etdiyi «tədqiqat» nəticəsini dəxi, mütədilanə (orta) ifadə etmiş olsaydı, heç şübhəsiz ki, Herriot Rusiya imperalizminin bu yeni şəklini təşkil edən «Sovetlər İttifaqı»na qarşı ölüm-dirim mücadiləsində olan bizlər üçün daha təhlükəli olurdu.

* Məlum olduğu üzrə Rusiyadakı qohumlarına ərzaq göndərməyə təvəssüd (vasitəçilik) edən bu kimi bürolar mövcuddur və bunlar Sovet hökumətinin müsaidəsilə (icazəsi) eyni zamanda, göndərilən ərzaq və digər əşya, hətta köhnə paltar üzərinə belə dəhşətli surətdə vergilər yükləyərək, bu fürsətdən istifadə ilə para qazanılması ilə icrayı fəaliyyət edirlər.

İndi bərəkət versin ki, göz görə şeyləri inkar və isbat etməsilə o, öz qərəzini birdən birə meydana qoydu.

Herriot kimi mühüm şəxsiyyətdə görünən bu qərəz [tendensiya] da isbat etdi ki, mədəniyyət öz qayəsindən, xalq ideahndan, demokratiya da öz üsulundan hələ uzaqda, böyük və mücərrəd qiymətlər (dəyərlər) məhdud və müəyyən məqsədlərə qurban getməkdə, elm siyasətə tabe qalmaqdadır!...

KOMMUNİZMƏ QARŞI MİLLƏTLƏR ARASI MÜCADİLƏ

Bündən bir neçə ay əvvəl Nürnbərgdə cahan ictimai fikrinə xitab edən şüar gün keçdikcə təsirini göstərir. Mədəniyyət düşməninin Moskvada oturduğunu mədəni məmləkətlər bir-biri arxasınca anlamağa başlayırlar.

Dünənə qədər «Xalq cəbhəsi birliyi» və «İspaniya işlərinə qarışmamaq» kimi göz boyayıcı taktiki oyunları ilə milli bünyələri (özülləri, kökləri) dağıtmaqda işini pərdələməyə müvəffəq olan Moskvanın bu gün artıq foyası meydana çıxmışdır. İspaniya məsələsində tutduğu müdaxilə siyasəti qızıl sözə aldananların qəflətə dalmış gözlərini dəxi açmışdır.

Bir zamandan bəri Sovet içərisində davam edən qanlı terrorlara və bu terrorun qurbanı olan trotskiçilərə baxaraq, stalinçiliyin evolyusiyasına inananlar Sovet hökumətinin daimi cahan inqilabı taktikasına vəda etdiyini gözləmişdilər. Hadisələr bunun əksini isbat etdi. Müxalifləri əzərək, müxalifliyin istədiyini etmək sənətində mahir olan stalinçilik bu dəfə də öz metoduna sadıq qaldı. Sovet təyyarələri, tankları, instruktor və generallarının Madrid qızilları tərəfində aktiv surətdə çalışmaları və Sovetlər diyarının hər tərəfində qızıl İspaniya lehində yeridilən maddi-mənəvi propaqanda səfəri bu xüsusda heç bir şübhə buraxmamışdır.

Sadə, kommunizm ilə antikommunizm ideyaları arasındakı mücadilənin qanlı vəhşətlərinə səhnə olan İspaniyada deyil, Moskva Kominterninin Fransadakı daxili qarışıqlıqlarda dəxi, aktiv bir fəsad və inhilal (dağıtma, parçalama) oyunu oynadığı hər kəsin gözü önündədir.

Vaxtilə Versal nizamı əleyhində, revizyonçu millətlər səfində və Rapallo Almaniyası ilə birlikdə ikən; Millətlər Cəmiyyətinə quldurlar şirkəti deyən Çiçerin Moskvası ilə bu dəfə bu cəmiyyət kürsüsündən millətlər arasındakı mövcud

nizamı pozmaq təşəbbüsündə olan qüvvə və dövlətlərə qarşı atəşlər püskürən Litvinov Moskvanın qullandığı metodla güdülən qayenin hədəfi eynidir: iki cəbhə halında olan «kapitalist» Avropanı bir-birinə saldırtmaq üçün gah bu, gah da o tərəfi tutmaq.

Bir zamandan bəridir Moskva köşəsinə çəkilib də səsi eşidilməz olan Litvinov «Millətlər Cəmiyyəti»ndəki sonuncu çıxışında bu iki cəbhədən bəhs etməmişdimi?!

Moskvanın istədiyi dağıdıcı kommunizm internasionalına qarşı milli mövcudiyətlərini qoruyan aktiv millətlər – onun təbirincə faşist dövlətlər – əleyhində «vahid bir xalq cəbhəsi» yaratmaqdı. O, buna nail olmadı. Ola bilməzdi, çünki sevmədikləri faşizmə qarşı sistemlərini müdafiə etmək üçün bolşevizmdən yardım gözləyən bəzi sadəcil demokratlar İspaniyadakı vəhşətlərlə şəxsən Rusiyada yenidən baş verən qanlı terror sisteminin tüğyanını görərək diksindilər. Bu diksintinin əlamətləri şəxsən Fransada belə görülməkdədir. Sovetlərlə ittifaq siyasətinin ən hərarətli tərəfdarı olan radikallar arasında indi bu ittifaqı pozaq deyənlər çox yaxşı qüvvə almışlar. Keçənlərdə toplanan firqə kongresi az qala sovet paktının fəshini (ləğvini) tələb edirdi.

Bugünkü iç çəkişmələrilə didilən Fransa hər nə qədər daha Moskva ilə ittifaq əlaqəsini kəsməmişsə də, buradan əvvəlcə gözlədiyi faydaları idealizə edənə də bənzəmir. «İzvestiya» qəzeti fransız dostlarını tənqidlə Parisin Moskvadan çox Berlinin könlünü almaqla məşğul olduğundan şikayətə başlamışdır.

Fəqət, bəhs mövzusu diksintinin Fransam bilxassə mütəəssir edən hadisəsi, şübhəsiz Belçika hökumətinin Fransa ittifaqından ayrılaraq bitərəflik siyasətinə ketdiyidir. Nə demokratiyanın ən böyük düşməni Sovetlərin himayəsinə qalan «Millətlər Cəmiyyəti»ndən, nə də siyasi müqəddəratını macərə qüvvəsilə bağlayan bir müttəfiqdən Belçika köylüsünə xeyir gəlməyəcəyinə inanmış, mümkün olduğu qədər hər cür qəzadan uzaq qalması milli mənfəətlərinə daha uyğun bulmuşdur.

Yalançı Komintern «xalqçılığının» foyası bu surətlə meydana çıxınca, antikomintern qüvvələrinin sürət və qətiyyətlə irəliləyərək Moskvadan yayılan fəsad hərəkatlarına qarşı vahid bir cəbhə yaratmaq işi böyük addımlarla irəlilədi.

İtaliya xarici işlər naziri Konç Çiyanonun Berlinə səfəri nəticəsində ideologiyaları yaxın bu iki dövlət arasında bağlanan centlimencə anlaşmanın ən mühüm fəslində hər iki dövlətin Avropadan kommunizm cərəyanına qarşı mücadilədə iş ortaqlığı yapacaqlarını qərarlaşdırıldı. Bu anlaşmanın orqanik bir nəticəsi olaraq, bir az keçmədi ki, Berlinlə Roma eyni gün, eyni saatda, eyni motivlərlə İspaniyada «Xalq cəbhəsi» namı altında kommunizm doktrinlərini qoruyan qızillara qarşı vuruşan milliyyətçi Franko hökumətini tanıdılar.

Bundan sonra eyni Berlini ziyarət edən Avstriya xarici işlər naziri ilə bağlanan anlaşma sonunda bu dövlətin dəxi kommunizmlə mücadilə cəbhəsinə keçmiş olduğu elan edildi. Bir tərəfdən İtaliya, digər tərəfdən isə gərək Almaniya və gərəkse Avstriya ilə sıx bağlarla bağlı olan Macarıstan dəxi bu antikommunist cəbhəyə mənsub dövlətlərdən sayıla bilər.

Daha İtaliya ilə Almaniya arasındakı anlaşmadan bəhs olunduğu günlərdə Yaponiyanın da bu anlaşmaya daxil olduğu sayıla olmuşdu. Bu qədər də deyil, 1933-cü ildən bəri zaman-zaman şayi olub da təkrar edilən Almaniya ilə Yaponiya arasında əskəri bir ittifaqın yaradıldığı və yaradılmaq üzrə olduğu və buna İtaliyanın da qovuşacağı xəbəri siyasi məxfəlləri əlaqələndirəcək bir çox təfsir və açıqlamalara səbəb olurdu.

Nəhayət bütün bu «dumanların arxasındakı atəş» meydana çıxdı. Noyabrın 25-də Stalin yeni Sovet konstitusiyasını təsdiq etdirib də «bu əsərin işçiləri yenmək istəyən bütün faşistləri məhkum edəcəyini» iddia etdiyi eyni bir gündə Almaniya ilə Yaponiya arasında kommunizmlə mücadiləyə aid olaraq imzalanmış müahidənin mətni rəsmən

elan edildi. Bu müahidəyə görə, bağlaşan iki böyük tərəf «Komintern adını daşıyan Kommunist İnternasionalının hər türlü vasitələrlə mövcud dövlətləri partlatmaq və əsaslarını kökündən yıxmaq məqsədində olduğunu və bu təşkilata təhəmmülün (dözmənin), sadə, dövlət və millətlərin iç işlərinə qarışan bir fəsad qüvvəsinə üz vermək deyil, eyni zamanda beynəlmiləl barış işini dəxi təhlükəyə qoymaq olduğunu gözlə alaraq, Almaniya ilə Yaponiya dövlətləri – Kommunist İnternasionalı tərəfindən güdülməli hər türlü fəaliyyət haqqında bir-birlərinə məlumat verməyə və daxili vəziyyətləri kommunizm təhlükəsinə məruz digər dövlətləri dəxi, bu mücadiləyə çağırmağa» qərar vermişlər.

Bu müahidə mətnilə bərabər elan olunan protokola görə iki dövlət mürəhhəslərindən (nümayəndələrindən) ibarət daimi bir komissiya dəxi, təsis olunur ki, məqsədi antikomintern mücadiləsini tənzim ilə iki dövlət arasındakı bu xüsusa aid iş *ortaqlığını idarə etməkdir.*

Biri şərqli, digəri qərbli bu iki müəzzəm (böyük) dövlətin günün ən böyük məsələsinə aid bu böyük qərarları şübhə yoxdur ki, qızıl Moskva ilə bərabər internasional Moskva tərəfdarlarınınca ümumi barış işini təhlükəyə soxan və arxada aqressiv fikirlər və bəlkə də qəsdlər saxlayan bir tədbir kimi göstəriləcəkdir. Fəqət, nə desələr də, bihudədir (boş yerədir), aqressiv fikir, fəsadlı məqsəd və təcavüz planlarının harada olduğunu bilməyən artıq çox az qaldı.

Bir neçə zamandan bəridir ki, bitərəflik siyasəti güddüyündə şübhə olmayan və şübhəsizliyi Polşa xarici işlər nazirinin son günlərdə Londona vaqə olan səfəri dolayısı ilə bilxassə qabardılan Polşada dəxi ictimai fikir təcavüzkar sovet propaqandası və Kominternin fəaliyyətindən təsirlənmişdir. Hökumət idarəsinə mənsub «Qazeta Polska»nın sabiq Moskva müxbiri Otmarın qələmilə son zamanlarda Sovetlərin vəziyyətinə və Komintern propaqandasına aid nəşr olunan məqalələr diqqətəşayandır. Bu qəbildən məqalələr əskəri

mühafilə mənsub «Polska Sbrocna» qəzetində dəxi görülməkdədir.

Bu məqalələrə görə, bir tərəfdən şiddətlə hərbə hazırlaşan Sovetlər, o biri tərəfdən də Avropa millətlərini mənən pozmaqla məşğuldurlar. Almaniyağa göndərdikləri hava dalğaları ilə [radio propaqandası] Hitlerin koridoru polyaklara fəda etdiyindən bəhs edən Moskva kommunistləri, Polşa daxilində yaydıqları intibahnamələrdə Qdanskın hitlerçilərə tərk etdiyindən bəhs edirmişlər. Məqsəd bəllidir: istənən iş, ortanın qarışmasıdır. Eyni mühərririn ayın 24-də – Almaniya-Yaponiya anlaşmasının imzalanmasına müsadif (rast gələn) günlərdə – Polşa radiosu ilə söylədiyi bir nitqi dinlənilmişdir. Bu nitqdə Otmar məmləkətlərini sevən bütün patriotların Komintern ilə mücadilə edən cəbhədə olmaları lüzumundan bəhs etmişdir.

Bu lüzum yalnız Polşada deyil, bir çox məmləkətlərdə dəxi hiss edilməkdədir. Sovetlərlə dost keçinən və bununla öyünən məmləkətlər belə öz içlərindəki kommunist axınları və Komintern agentlərilə mücadilədən fərig (sıxıntısız, rahat) deyillər. Bu sadə, Avropadakı deyil. Şərqdəki sovet dostlarına da aiddir...

Məlum olduğu üzrə, Komintern deyilən isim Sovetlər İttifaqı deyilən hökumətin müstəar (gizli) adıdır. Əcnəbi dövlətlərlə etdiyi hər diplomatiya münasibətlərindən əcəmi surətdə faydalanan bolşeviklər, məlum olduğu üzrə, bu qondarma adlarından faydalanaraq istədikləri fəsad işini rəsmən yaxşı münasibətdə olduqları dövlətlər içində yeritməkdən bir an üçün geri durmamışlar. İndi ona eyni metodla qarşı çıxılır. Sovet hökumətilə münasibət pozulmadan **Kominternə qarşı antikomintern yaradılır.**

Bizim Moskvaya qarşı davamız məlum olduğu üzrə, sadə, ideoloji bir dava deyildir. Hər şeydən əvvəl biz, Rusiya istilasını ilə, rus imperializminin bu yeni şəkli ilə vuruşuruq. Kommunizmlə mücadilə bizim üçün əlimizdən çalınmış istiqlalımızı geri almaq yolunda edilən bir mücadilədir. Öncə

qəd etdiyimiz alman-yapon anlaşmasında da bu motiv mövcuddur. Anlaşma milli mövcudiyyətlər və mövcud dövlətlər üçün Komintern fəaliyyətini təhlükəli görür və bununla mücadiləyə təhlükəyə məruz bütün dövlətləri çağırır.

Bu çağırışın müvəffəqiyyəti demək, Kominternin əsil üzü demək olan Sovet hökumətinin siyasətçə təklənməsi deməkdir. Bu təklənmə nə qədər müvəffəqiyyətli və nə qədər təsirli olursa, bizim üçün o qədər xeyirli və ümidli olur.

19-cu ildönümünü içəridə, əski bolşevikləri boğazlamaqla məşğul bir halda qarşılayan moskvalı kommunistlər üçün, dışarıda vücuda gələn bu antikomintern ittifaqını duymaq qədər düşündürücü bir sürpriz ola bilməz!...

Cahan gec də olsa oyanır. Təhlükənin Moskvada olduğunu görür. Bu görüşün daha şamil və daha real olmasını təmanna edəyin. Təmənnə edəyin ki, Komintern deyilən şeyin eyni zamanda Kremlin yeni təcavüzçü rus imperializmi olduğu və bu imperializmin onlarca milləti əsarəti altında tutduğu dəxi görülmüş olsun!

Kommunizmə qarşı millətlərarası mücadilə. Bu gözəl. Hələ bu mücadilənin Almaniya və Yaponiya kimi dövlətlər arasında bağlanan müahidə şəklində rəsmi bir şəkil alması bilxassə!...

Ümid edilə bilir ki, bu gün sadə, müzür (xəstə) bir fikir cərəyanı və aksiyasına qarşı müdafiə mahiyyətində olan bu anlaşma, təcrübə ilə gözlənməsi təbii nəticəsinə varır. Kommunizmi millətlərarası bir təhlükə zəhəri olaraq canlandıran təşəkkül (quruluş) Sovetlər İttifaqı deyilən qüvvədir. Yüzdə əlli ikisi rus olmayan, böyük əksəriyyəti süngü gücü ilə tutan bu qüvvədir ki, dünyanı fəsada vermək istəyən ocağı tütürür. Ukraynanın kömürü ilə buğdası, Qafqazın nefti və digər sərvətləri, Türküstanın da bilxassə pambığı və digər millətlərə aid bir çox bu kimi zənginliklər qızıl Moskva imperializminin əlində və idarəsində qaldıqca, sadə, beynəlmiləl müdafiə təşəbbüsü ilə mədəniyyət dünyasını kommunizm təhlükəsindən qorumaq mümkün deyildir.

Kommunizm təhlükəsi deyilən şey, dünya üçün hər zaman təhlükə təşkil etmiş olan qaba və təcavüzçü rus imperializminin yeni həmləsindən başqa bir şey deyildir. Bu təhlükə yalnız bolşevik istibdadı və qızıl rus süngüsünə dayanan Sovet hakimiyyətinin çökdüyü və oradakı millətlərin uğrunda vuruşduqları istiqlallarına erişdikləri gün ortadan qalxar!

AZƏRBAYCANDA RUS MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK SİYASƏTİ

I

Bu siyasətin nə kimi bir istila işi olduğu ümumi xətlərlə məlumumuz olduğu halda, çarlığın XIX əsrin ilk yarısında yendiyi və likvidə (ləğv) etdiyi Azərbaycan xanlarının yerində tətbiq etdiyi *recim* və qullandığı idarə üsulları haqqında vəsiqə (sənəd) və məxəzlərə dayanan təfəssilli məlumatımız nöqsanlıdır.

Çarlığın qərb vilayətlərindən indiki Baltik sahilindəki cümhuriyyətlərə, Türkünstan istilasma və hətta qonşumuz Gürcüstana aid çoxluca tədqiqi nəşrlər və tarixi sənədlər nəşr edilmiş ikən, Azərbaycan xanlıqları bu günə qədər bu nöqtədən ihmal (unudulmuşdur) edilmişdir.

Sovet Elmlər Akademiyasının çarlıq dövrü və idarəsinə aid olaraq nəşr etdiyi *arxiv materialları* arasında, axirən, tariximizin bu dövrünü işıqlandıran çox mühüm bəzi vəsiqələr dəxi nəşr edilmişdir.

Əsasında üç cildən ibarət olub, indilik «*Rus imperializminin Azərbaycanda 1820-dən 1860-a qədər sürən koloni (müstəmləkəçilik) siyasəti*»-ə aid olan *arxiv material* və vəsiqələrinin ilk cildi SSRİ Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu tərəfindən «Sovetlər İttifaqı millətlərinin tarixi» seriyasına daxil olaraq 1936-cı ildə nəşr edilmişdir.

«Feodal münasibətləri və müstəmləkəçilik *recimi*»ni işıqlandıran bu cilddən sonra gələcək cildlərdə kitabın müqəddiməsindən görüldüyü kimi, «Azərbaycanda milli müstəmləkəçilik hərəkətləri» ilə «Azərbaycanda ticarət və sənaye tarixinə aid materiallar» dərc olunacaqdır. Fəqət, bu cildlərdən indiyə qədər hələ bir xəbər yoxdur.

«Vətən diləyi», sayı 1-2, oktyabr-noyabr 1937, Berlin.

Rus müstəmləkəçilik *recimini* işıqlandıran sənədlərdən ələnmiş bir qismini içinə alan əlimizdəki beş yüzə yaxın böyük səhifədən ibarət olan bu cild diqqətəşayan və maraqlı bir çox məlumat və sənədlərə malikdir.

Bu sənədlərlə aşına olmaq, yaxın tariximizin işıqlanmağa möhtac mühüm bəzi fəsillərini sənədlərdə görmək olduğundan, oxucularımıza bu xüsusda bir az məlumat vermək istədik.

Çarlıq Qafqazdakı Azərbaycan xanlıqlarını yendikdən sonra, onlardakı idarəni həmən «ruslaşdırmağa» qalxmamışdır. Əksinə, başlanğıcda bir tərəfdən İran, digər tərəfdən Türkiyə, üçüncü tərəfdən də Dağıstan qəzavəti kimi hal ilə uğraşmaq məcburiyyətində olduğu pürüzlü (çətin, dolaşq) məsələlərlə məşğul olduğundan, o, Şərqi Qafqazda vaqe olan bu xanlıqlarda sırf ordu arxasını, iasəsini və təchizatını təmin edən bir işğal idarəsi qurmaqla iqtifa (keçinmişdir) etmişdir.

Bu məqsədlə də o, ona qarşı gəlmədən baş əyən xanları işlərinin başında, öz hallarına buraxdığı kimi, qarşılıq göstərənlerin yerlərinə qoyduğu xanlara dəxi iç işlərdə geniş səlahiyyətlər buraxmışdır.

Fəqət, yuxarıda qeyd etdiyimiz qailələrindən (sıxıntılardan, çətinliklərdən) qurtulduqdan və 1928-ci ildə Türkmənçay müahidəsi mucibincə (görə), Qafqazda tamamilə yerləşdikdən sonra, xanlıqlardan və əski istiqlalı andıran müəssisələrdən nişan buraxmamaq əzminə gəlmişdir.

Bununla bərabər, 1841-ci ilə qədər xanlar atılmış olsalar da, Azərbaycanda xanlıqların tamamilə likvidə edildiyini təsəvvür etmək doğru olmaz. Quba xanlığı, məsələn, Şeyxəli xanın əzindən (hakimiyyətdən salınmasından) sonra da (1808-1810), rəsmən Quba xanlığı adını daşımış və bir növ naiblik müəssisəsi demək olan dörd «möhtərəm» bəylərdən ibarət «Divan» tərəfindən idarə edilmişdir ki, rəisi də Hacıbəy «naib» ünvanını taxınmışdır. 1826-1841-ci illərdə Talış da

buna bənzər vəziyyətdə olaraq, «Talış xanlığının müvəqqəti idarəsi [Divan]» tərəfindən idarə edilmişdir ki, buradakı «Divan» bir rus generalının rəyasətində (başçılığında) iki yerli bəydən təşəkkül etmişdir. Digər xanlıqlar isə əksəriyyətlə bir «vilayət» halına qoyularaq, valiliklərinə rus «vilayət komendantları» təyin edilmişdir. Bu komendantlar, ya polkovnik, ya da general rütbəsində olmuşlar. Cənubi Qafqaz baş komendantlığından aldıkları təlimata görə, bu «komendantlar», idarələrinə verilmiş «vilayətləri» əskisi kimi – yəni «xanlıq adətlərilə» mütabiq (uyğun) olan nizamı pozmadan – idarə edəcəkdilər.

Bu komendantlıq sistemi bütün Azərbaycanda 1841-ci ilə qədər davam etmişdir.

Xanlıq sisteminə varis olan bu komendantlığın ərz etdiyi hüquqi və idari bünyə (quruluş) haqqında bir az təfəsil vermək üçün «cildin» müqəddiməsini təşkil edən təhlilin bir xülasəsini buraya göçürürük. Sənədlərə dayanan bu xülasəyə görə:

«Komendantlar, edam cəzası müstəsna olmaq üzrə, vaxtilə xanın haiz olduğu (əlində olan) bütün haqq və səlahiyyətlərə sahib olmuşlar».

Komendantlar vilayət məhkəmələri olan divanxanada rəyasət (yerləşir) edirlər, mahal qazısını və vilayət [xanlıq] daxilindəki bütün mahal naiblərilə başqa idarə adamlarını təyin edirlər. Komendantlar, sabiq xanlar tərəfindən verilən fərmanları və müxtəlif bəylərə müəyyən ərazi və üzərindəki köylü rəncbərlərə aid mülkiyyət və idarə səlahiyyəti verən təliqələri təsdiq etdikləri kimi, özləri şəxsən dəxi, haqq və səlahiyyətlə kəndlilər tərəfindən məskun torpaqları müxtəlif bəylərin mülkiyyətinə və ya idarəsinə [tiyuluna] verir və köylüləri «rəncbər» ünvanı ilə bəylərin şəxsinə bağlayırdılar. Bu növdən tiyul və təvdiyatı (mal-mülk, banka pul-para qoymağı) təsdiqləyən təliqələr şəkil və üslub etibarlı ilə xanlar tərəfindən verilən fərmanların eynini andırırdı. Xanlar

tərəfindən özlərinə bəyik verilmiş adamların vəsiqə və fərmanlarını tədqiqlə onları bu sifətlərində təsdiq etmək komendantların idarəsindən asılı idi. Eyni zamanda qəbahət və sədaqətsizlikləri görülənlərin ünvanlarını selb (zorla almaq) ilə və mülklərinin müsadirəsi dəxi komendantlardan asılı idi. Komendantların ələlədə (sıradan, adi) bir əmirilə xəzinəyə aid torpaqlar xüsusi şəxslərin mülkiyyətinə verilə bildiyi kimi, rəiyyətlər rəncbərlər, rəncbərlər də rəiyyət hahna qoyula bilirdi.

Nökər deyilən zabitə (polis) məmurlarının çaparxana adındakı süvari mislin idarə və komandası komendanta aid olduğu kimi, dövlət vergilərinin köylü cəmiyyətləri arasında bölüşdürülməsi ilə toplanması, xəzinəyə aid otlaqların, duzlaqların, balıq və s. kimi, ovlaqların icarə və ihaləsi (geri alınması), mizan deyilən çəki vergisi, rahdari təbir (deyilən) olunan gömrük işləri dəxi komendantların əlində idi. Komendantlar rəiyyətlərin mülkədarlara qarşı olan təkliflərini təyin etmək üzrə qərarlar elan edərdilər. Bu qərarlar əksəriyyətlə xanlıq dövründən qalan fərmanların hökmlərini yeniləməkdən və təsdiq etməkdən ibarət olurdu».

Hər vilayətdə – demək ki, hər xanlıqda – divanxana deyilən, bəzən də şəhər məhkəməsi anılan «vilayət məhkəməsi» vardı. Bu məhkəmə bəy, xan, ağa kimi feodal sinif arasından seçilən iki divanbəyindən, tacir, əsnaf, kimi şəhərli təbəqədən seçilən iki nümayəndədən və bir də bir növ hüquq müşaviri, şəriət qanunlarını bilən fəqihən – molladan ibarət olaraq təşəkkül edərdi. Bütün bunlar öz təbəqələri tərəfindən seçilir və komendantlar tərəfindən təsdiq olunurdular. Məhkəmədə işlər şəriət və xanlardan qalan nizam və təlimat mücibincə (əsasmda, gərəyincə) həll olunurdu. Məsələn, Şəki xanlığında XVIII əsrin sonlarında yaradılmış Məhəmməd həsən xan dövründən qalan «Dəstür ül-əmələ»nin əhkamı (hökümü) cari idi.

Vergi sistemi ilə vergilər tamamilə xanlıq dövründən qalma idi.

Vilayətlərin idari hüdudu xanlıqların siyasi hüdudundan ibarətdi; idari təqsimat (bölgü) rusca «uçastok»a müqabil, əski mahalların eyni idi. Xanlıq zamanında olduğu kimi, mahal naibliyi ünvanı komendantlar tərəfindən yerli bəylərdən birinə təvil (verilirdi) olunurdu.

Rəsmi təhriat (yazışma) farsca idi. Komendantlar tərəfindən verilmiş farsca fərman və təliqələr arxivlərdə mühafizədir (qorunur).

Şəki, Şirvan, Qarabağ və Talış xanlıqları idarədən Şuşada oturan «müsəlman vilayətlərini idarə edən əskəri valiyə» tabe idi. Bakı, Quba və Dərbənd xanlıqları isə Dağıstan hərbi valisinə tabe idilər.

Komendantlıq sistemində ruslar «əskəri xalq idarəsi – vo-yennonarodnoye upravleniye» deyirdilər. Bu sistem həddi *zatında* (özlüyündə) XVIII əsrdə Azərbaycan xanlıqlarında cari olan üsul və nizam üzərinə qurulmuşdu. Yalnız ruslar tərəfindən Gürcüstana ilhaq olunan Gəncə vilayəti bu sistem xaricində qalmışdır.

Sistem xanlıq dövrünün sistemi olmaqla bərabər idarənin əhali üçün eyni olmadığı, bu cildin ehtiva etdiyi rəsmi materiallarla təsdiq olunmaqdadır. Komendantlıq reciminin xan idarəsindən əhali üçün daha ağır, daha soyğunçu, daha zalım olduğunu isbat edən bu əsərdə nə qədər vəsiqələr vardır.

1829-cu ildə Cənubi Qafqazı təftiş edən senator Meçnikov ilə Kutaysovun qeyd etdikləri kimi, «yüz minlərcə insanın haqq, namus və mülkü komendantların kefinə tabedir və komendant onların nəzərində əvvəlcə tabe olduqları xandan fərqsizdir». Yalnız bir fərq vardır: xanlar nə olsa da, bir takım mülahizələrlə daha yumşaq idarə etdikləri halda, komendantlar özlərini ölçü güdməyə məcbur edər hər türlü mülahizələrdən sərbəst görmüşlər. Xanlar zamanında əksəriyyətlə toplanıqda və ya başqa mükəlləfiyyətlərin icrası tələbində mahaldakı örf (gələnek, adət) və ictimai vəziyyət

mülahizələrinə riayət edildiyi halda «komendantlar» bu kəmi xüsuslara qarşı kar və kor idilər.

Eyni müfəttişlərin 1830-cu ildə Tiflisdən ədliyyə naziri D. B. Daşkova göndərdikləri raportda əzcümlə (bir sözlə) bunları oxuyuruq:

«Bu zamana qədər topladığımız məlumat şəxsən Gürcüstan dairəsindəki sui-istifadələrlə rəzalətin hər türlü hədd və hüdudu keçdiyini isbat etməkdədir. Müsəlman vilayətlərindəki idarəyə gəlincə, burada idarə edənlərin zülmü ilə idarə olunanların məzlumluğu təsəvvürü qəbul olmayan fəci bir mənzərə ərz etməkdədir. Burada hər türlü insanlıq çeynənmiş, ədalət tamamilə unudulmuş, qanun cinayətin silahı, qərəzlə kef də məmurların yeganə hərəkət amili olmuşdur».

1831-ci ildə poruçik Dobrotvorski eyni senatorlara yazdığı bir raportda deyir ki, o, «hətta İranda belə, rus hakimiyyəti altında olan Talış xanlığında bulduğu zülm və səfalətə şahid olmamışdır. Burada əhalidən əskidə verməkdə olduqları verginin iki mislini tələb edir və verməyənləri sad, erkək deyil, qadınlar da daxil olduqları halda adətə ölüncəyə qədər döyürlər».

Nefediyevin Naxçıvandakı rus idarəsinə aid olub, 1837-ci il tarixini daşıyan bir yazısında «rus ədaləti» haqqında bunları buluruq: «Eyni istibdad təsirində olan vilayətdəki rus məhkəməsi öz halı ilə hər türlü ədalət hissini təhqir etməkdədir. Bu məqam sanki dövlətin yenicə idarəsinə keçmiş olan yerli əhali ilə İranlılar nəzərində rus idarəsinə rəzil etmək üçün yapılmışdır».

Yuxarıda qeyd olunan senatorlar, əski xanlıqlardan bəhs edərkən, buradakı idarələri kefə dayanan, systemsiz və anarxik bir recim deyər təsvif (xarakterizə) etmişlər. Rus idari müəssisələrinin tarixçisi İvanenko senatorların bu mütalimələrlə razı deyildir. Ona görə əksinə, xanların idarəsində özlərinə görə, bir sistem vardı və bu müəyyəni müsləman fiqhinə dayanırdı. Xanlar dövründə – onunca – çox yaxşı tərkibli

olmasa da, az-çox müəssəsə (qurulmuş) bir vergi sistemi dəxi mövcuddu.

İvanenkunun bu sözlərini qeyd etdikdən sonra, bəhs mövzusu cildinin redaktoru Petruşevski əlavə edir ki: «Həqiqətdə də əhalinin komendantlıq idarəsinə qarşı duyduğu kin və nifrəti – senatorların izahlarına rəğmən – xanlıq idarə üsulunun baki (dəyişməz) qalmasından irəli gəlmirdi. Komendantlar bu idarə üsulunu sadə, mühafizə etməklə qalmamış, onu əskisindən daha qəddar və daha müstəbid və keyfi bir şəkə soxmuşdular».

Daha Böyük Pyotr zamanından etibarən rus çarlığının şərç xristianlarının hamisi və bilxassə ermənilərin xilaskarı sifətini taxdığı məlumdur. Rusiya imperializminin Qafqazı tutması ilə müsəlman şərçinə qarşı açdığı səfərlərin ermənilər tərəfindən sevinclə və fədakarlıqlarla qarşılandığı dəxi hər kəsə məlum bir həqiqətdir.

Belə ikən vəsiqələr rus müstəmləkəçilik idarəsindən ermənilərin belə «əl aman çağırıldığını» göstərməkdədir.

Qarabağdakı erməni tacirləri 1820 raddələrində (M.Ə.Rəsulzadə elmi redaktoru yazdığına gözə alıb. Sənəddə 1837-ci il, noyabr-dekabr yazılıb) «erməni camaatı» namına (adından) göndərdikləri istidada (ərizədə, diləkçədə) komandanlıqdan şikayət edərək yazırlar ki: «Qarabağ, Mehdiqulu xanın idarəsində ikən, biz hər türlü istida və şikayətlərimizlə şəxsən ona gedərdik; o da xalq içindəki etibar və hörmətimizə nisbətən bizimlə rəftar edər, məruzələrimizi şəxsən dinlər və ədalətlə hökm edər. Rus məmurları isə, bizimlə qara cahil köylülər arasında heç bir fərq qoymur və onlar kimi biz dəxi sadə komendantlardan deyil, onların məmurlarından belə, min cür hərəkətlər görür, heç bir səbəb olmadan mühakiməsiz, sorğusuz və sualsız yaşa-başə baxmadan, xidmət və sədaqətimizi gözə almadan bədən cəzasına cərpilir».

Baron Qan tərəfindən çar I Nikolaya verilən raportda Rusiyaya hicrət (köçmüş) etmiş olan ermənilərin onlara

ayrılmış yer və yurdlarını tərək ilə, təkərar öz istəklərilə tərək etmiş olduqları İran və Türkiyə torpaqlarına qaçdıqları qeyd olunmaqdadır. Bu «ricət» (qaçış) o qədər ciddi və geniş imiş ki. «onları alı qoymaq üçün hüdudda surəti məxsusada əskər qitələrindən (bölüklərindən) mürəkkəb (ibarət) kordon (postlar) qoymaq lazım gəlirmiş».

Bu hadisənin ifadə etbiyi bəlağəti haqqı ilə təqdir edə bilmək üçün qeyd etmək lazımdır ki, bu erməniləri vaxtı ilə İran (Qacarlar) kimi, Türkiyədən dəxi Rusiyaya köçməkdən alı qoymaq üçün iknaya çalışmışlar ikən, bu təşəbbüslərində müvəfəqiyyətsizliyə uğramışlar. Məsələn, Türkmənçay müahidəsindən sonra – erməni mühərriri Çalxuşyanın yazdığına görə – 40.000 erməni İram tər edib Rusiyaya köçmək istəyir. Uzaqgörən vəliəhd Abbas Mirzə erməniləri bu qərarlarından vaz keçirmək üçün onlara oturduqları yer və yurdlarını buraxmanın yazıq olacağını söyləyərək, onlardan Rusiyada təhkimçilik və angarya [biyar] mükəlləfiyyəti «bir xristian məmləkətində saman yeməyi İranda çörək yeməyə tərcih (üstün tutarıq) edərək» cavabını almışdır. Bunun kimi qraf Paskeviçin 1829-cu ildə çara yazdığı bir raportda qeyd olunduğu kimi, Türkiyədən köçən ermənilərin hekayəsi də mühümdür. Ədirnə müahidəsindən sonra 90.000 erməni Anadoludan Rusiyaya köçmək qərarını vermişdir. Babıali (Osmanlı hökuməti) bunları bu hərəkətdən mən (çəkəndirmək) etmək üçün patrik Varfolomeyi Ərzuruma göndərmişdir. Burada keşişin nəsihət və tövsiyyələrini dinləyən ermənilər ona «əgər göydən şəxsən həzəri İsa ensə və bizə getməməyi tövsiyyə etsə, onu da dinləmərik» – demişlər.

Buna rəğmən, «xristian dövlətin qanadı altında yaşamaq» idealının bu romantizminə rəğmən, rəsmi vəsiqələr bu adamların əskəri postları yararaq «idealizə etdikləri» bu məmləkətdən qaçdıqlarını bizə vəsiqələr açıq bildirməkdədir. «Xristian dövlətin» idarəsi altında yaşamaq o qədər ağır və o qədər təhəmmül (dözülməz) edilməz imiş!...

Yuxarıda özündən bəhs etdiyimiz İvanenko xanlarla və onların yerlərini tutan komendantların idarələri arasındakı fərqi xülasə edərkən çox nüqtəli olaraq yazır ki: «Xanların dövründə qadınlara bədən cəzası yoxdur, rus komendantları erkəklərlə bərabər qadınları da qırmaqladırdılar!...».

AZƏRBAYCANDA RUS MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK SİYASƏTİ

II

«Komendantlıq» idarəsi müvəqqəti əskəri bir işğal recimindən ibarət idi. 1840-cı ilə qədər davam edən bu recim nə əhalini, nə də imperatorluğu təmin edirdi.

Komendantlar, hər nə qədər idarələrində bir xan sifət və səlahiyyətlərində olub, o zamandan qalan «şəriət» və «nizam» üzərinə hökm sürürdülərsə də, bu hökm əhali üçün əvvəlkindən daha ağır, külfətli (sıxıcı) və zalımca idi.

Komendantlıq idarəsinin nə qədər fəna və müstəbidcə olduğunu göstərən vəsiqələri keçən məqaləmizdə qeyd etdik.

Əhalini təmin etməyən bu idarə imperatorluğu, idarə edən yüksək mühafili (görəvliləri) də təmin etmirdi. Çünki komendantların cəzalarını doldurmasına rəğmən, Cənubi Qafqaz Sankt Peterburq sarayına bahalı gəlirdi.

Təbiətin hər türlü nemətlərinə malik olan bu zəngin məmləkətin sərvət mənbələrini rəşadətli bir şəkildə qullana bilmək üçün böyük rus bürokratları bura idarəsinə mükəmməlləşdirmək və onu əskərlərin əlindən çıxararaq, mülkiyəyə vermək çarələrini aramağa başlamışdılar.

Cənubi Qafqaz, bilkəsə Azərbaycan xanlıqları beləcə öz hallarına və öz çıxarına buraxıla bilməz və buradakı ilzamlara (yerli şərtlərə) uzun boyu müsaidə edilə bilməzdi. Yeni ilhaq olunan bu müstəmləkənin siyasətən «ana Rusiyaya» daha sıx bağlarla bağlanması iqtisadən də müvafiq yollarla «səmərələşdirilməsi» lazımdı. Daim süngüyə, əskəri qarnizonlara dayanıla bilməz, məmləkətin qəti surətdə təsbit olunmasının təmini üçün çarlığın buralarda dayana biləcəyi ictimai bir zümrəni edinmək lazımdı.

Krepostnoy recimini təmsil edən o zamankı zadəgan [dvoryanstvo] Rusiyası Baltik sahillərinə və hətta Gürcüstana

gəlirkən, öz reciminə bənzəyən üsullar və köylülər üzərində mülkiyyət haqqını haiz (olan) zadəgan sinifləri bulmuş və bunlara istinad etməkdə çox da tərəddüd göstərməmişdi.

Azərbaycanda isə vəziyyət başqa idi. Burada rus reyimi kimə istinad edəcəyini təsbit edə bilmək üçün müşkülət çəkmış və etimad edə biləcəyi «bəylər təbəqəsini» təsbit edincəyə qədər çox sallanmışdır.

Bu «sallantı»nm səbəblərilə onun vardıdığı nəticəni, biz çarlığın Cənubi Qafqazın idarəsi haqqında almış olduğu tədbirlərin keçirdikləri təkamül mərhələlərində görürük.

Əskəri komendantlıq reciminin «daha mükəmməl bir rus idarəsi»lə dəyişdirilməsi lüzumunu əsaslı olaraq ilk dəfə düşünən və bu xüsusda imperatora müraciətdə bulunan zat İrəvanski və Varşavski adları ilə tanınmış qraf və knyaz Paskeviçdir.

1830-cu ildə Paskeviç mərkəzi hökumət nəzdində təşəbbüs edərək, Cənubi Qafqaz idarə sisteminin dəyişməsinə istəmişdir. Paskeviçin planı «əskəri komendantlıq» sisteminin qaldırılması ilə bərabər, hüquqi, ədliyyə və idari bütün sahələrdə hər türlü yerli xüsusiyyətlərin dəxi, aradan qaldırılmasını tələb edirdi. O buralarda dəxi içəri Rusiya vilayətlərində {quberniya} olduğu kimi, sıx surətdə mərkəzləşən və yalnız rus məmurları tərəfindən idarə olunan bir recimin təsisini isteyirdi. Cənubi Qafqazın müxtəlif mahallarındakı siyasi, ictimai xüsusiyyətlərlə, müxtəlif millətlərdəki kultür və ənənə fərqləri dəxi Paskeviç prosesinə (layihəsinə) nəzərə alınmırdı. Azərbaycana gəlinə düşünüldü ki, «ümumi qanunların hökm və təsirinə tabe olaraq, müsəlmanlar tədriclə Rusiyaya yaxınlaşsınlar».

Keçən məqalədə özlərindən bəhs etdiyimiz Meçnikov və Kutaysov adlı senatorlar dəxi Cənubi Qafqazda keçirdikləri təftiş nəticəsində Paskeviçin bu düşüncəsinə vararaq, onunla birlikdə Dövlət Şurasına verilmək üzrə», «Cənubi Qafqaz idarəsi haqqında alınacaq tədbirlər» adını daşıyan bir layihə hazırlamışdılar. Bu layihə haiz (mümkün) olduğu ən qatı mərkəzləşdirmə və ruslaşdırma fikirlərini daşıyırdı. Sonradan

Dövlət Şurasının qəbulu üzərinə, bu layihədəki əsaslar rəsmi dövlət baxışı halını almışdır. Buradakı görüşlər sonradan – bəzi tədilata (dəyişikliyə) uğramaqla bərabər – çarlıq və rusluğun ana siyasət xətlərini bildirən tarixi bir vəsiqə şəklində təsbit olunmuşdur. Bu vəsiqə ilə təfsilicə aşına olmaq, Azərbaycandakı rus müstəmləkəçilik siyasətinin əsil ruhunu yaxşıca qavraya bilmək üçün çox faydalıdır.

1833-cü ildə Dövlət Şurası tərəfindən təsdiq və tətbiq olunan bu layihəyə görə:

Cənubi Qafqaz [rəsmi rus təəbirinə: Mavərayı Qafqaz] iki vilayət [quberniya] və bir mahala [oblasta] bölünürdü. Birinci vilayət on qəzanı mühtəvi olub (içinə alıb) gürcü torpaqlarını əhatə edirdi. İkinci vilayət isə, mərkəz Bakı olmaq üzrə – Bakı, Gəncə, Şəki, Şirvan, Qarabağ, Lənkəran, Quba və Dərbənd şəhər və qəzalarından ibarətdi.

Mahala gəlinə, bu da ermənilərin əksəriyyətlə (toplu olaraq anlamalı) bulduqları İrəvan, Naxçıvan, Gümrü və Şoragöl qəzalarından ibarətdi (Rəsmi sənədlər əhalinin 2/3-dən çoxunun türklər və müsəlmanlar, qalanmm isə haylarla başqa xristianlar olduğunu deyir. Kitabın 138-ci səhifəsində sənədlərə dayanaraq «toplu olaraq» yazılıb).

Qəzalar, layihəyə görə, şəhərlərin isimlərilə anılacaq. «vilayətlərin təsmiyəsi (adları) isə çarın iradəsilə təyin olunacaqdır.

Layihə qeyd etdiyi kimi, birinci gürcü vilayətinin əhalisinin sayı 433.592, ikinci «müsəlman» vilayətininki – 576.036, erməni mahalının da – 139.632 adlandırdan ibarət imiş.

Yuxarıdan təyin olunan bir vali tərəfindən idarə olunacaq bu iki vilayət və bir mahal Tiflisdə, Cənubi Qafqaz ümumi valisinin rəyasəti altında təşəkkül edib, mülki səlahiyyətləri haiz (əlində tutan) «Cənubi Qafqaz hökuməti» tərəfindən idarə olunacaqdı.

Dövlət Şurası ona verilmiş olan bütün materialları tədqiq etdikdən sonra, imperator I Nikolaya təqdim edilmək üzrə, hazırladığı mülahizələri, imperatorun arzusu üzərinə, o zaman artıq Qafqazda deyil, Varşavada olan Paskeviçə

göndərmişdir; belə ki, əlimizdəki cild, bizə layihənin ümumi mülahizələrilə bərabər, knyaz Varşavskinin diqqətəşayan qeydlərini göstərməkdədir.

Hər şeydən əvvəl, Cənubi Qafqazdakı idarənin islahatını vacib etdirən səbəblərlə əşina olaq. İslahatçıların bəhs etdiyimiz vəsiqədə təsbit etdiklərinə görə:

«Cənubi Qafqaz əhalisi çox yaxın bir zamana qədər müxtəlif dövlətlər halında yaşayır və təhdid edilməyən səlahiyyət və hakimiyyətə malik hökmdarlar tərəfindən idarə olunurdular. İndiki halda bu hökmdarlar yoxsalar da, onlardan qalan məmləkətlər bulduqları halları ilə əski səltəntin bir parçası imiş kimi idarə olunur, Rusiya ilə mülki və daimi heç bir bağla bağlanmamış müvəqqəti bir şəkil ərz edirlər. Rusiya müəssisələrindən ayrı müstəqil bir müəssisələrə malik olmaları ilə bu vilayətlər, Rusiyanın buralarını imperatorluğa tamamilə ilhaq etmək əzmində olmadığı haqqında əhalidə bir fikir oyadır.

Xanların varisləri, mirzələr və bəylər xanlarla xanlıqları düşünürlər; mollalar, ədliyyə, mülki və idari hakimiyyəti qapamaq fikrindədirlər; gürcü knyazları, vaxtda hər istədiklərini edə bildikləri krallığı diriltmək fikrindədirlər; erməni keşişlər də erməni padşahlığını yenidən qurmaq fikrindədirlər, ta indiki papa öz ruhani taxtda olduğu kimi, katalikos da hakimiyyətə malik olsun. Nankor qəblərdə bu mənəvi pərişanlıq səbəbilə, dövlət tədbirlərinə qarşı müxalifət və ziddiyyət təşəbbüsləri doğur ki, bu çox dəfə ümumi qəleyan (çaxnaşma) şəklini alır» (§ 6)*.

Bu «nankor məmləkət» eyni zamanda maddətən zərərli imiş: «Bütün bu əhval – yəni məmləkətin qəti surətdə ruslaşdırılmaması – Cənubi Qafqazın imperatorluq üçün zərərli olduğunu mücib (deyir) olur. Buranın məsrəfi gəlirindən çoxdur: bura əskər vermir, xaricə qarşı müdafiədə kəsərli və dəyərli bir yardımını da yoxdur, əksinə Rusiya bura

* «Materiallar», s. 279.

üçün həm para, həm adam sərf etməlidir. Yeganə fayda isə ancaq stratecikedir (§ 7).

«Rusiya idarəsinin buralardakı müvəqqətiliyi haqqında ki hər türlü təsəvvürləri kokündən kəsmək, bu məmləkəti sadə, özünü maddətən idarə etmək deyil, eyni zamanda Rusiyaya da faydalı qılmaq, bu məmləkətdən kafi dərəcədə əskər tutmaq və nəhayət bir rus kimi damşdırmaq, düşündürmək və duyğulandırmaq üçün bura əhalisini siyasi və mülki bağlarla sıx surətdə Rusiyaya bağlamaq əlzəmdir (vazkeçilməzdir)» (§8).

Yüksək çar bürokratları arzu etdikləri bu bağlılığı təmin üçün nə düşünürmüş?

Budur bizi əsil mövzuya gətirən sual!...

Bu sualın cavabını bir-bir gözdən keçirdiyimiz vəsiqənin «Cənubi Qafqazda əsil rus zadəganlarını [dvoryanlarını] kökləşdirmək haqqında»kı başlıq altında toplanan maddələri verməkdədir. Bunların birincisini təşkil edən § 9-cu maddə də eynilə belə başlayır:

«Öz hökmdarlarının taxtlarına sədaqətlə, həyatlarını, başda əskəri, sonra da mülki xidmətlərə vəqf edib təqaüd zamanlarını dəxi köylərdə yaşayan əsil rus zadəganlığı dövlətin istinad etdiyi ən əmin bir zümrədir. Təqaüdçü zadəgan köylərdə ən əmin (güvənİLƏN) bir inzibat amilidir. Məmləkətin əmnü asayiş və inzibati, rəsmi polisdən çox bu dvoryanstvo sinifə bağlıdır».

Bugünkü qızıl çarlığın kommunist kadrosunu andıran bu sinif, o zamankı Qafqazda yoxdu. 10-cu maddədə oxuyuruq:

«Cənubi Qafqazda rus zadəganları yoxdur. Gürcüstanla İmeretiyada zadəganlar gərçi varsalar da, bunlar bu günə qədər asiyalı bir haldadırlar. Bunların rus hökumətlərinə sədaqətləri isə bu hökumətdən gördükləri mənəfəət və təvəccöh (xoşluq) nisbətində, daima nisbidir. Belə bir sədaqətə ümid edilə bilməz. O satlıqdır. Demək ki, rus hökuməti burada öz istinadgahını təşkil edəcək mətin və əmin bir dəstəyə malik deyildir. Bunun üçün də, burada əsil rus zadəganlarını

yerləşdirmək və kökləşdirmək lazımdır. Yalnız bu sinfin vücudu ilədir ki, namuslu dövlət məmurları kadrosu təşkil olunur. Yalnız bu sinfin yerləşməsilədir ki, rus hakimiyyəti burada Cənubi Qafqaz ilə Rusiyanı siyasi və mülki bağlarla bağlayan əmin bir vasitə bulur. Bu sınaq canlı bir misal olaraq yerli əhalini əsil bir rus kimi duymaq və düşünməyə öyrədir».

Bunun üçün də, «müsadirə olunan məskun və qeyri-məskun bütün mülkləri və torpaqları dövlətin ayrıca təqdirinə məzhər (ortaya çıxan) olan əskəri və mülki rus məmurlarına tevzi (verməli) etməli və bu növdən mülk və torpaqlar yetmədiyi təqdirdə, dövlətə xas torpaqlardan bir qismi bu məqsədə sərf olunmalıdır» (§ 11).

Maddənin «müsadirə olunan torpaqları»n qeydinə nəzərən, bu «əsil rus zadəganlarının» bilxassə Azərbaycanda yerləşdirilmək istəndiyi anlaşılır, çünki 1809, 1826, 1837 və digər illərdə çıxan üsyanlar üzərinə burada külliyyath (çoxlu) surətdə müsadirə edilmiş mülklər və torpaq vardır*.

Azərbaycandakı müsadirə edilmiş mülk və ərazidən hissə almış mülkədarlara «Rusiyadan adam satın alıb, buraya köçürmək haqqı verilir». Və bu yolda onlara bir qolaylıq olsun deyərək «bu müamələnin (alverin) təhkimçilik vergisindən muaf (azad) tutulması» təmin olunur və «Rusiyada satın alınan adamların Cənubi Qafqazda başqasına satılması işində hökumətin qolaylıq göstərəcəyi vəd elənir» (§ 18).

Rusiyadan Cənubi Qafqaza gətirilən təhkimçilər üzərindəki mülkiyyət haqqı Rusiyada oduğu kimi burada da eynilə qorunur (§19).

Qərribə deyilmədir ki, adamı mal kimi satmaqda, rəncibər köylünü qul kimi tələqqi (səyməqda) etməkdə mahzur (ayıb) görməyən bu «əsilzadələr» cəsarət edib də «cahil və vəhşi» dedikləri¹ məmləkətimizə mədəniyyət gətirmiş kimi füzuli (boşboğaz, ədəbsiz) bir tövr də ahrlar?!...

Bu yalançı tövrün fərqlərini hər kəsin gözüne batacaq bir dərəcəyə gətirmək kurnazlığım göstərən qraf Paskeviç-Varşavskinin §19-da əlavə etdiyi qeyd həqiqətən də maraqlıdır. Qraf qeyd edir ki:

«Krepostnoyların Rusiyadan Qafqaza gətirildikləri təqdirdə, düşünürəm ki, onların mülkədar mülkiyyətində qalmaq haqqındakı məcburiyyətlərini bərtərəf (ləğv) etmək lazımdır. Çünki müsəlmanların yaşadıkları bütün Qafqaz vilayətlərində krepostnoyluq yoxdur. **Müsəlmanlar arasında sadə, xristianların krepostnoyluğu [yəni mülkədar malı olması, digər təbirlə qulluğu] əcaib olurdu. Daha mənasız və münasibətsiz olurdu ki, təsəvvür olunan müsəlman zadəganlarının da rus krepostnoyları olsun**¹. Hökumət bunu nəzərə almış olacaqdır ki, Bessarabiyaya köçürülən köylülərin krepostnoyluqdan azadlıqlarını qərarlaşdırmışdır».

«Əsil rus zadəganlığının kökləşməsinə» bu surətdə təsəvvür etdikədən sonra, vəsiqə «məhəmmədi [müsəlman] və erməni zadəganlığının təsisini» düşünür və:

«Dvoryanstvo [zadəganlıq] mülkiyyət idarəsinin ayrılmaz bir lazımıdır. Cənubi Qafqazın böyük bir qismi müsəlmanlarla məskundur ki, heç bir zamanda əsil zadəgan sinfinə malik olmamışdır. Orada ancaq iki hal vardır: xan və təbə. Xan ailəsi qohumluq, zənginlik, daha ziyadə cəbbarlıq (zorakılıq) yolları ilə özlərini başqalarından üstün tutmağa çalışır və qanunən tanınmış heç bir hüquq və mülkiyyət bilməzdilər. İndi, xanlar düşükdən və cəbrə nəhayət verildikdən sonra, bu nəcibzadə prinslər dəxi qara camaatla qarışmış oldular» (§ 21).

«Təbiidir ki – vəsiqə davam edir – taleyin bu makus (başayaq oyunu) cilvəsi onları təzvil (aşağılamaqla) ilə iddialı qəlblərini incidir. İzzəti nəfs və qürurları rus hökumətinə təmiz

* «Materiallar». Müqəddimə, s. 21.

¹ Təhlil etdiyimiz vəsiqənin daha ilk maddəsində Cənubi Qafqazın müxtəlif dillər danışan və dinlərlə adətlər daşıyan türlü tayfalardan ibarət olduğu və «müştərək olaraq cəhalətdə» olduqları qeyd olunmaqdadır.

¹ Vəsiqədə əsil rus zadəganlarının Azərbaycanda kökləşdirilməsindən başqa aşağıda görünəcəyi kimi, yerli zadəgan sülhü yaratmaq təsəvvürü mövcuddur.

qəlblə və sədaqətlə verilməkdən onları mən (çəkindirir) edir» (§ 22).

Vəsiqə «bu vilayətlərlə bu xalqları həm öz aralarında, həm də Rusiya ilə yaxınlaşdırmaq üçün, bu yaxınlıq və səmi-miliyə mane olan bütün əngəlləri ortadan qaldırmaq məqsədi-lə müsəlman, erməni vilayətlərində əsil rus zadəganlarından başqa yerli zadəganlar sinfi dəxi yaratmaq istəyir.

«Bu yeni dvoryanlar, bu ünvanın verdiyi hüquq və imtiyazları hiss edərək və rus hökuməti tərəfindən heçlik zillətindən çıxardıldıqları səbəbilə şübhəsiz bu hökuməti sevrələr» (§ 23).

Bu tədbir sayəsində «bəylərin» Rusiyaya sədaqəti təmin olunur, çünki «müsəlman bir hökumətin tərəfinə keçərlərsə əldə etdikləri bu imtiyazı qeyb etmiş olurlar – çünki müsəlman dövlətlərində zadəganlıq imtiyazı yoxdur» (§ 24). Bundan başqa vəsiqə bəy cocuqlarının haiz (aid) olduqları dvoryanlıq ünvanının mucibincə bilxassə əskəri xidmətlərə alınacaqlarından, dövlətin əlində bir növ rehinə (girov) halını alacaqlarını və bu surətlə atalarının sədaqətlərini təmin etmiş olacaqlarını dəxi hesablayır. Və bu sahədəki mənəvi təsiri daha ziyadə qüvvətləndirmək üçün Tiflisdə, dvoryan cocuqlarına məxsus olmaq üzrə bir təlimxana təsisilə, 12 yaşını burada bulduqdan sonra, bu «əsizadələrin» Moskva və ya Peterburqa göndərilərək, əskəri korpus, akademiya və s. kimi məktəblərdə oxutdurulmasını tövsiyə edir. Təhsilərini tamam etdikdən sonra, bu gənclər beş il Rusiyada xidmət edəcəklər və yalnız ondan sonra Qafqazda bir məmurluğa təyin oluna-caqlar. «Ayrılıq, tərbiyə və ruslar arasındakı xidmət onları ruslaşdırır və indiki halda ruslarla yaxınlaşmalarına mane olan məhəmmədiliklərini çox zəiflədirir» (eyni § 28).

Gürcü zadəganlarının hüquq və səlahiyyətləri 1783-cü il müahidəsi, 1801-ci il manifesti və 1824 və 1827-ci illərdəki çar qərarları ilə təyin edilmişdi. Müsəlman və erməni zadəganları-nın təsis və tərifi haqqında isə vəsiqə belə bir təsəvvüddədir:

«Müsəlman vilayətlərində dvoryanlıq təsis edərkən, hü-quqi dörd əsasa etibar edilməlidir: 1) Keçmişdəki hökmdar xanların nəsilərinə mənsub olanlar, gürcü knyazları ilə eyni səviyyədə tutularaq, knyaz [xan] adını daşımalıdırlar, bilxassə ki, gürcülər bu sonuncuların daima əlaltıları olmuşlar. 2) Dvoryanlıq rütbəsini verən xidmətlərdə olmuş adamlara dvor-yan [bəy] ünvanı verilməlidir. 3) Əski xanlardan və ya İran şahlarından bəy, ağa və sultan ləqəblərini daşımaq üçün təliqələri olan adamlar da «dvoryan» adını daşıyırlar. Təliqələri mövcud olmayıb da eyni haqqa malik olduqlarını isbat edə bilənlərə də dvoryanlıq adı verilir (§ 28).

Paskeviçin xüsusi qeydincə, «bütün bir millətin sadə, alçaq təbəqədən ibarət olması» kimi «münasibətsizliyi» bu su-rətlə «bərtərəf» etməklə bərabər, «kökündən dönüklüyə müsaid olan» bu «yeni zadəganları» təsərrüd (əl altında) tutmağı dəxi, o zamankı rus bürokratları unutmamış, eynilə indiki qızıl recim kimi, **casusluq üsulunu ailə əfradı (üzləri) içinə qədər soxmaq** «fəzilətini» göstərmişlər.

Xəyanətləri görünən zadəgan ailəsi təbii olaraq bütün haqq və hüquqlardan selb (məhrum) olunur. Yalnız ailə əfradından biri mütəsəvvər (düşünülmüş) xəyanəti vəqə olmasından əvvəl xəbər verirsə, xəyanətkara aid əmlak və ərazinin yarısına sahib olur (§ 37).

Bir tərəfdən rus dvoryanlarının Azərbaycanada kökləş-məsi, digər tərəfdən də hüquqi bir keçmişləri yoxsa da, təamül (adət-ənənə) gücü və təsirilə əhali arasında o və ya bu surətlə nüfuz sahibi olan¹ ailələrdən özünə uyğun yerli dvoryan zümrəsi yaratmaq surətilə hakimiyyətinə ictimai əsas hazırlamaq istəyən çarlıq, bu vəsiqədən görüldüyü kimi, məmləkətimizdə ayrıca «rus müstəmləkələri» vücuda gətirmək niyyətində dəxi olmuşdur.

Məzkur (sözü gedən) vəsiqənin 40-cı maddəsində əsrlər və millətlərin tarixində müstəmləkəçiliyin çox mühüm siyasi və

¹ Kayaz Varşavskinin tərifindən.

mədəni bir rol oynadığını və «Attika və Beotianın misirli müstəmləkəçilər tərəfindən vücuda gətirildiyini, İoniyannın da yunan müstəmləkəçilərdən təşəkkül etdiyini» nəzəri olaraq qeyd etdikdən sonra, Cənubi Qafqaza keçərək, vəsiqə buranın «əski Amerikaya bənzədiyini» və hər türlü sənaye və hətta əkinçilikdən belə məhrum [?!...] olduğunu bəyanla (§ 42) Rusiyadan buralara mühacirlər köçürərək, onlara ən yaxşı məntəqələrdə əlverişli torpaqlar ayrılması lüzumunu ortaya qoyur (§ 49). Eyni zamanda Cənubi Qafqazda olan əskərlərdən ibarət əskəri qəsəbələr vücuda gətirilərək, bunlara kafi dərəcədə ərazi və əkin şeyləri verilməsi və eyni zamanda mümkün olduğu qədər şəhər və qəsəbələrin ətrafında rus köyləri salmağı dəxi tövsiyyə edir (§ 58-62).

Məmləkəti ruslaşdırmaq və rus hakimiyyətilə qarışdırmaq niyyətilə qələmə alınan bu rəsmi vəsiqə «müsəlman din üləması» [maqomedanskoye duxovenstvo] dəxi gözdən iraq buraxmamışdır. O zamankı Azərbaycanda məmləkətin axund, molla, seyid, üləma və sairə növündən müxtəlif ünvanlar daşıyaraq «xalqa mənən və maddi təsirli olduqlarım və onları vəz və təlqinləri altında tutaraq, qazanclarının 10 %-nə [zəkat demək istəyir] sahib olduqlarını qeyd etdikdən sonra «vəsiqə» bu zümrənin eyni zamanda «qərəzkarlıq və ədalətsizliyə məşhur şəriət məhkəməsinə də əlində bulundurmaq surətilə» rus hakimiyyəti üçün olduqca müzür (zərərli) bir nüfuza malik olduğunu ciddi bir ifadə ilə qabardır. «Öz faydalarını din adı altında təmin edən bu zümrə müsəlmanların ruhani amirləridir (başçılarıdır). Məhəmmədilik onları Rusiyanın mükəmməl bir düşməni edir. Bütün qaleyanlar (çaxnaşmalar), narazılıqlar və rus hakimiyyəti əleyhindəki üsyanların gizli mühərrikləri daim bu müsəlman üləmasının təsir və nüfuzu ilə vücuda bulmuşdur. Çox kərə bunlar şəxsən üsyançı dəstələrinə başçılıq etmişlər» (§ 81).

Bu düşmənlərdən xilas olmaq üçün vəsiqənin mühərriri üləma kişvəsi (paltarı) və ünvanı altında yaşayan adamların

bəy, xan, ağa, sultan ünvanlarının ayırd seçilməsinə aid tədbirlərə bənzər bir takım sudan (önəmsiz) təkliflərlə hökumətə sadıq mollaların təsbitini və xalqın öz zəkatlarını ancaq hökumətə təsdiq olunmuş mollalara vermələri üçün əl altından təşviq edilmələrini və eyni zamanda şəriət məhkəmələri yerinə, hər türlü təhriata (yazışmalara) lüzum göstərmədən, sırf ağızdan müzakirə üzərinə qurulu muhakimə edən və qərarlar verən köy məhkəmələrinin təsirini bir tədbir olaraq göstərir; fəqət, yarım tədbir olaraq görülmən bu tövsiyələrlə bərabər o, əsil tədbir olaraq yerli əhalinin xristianlığa çevrilməsi üçün ediləcək ciddi təşəbbüslərin daha səmərəli olacağını irəli sürür və düşündüklərindən daha çevik bir zamanda selbin (xaçın) yaradıcı bir işıqla islamiyyət xarabası üzərində parlayacağına qaneəm» – deyir (§ 85).

Məmləkəti daha dərinədən öyrənmiş olduğu görünən layihənin bəzi maddələrinə əlavə etdiyi qeydlərlə anlaşılan knyaz Varşavskinin bu fəslə əlavə etdiyi qeyd də diqqətəşayandır. Varşavski [yəni Paskeviç] mollaların rus hakimiyyəti üçün zərərli bir ünsür olduqların qəbul etməklə bərabər, şəriət məhkəməsinin söyləndiyi kimi «fasid (ədalətsiz) bir müəssisə» olmadığını da qeyd edir; çünki bir administrator təcrübəsilə o, Qafqazdakı «adil» rus məhkəmələrinin bu «fasid» müəssisələrlə rəqabətdən aciz olduğunu öz müşahidə və təcrübəsilə bilir. Fəqət, belə olmaqla bərabər rus qanunları ilə rəqabət edən bu «Məhəmməd şəriətinin» müəssisələrini rus nüfuz və hakimiyyəti üçün o daha zərərli görür. Üləmanın təscili (rəsmiləşdirilməsi) məsələinə gəlincə, bu işi qeyri-mümkün görən Paskeviç, bütün ümidini vaxtilə, Tiflisdə ikən, bu məsələni tədqiq üçün təsis etdiyi komissiyanın işlərini bir nəticəyə erdirməsinə bağlayır. Buradakı təsəvvürlərə görə, müsəlmanlara aid dini işlərin icrasını xristian konsistoriyalarına (inzibati və məhkəmə hüquqlu din idarəsi) bənzər müəyyən müəssisələrdə mərkəzləşdirmək lazımdır və bu

müəssisələr dəxi «baş pokuror» rütbə və səlahiyyətlərində bir rus məmurunun nəzarət və kontrolu altında olmalı imiş.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Paskeviçin təşəbbüsü ilə başlayıb, yenə onun mülahizə və haşiyələrilə təkmil olunan bu layihənin tətbiqi «Dövlət Şurası»nm təsdiqindən keçərək, imperator I Nikolayın iradəsinə ərz edilmiş ikən təxir edilmişdir. Bu təxir o zamankı Qafqazın ümumi valisi *baron Rozenin* şiddətli müxalifəti üzərinə vəqə olmuşdur ki, bu da ayrıca bir fəsilidir.

AZƏRBAYCANDA RUS MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK SİYASƏTİ

III

Paskeviç – Kutaysov – Meçnikov layihəsinin o zamankı Cənubi Qafqaz müdiri ümumi [qlavnoupravlyayuşiy] (baş vali)* baron Rozenin şiddətli etirazı üzərinə təxirə uğradığını II məqaləmizin sonunda qeyd etdik.

Əslən Baltik sahili almanlarından olan baron «yerli adət və şəraiti nəzərə almadan», «Cənubi Qafqazı» bir həmlədə içəri Rusiyadakı şəkildə idarədən ibarət olan bu təsəvvürü protest etmişdir. Əsasda «islahata» zidd olmayan Rozen, buna birdən deyil, tədriclə getməyi tövsiyə edir və «hələlik» idarənin «əskəri komendantlar»dan almaraq, mülki bürokratlara keçməsində bir fayda görmürdü. Ona görə sürətlə hökm verən bəsit bir idarəyə alışqan olan yerlilərin «bürokratiya uzatmalarından məmnun qalmaqaları şübhəsizdi».

Baron Rozen, Baltik sahillərində olduğu kimi, burada da yerli əsilzadələrə istinad edən bir idarə sistemini məmləkətin təskini və Rusiyaya mərutluğu (bağlılığı) baxımından daha faydalı bulurdu. Layihənin finans və maliyyə xüsusundakı birləşdirilmə təsəvvürü də baronun tənqidini mücib (tuş) olurdu. Çünki eyni şərait taxtında Cənubi Qafqazda vergiləri tək bir sistemə bağlamaq imkansız idi. Baron təsəvvüründə musırr (dönməz), tənqidlərində qəti idi.

Tətbiqinin təxirə uğraması ilə bərabər, Cənubi Qafqaz idarəsini islah etmək fikri «Dövlət Şurası» tərəfindən ihmal edilməmişdir (unudulmamışdır). 1837-ci ildə bu məqsədlə eyni «Şura» tərəfindən senator Qanın rəyasətində xüsusi bir

«Millət andı», sayı 1, fevral 1938, Berlin.

* «Valiyi-ümumi» və ya «namestnik» (visruva) ünvanını daşıyan Qafqaz valiyi-ümumilərinə əvvəllərdə «müdiri-ümumi» ünvanı verilmişdi.

komissiya təşkil olunaraq, «Cənubi Qafqaz idarəsinin islahı işi» bu komissiyaya həvalə edilmişdir.

O sıralarda imperator I Nikolay Qafqazı səyahət etmiş, bu səyahət nəticəsində baron Rozen mövqeyindən düşmüşdü. Digər tərəfdən senator Qan, imperator etimadını qazanmış, nüfuz sahibi bir adam idi. Bu iki amilin təsiri ilə senator Qan, az bir zamanda məmləkəti belə bir quş baxışı ilə seyr etdikdən sonra, əsasda, 1833-1836 illər layihəsinə dayanaraq, yeni islahat layihəsi hazırlamış və 1839-cu ilin fevralında bu layihəni qəbul etdirmişdir.

Qanın Paskeviç-Meçnikov layihəsindən çox da fərqli olmayan «Cənubi Qafqaz idarəsinin yeni müəssisələri» adını daşıyan bu əsərinin təfərrüatına keçmədən, onun məmləkətimiz haqqındaki düşüncələri, «islahatdan» güddüyü qayələri üzərində durmaq istəyirik. Bu, çar müstəmləkəçiliyinin ideoloji əsaslarını bizə bir az da anlatmış olur.

1837-ci ilin sentyabrında «Cənubi Qafqazın idarəsi haqqında layihə hazırlayan komissiya»nın rəisi sifətilə I Nikolaya göndərdiyi məruzəsində senator Qan aşağıdakı fikir və mülahizələri bəyan etməkdədir:

«Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında 3 böyük nəhrilə (çayla) qolları tərəfindən suvarılan və müxtəlif abu-havaya malik məntəqələrdən ibarət olub da, cənubun ən sıcaq yerləri ilə şimalın soyuq qitələrində göyərən [yeşərən] hər türlü bitkilər yetirən və məhsullar verən Cənubi Qafqaz ölkəsi uzun müddət Rusiyanı dışarıdan gətirmək zərurətində olduğu məhsul və malların bir çox qismindən təmin edər. Bu məmləkət, Avropa ilə Asiya arasında ən qısa, ən əmin və ən əlverişli ticarət yolunu təşkil etməkdədir. Asiyanın içinə çıxan bu məmləkət şimali Asiya millətləri üzərində qüvvətli təsirə malik olması şərti ilə, lüzumu gəlincə «dəniz qüvvətini suiistimal ilə, milli haqlara riayət etməyən Hindistana qarşı» Rusiyanın əlinə ən əmin müdafiə [əslində intiqam – «mest» deyilmişdir] vasitə və imkanlarını verməkdədir»*.

* «Materiallar», s. 303.

Qanın bir az muğlaq (dolaşiq) ifadəsi dəxi Qafqazı «fəthə» çıxan Rusiyanın başında Hindistan havası əsən Dəli Petro vəsiyyətlərinə sadıq, doymaq bilməyən çılğın bir imperialist qüvvəti olduğuna işarədir.

Qan, Rusiya üçün iqtisadi və siyasi bu qədər böyük dəyərə malik olan Cənubi Qafqazın o zamanda ərz edən «boşluq, səfəalət və intizamsızlığma» acıyır və onu «indiki karsız vəziyyətindən» çıxarıb da, faydalı və qazancılı bir müstəmləkə halına gətirmək üçün, idarəcə islah edilməyə möhtac olduğunda israr edir və «indiki halında, Rusiyaya heç bir qazanc gətirməyən bu gözəl malikanələr [vladeniya] dolayısı ilə əcnəbi dövlətlərin həsədini qaynadıb da yüksələn Rusiya əleyhinə kürsülər hər türlü böhtanlarla dolu hayharaylara verilir və xeyrimizi istəməyən dövlətlərin əl altından etdikləri fəsad və intriqalarla dağlardakı düşməncə müqavimət ruhu təşviq olunursa, bu torpaqların imperatorun feyzli əmrləri ilə imar (quruluş) və intizama malik olacaqları təqdirdə dövlətin bu yerlərdən edəcəyi istifadə və alacağı sərvət dolayısı ilə rəqiblərin duyacağı qibtənin dərəcəsinə indidən təsəvvür etmək qəbuldur» (s. 303).

Qan, Cənubi Qafqaz islahatını düşünürkən, buranın Rusiyaya xam mal verən bir müstəmləkə halında qalması fikrini əsas olaraq alır. «Hökumət – deyir – yalnız ziraatı (əkinçiliyi) təşviq etməklə iqtifa (yetinməli) etməlidir. Fabrik və manufaktura sənayesinin tərvici (dəstəklənməsi) isə burada əkinçiliyə lazım olan qüvvələrin azalmasını mucib (səbəb) olub, bura üçün bir fayda gətirməz, Rusiya sənayesi ilə ticarətinə də zərər gətirir, çünki dövlətin himayəsi sayəsində vətən fabrik və manufakturası mükəmməl surətdə çalışaraq, ucuz əmtəə çıxarır və Cənubi Qafqazdan çıxacaq ipək, kətan, pambıq, boya və s. kimi məhsullar ilə hər türlü təbii zənginlikləri tamamilə qullana bilirlər».

Xammal müstəmləkəsi Cənubi Qafqaz ilə sənaye metropolu Rusiya, qarşılıqlı mənfəətlər əsasına dayanaraq, Qanın

anlayışına görə, qaynayıb qarışar, maddi olan bu qaynama mə-nəvi tədbirlərlə dəxi, təkml olununca bu «mülklər» ayrı-ayrı əc-nəbi təsir və intriqanın təsirindən saxlı, əmin bir hala gəlirlər (s. 314).

«İndiki halında», yəni Qanın «islahat»la məşğul olduğu illərdə isə, vəziyyət çox da əmin deyilmiş. Məmləkətin impera-torluq mərkəzindən uzaqlığı, bilxassə müsəvilə (dediş-gəliş) yollarının müşküllüyü, nəhayət «Rusiya düşmənlərinin təhriyə mühəyyə (hazır) olduqları təəssüb və milliyət hissləri» və hətta «gələcək valilərin ehtimal olunan zəfər və hökmlərlik sevdaları» hər zaman düşməncə intriqa ruhunun dövlətə müş-külət çıxarmaq üçün qullana biləcəyi vasitələrdir» (s. 303).

Yeni idarə sisteminin təsisində hakim fikir – senatorca – makul (ağıllı, əlverişli) qanunlar, ədalət və hüsü idarəyə dayanan modern bir nizam ilə yerli əhalini Rusiyaya mənən bağlamaq əzmidir.

Bu, sözdə çox müdəbbirənə (uzaqqörən) görünən niyyətinin təhəqqüqü (gerçəkləşməsi) üçün ortaya qoyacağı müəyyən mülahizə və təkliflərə keçmədən əvvəl, Qan Cənubi Qafqazı təşkil edən başlıca üç ünsürün onunca səciyyələrini anladır:

«Gürcülər, öz dinlərindən olub, onlara xilas, əmniyyət və hüsur gətirən Rusiyaya bağlıdırlar. Kef, səfahət (əyləncə) və israfa dalıb da, at belində, qılmc oynatmağı sevən gürcülər, ticarət və sənaye işlərini ermənilərə buraxaraq, özləri maldarlıq və əkin işlərilə məşğuldurlar. Bunda da çox ibtidai bir haldadırlar. Gürcü dvoryanları, çox az qismi müstəsna, iflas etmişlər.

Ermənilər, toplu olaraq, əksəriyyətlə Eçmiədzin və Qa-rabağ səmtlərində yaşayırlar; gərçi Cənubi Qafqazın hər tərə-finə səpələnmişlər. Zəngindirilər. Təşəbbüskardırlar. Ticarət ilə kiçik sənayeni əllərinə almaq istedadmdadırlar. Hiyləgarlıqla mənfəətpərəstlikləri dillər əzbəridir. İran və Türkiyə təqibat və istibdadlardan xilaslarma vasitə olduğu üçün, «Asiyanın

bütün qitələrində hökumətimizin hər cür məqsədlərinə mü-kəmməl vasitə və amil olurlar».

Müsəlmanlara gəlinə – bunlar, əksəriyyətlə «tatar cin-sindəndirlər (sənəddə – tatarskoqo proixocdeniya, yəni tatar (türk) soyundan yazılıb)»*. «Əli və Ömər məzhəblərinə» bağlıdırlar (Yüksək rus məmurları Azərbaycan müsəlmanları üçün sünni və şiə din idarələri, bölücülük tumu səpən əsasnamələr yaratsalar da, Azərbaycan türklərinin bütün aydınları, eləcə də başqa müsəlman azərbaycanlılar islam dininin heç bir təriqətinə üstünlük vermir, özlərini müsəlman sayırlar. Bu, ən azı Azərbaycanın böyük bilgini Nizami Gəncəvi çağından belədir. Alp Arslan deyən kimi: «Biz türklər əsil müsəlmanıq, bidət bilmərik!»). Gürcüstan və erməni vilayətlərində olduğu kimi, bunlar böyük bir kütlə halmda Qafqazın şimali-şərq ətəklərində və Kür nəhri (çayı) ovalığında yaşayırlar. «Çalışqan və mərd insanlardır; mütəəssübdürlər, təbəddül (dəyişmə) və yeniliklərə mayil deyildirlər. Bunlar, əxlaq, səciyyə və görənək etibarlı ilə Rusiyada yaşayan digər bütün müsəlmanlara bənzəyirlər. Onlardakı eyni dəyər və əyərlər bunlarda da vardır. Fəqət, bunların təlimiyyət sədaqətlərinə çox da güvənilməz» (s. 307).

Senator Qan, Cənubi Qafqazın bu üç qismində görülən milli özəllikləri izah edərkən gürcülərlə ermənilərdəki məmnuniyyətsizliyin sırf idari suiistimallar və əskəri komendantların keyfi hərəkətlərindən irəli gəldiyini qeyd edir. Müsəlmanlardakı məmnuniyyətsizliklərdə isə dini və ictimai amillərin rol oynadığını qabardır. «Onlar, yəni əski xanların bütün səlahiyyət və iqtidarlarına malik olan komendantlar – Qan yazır – heç bir zaman idarə etdikləri xalqı təmin edə bilməzlər; çünki xristian olduqlarından ehkamını tətbiq etdikləri Quran ilə şəriətə şəxsən inanmadıqları əhaliyə məlumdur. «Bu dini tələqqidən (inamdan) gələn mənəvi və ruhi səbəb yanmda əhalinin rus idarəsindən bizarlığını mucib

* Türklərə o zaman Rusiyada tatar deyildiyi məlumdur.

ictimai səbəb də vardır. Bu da bəylərin komendantlıq idarəsi və rus hakimiyyətindən istifadə edib Gürcüstanda olduğu kimi, köylüləri özlərinə tabe krepostnoy halına gətirmək xüsusundakı təşəbbüsləridir. Halbuki islam dini belə bir vəziyyəti tanımaz – «krepostnoyluq məhəmmədiliyə ziddir!» (s.307).

Çar bürokratu dini hissini sadə, müsəlmanlarda deyil, Cənubi Qafqazın o biri millətlərində də təsirli olduğunu ihsal etmir. Şərq – deyir – məlum olduğu üzrə, dinlərin beşiyidir. Mədəniyyət nuru Qərbə buradan getmişdir. «Təşəkkür borclu Qərb», Şərqdən aldığı mədəniyyət borcunu sənaye və texniki tərəqqiləri şəklinə ödəmişsə də, mədəniyyət və kültür baxımından Şərqi çox şey verməmişdir. Çünki – deyir – din təəssübünün buralardakı rolunu ihsal etmişdir. Qanm düşüncəsinə görə, sultan, şəxsən din üləmasından başlasa, əvvəla onları əsri bir şəkildə tərbiyə etmiş olsaydı, şübhəsiz millətini yeniliyə alışdırmaq və məmləkətə təzminat (yenilik) vermək işində daha məsud bir nəticə alırdı.

«Tarixdən aldığı bu dərsi göz önündə tutaraq», rus imperializminin liberalhq satan bu «mədəniyyətçisi» Qafqazın «rus mərifətilə [obrazovannost], rus hakimiyyətinin ancaq xristianlıq bir tərbiyə» ilə mümkün olacağını və yalnız bu surətlə «səbiq hökmdarlardan qalan islamiyyət və istibdad təsirlərinin» yox olacağı qabardır (s.310).

Gürcüstan eqzarının bu xüsusdakı «məşkur» (bəyənlmiş) çalışmaları qeyd etdikdən sonra erməni kilsəsilə iki müsəlman məzhəbinin dini işlərini tənzim və kontrol altına alınması xüsusunda dəxi, senator Qann, diqqətli olmağı əlavə edir. Bu, bilxassə əhəmiyyətlidir; çünki «bir kərə bunlar Cənubi Qafqaz əhalisinin üçdə iki mislini təşkil edir, cəngavər bir ruha malikdirlər, Asiyanın digər yerlərində yaşayan cinsdaşları (soydaşları) ilə ihtilat (qovuşma) halında və daimi bir münasibətdədirlər. İstanbul erməniləri (Sənəddə, dış ölkə agentlərinin yardımı ilə qızıqdırılan və dəstəklənən) də özlərinə məxsus incə intriqanlıqla, buraya əks edən şayiələrə görə, əski

«Böyük Ermənistan»ın xəyah ilə yaşayırlar. Yerli müsəlmanlara gəlinca, hökumət, digər tərəflərdə olduğu qədər bunları ruhən daha ram və təskin edə bilməmişdir» (s.311).

Dini təsir və kontroldan başqa, senator Qann, Cənubi Qafqazda rus «mərifəti»nin yayılmasına və rus dilinin öyrədilməsinə dəxi ayrıca əhəmiyyət verməkdədir.

Əhalinin bütün sinif və təbəqələrini rusca oxutmaq və rus ruhu ilə alışdırmaq üçün sərf olunacaq əmək və sərmayənin boşa getməyəcəyinə senator əmindir.

Mərkəzi Rusiyada təhsil görmüş yerli gənclər, məmləkətlərinə dönməncə «milli rus mərifətilə gələcək və onları tərbiyə edən məmləkətə qarşı dərin bir eşq və bağlılıq göstərəcəklər».

Rus dilinin əsaslı surətdə yerlilərə öyrədilməsindən başqa «bu məmləkətdə ümum tərəfindən kullanılan tatar [türk] dilini bilən rus məmurlarının yetişdirilməsilə məşğul idarələrə tərcihən bəylələrinin alınması» dəxi, Qan tərəfindən ciddiyyətlə irəli sürülür. «Bu surətlə – deyir – yerli tərcüməçilərdən də xilas oluruq» (s. 313).

Azərbaycan türkcəsinin [tatar] yerli müsəlmanların dili olaraq öyrədilməsini bəhs mövzusu etməyən Qan, gürcü və erməni dillərilə dəxi ələlədə (adi) oxuyub yazmaq dərəcəsinə çox məşğul olmağı zərərli bulur. «Öz ədəbiyyatları, tarixləri və milli ürfanları ilə məşğul olmaq istedadlı gənclər mülkət bir şey əldə etməyib, boşuna vaxt öldürdükələrindən» başqa, bu istiqal (özgələsmə) «onlarda iğfal (aldanma) və hüzursuzluq bəisi xətalı bir milliyət idealının doğmasına səbəb olacaqdır» ki, bu eyni zamanda «özlərinə ümid bağladığımız bu gözəl gəncliyi məmləkətin faydası namına yeganə intişab (bağlanmaları) etmələri lazım gələn rus milliyətindən özlərini ayı tutmağa da səbəb təşkil edəcəkdir».

Paskeviç-Meçnikov hayihəsini canlandıran eyni ruslaşdırma qaynağından su içdiyi yuxarıda aldığımız fikirlərilə parlayan senator Qannın tənzim etdiyi islahat layihəsi dəxi,

xülasə etdiyimiz «ideologiyanın» məhsuludur. Rus müstəmləkəçilik sisteminə sadıqdır.

«Cənubi Qafqaz idarəsinin «islah müəssisələri» ünvanını daşıyan bu layihə 10 aprel 1840-cı ildə təsdiq, 1841-ci ildə tətbiq olunmuşdur.

Müxtəsərcə, «10 aprel müəssisəsi» [uçreddeniyə] adını alan və tətbiqi, əhalinin ümumi müxalifəti, boykotu və qanlı qiyamları ilə qarşılaşan bu «müəssisələr»in uğradıqları aqibət üzərində durulacaq interes (istək, maraq) və hüdudiyətləri (göz qabağındadır) haizdir!

AZƏRBAYCANDA RUS MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK SİYASƏTİ

IV

Senator Qanın əsəri sayılan «10 aprel 1840-cı il müəssisəsi» Cənubi Qafqazı mərkəzləşdirilmiş bir rus müstəmləkəsi halına gətirmək niyyətilə hazırlanmışdı.

Haiz olduğu (dayandığı) əsaslara görə, «Yeni Cənubi Qafqaz müəssisələri»ni aşağıdakı xüsusiyyətləri haizdi (vardı):

Cənubi Qafqaz – 11 qəzadan [uyezd] ibarət Gürcüstan-İmeretiya vilayətilə, 7 qəzadan mürəkkəb (qurulmuş) Kaspi həvalisi (vilayəti) adı altında 2 «quberniya» təşkil edirdi. Bu iki valilik, eyni zamanda idari yüksək səlahiyyətləri əlində bulunduran «Cənubi Qafqaz müdiri ümumisi»nə tabe bulunurdu. Müdiri ümuminin (baş valinin) əskəri komandanlıq, cinayət məhkəmələri və məmurları əzl (işdən çıxarmaq) sahələrindəki müstəsna səlahiyyətlər xaricində malik olduğu səlahiyyət, içəri Rusiyadakı general-qubernatorların səlahiyyəti idi. Eyni zamanda müdiri ümuminin yanında və rəyasətində yüksək idarə işlərinə baxmaq üzrə, «Sovet qlavnoqo upravleniya» (Baş idarə şurası) adını daşıyan bir növ «Dövlət Şurası» təsis olunurdu.

Bütün əzmi məmləkəti ruslaşdırmaq və idarəni mərkəzləşdirməyə verilən Qanın bu əsərində təbiidir ki, yerli heç bir xüsusiyyətə hörmət yoxdu. Nə «müsəlman», nə də gürcü qanunlarına bundan sonra etina edilməyəcəkdi.

Yerli nizam, örf, adət və qanunları tanımayan «Yeni müəssisə» yerli məmurları dəxi tanımamış, o zamana qədər «mövqedə» olan yerli bütün vilayət bəylərilə mahal naiblərini rus «uyezdni naçalniklər» və «uçastok zasedatel»lərlə dəyişmişdir.

Xanlıq dövrü ənənəsilə idarə başında olan bəylərlə ağalar, o zamankı bürokratiya anlayışı ilə əllərindəki

torpaqların maliki (yiyəsi) deyil, sadəcə müdirləri idilər. Bunun üçün, özləri yeni qanun mucibincə (görə) idarə başından atılınca əllərindəki torpaq və mülklərin alınması məntiq icabı (hökmü) idi. Bu məntiqlə yürüyərək, çar hökuməti 25 aprel 1841-ci il qərarı mucibində Qazax, Şəmsəddil və Borçah qəzalarında ağaların mülkləri əllərindən alınmış, onlara «təqaüd» maaşı bağlanmışdır. Bu surətlə mülkədarlıqdan təqaüdə sövq olunan ağaların sayı 59-u bulur və 102 türk köyü ilə 1245 ev təşkil edən köylü «təqaüd» bahası müqabilində ağaların idarəsindən çıxırdılar.

Xristian olmaları hesabı ilə, eyni vəziyyətdə olan erməni köyləri isə «təqaüd» parasını verməkdən muaf (azad) tutulurdular. Qazax «ağa»larına tətbiq olunan bu tərtibin bütün Azərbaycan «bəy»lərinə dəxi təsmili gözlənməkdə ikən, hadisələr bu təsəvvürün fikirdən işə keçməsinə mane olmuşdur. Yerli bəyləri idarədən uzaqlaşdırmaqla bərabər, torpaq mülkiyyətindən də ayırmaq qəsdini güdən bu dövrdəki çar müstəmləkəçiliyi, idarəyə gətirdiyi rus məmurlarını eyni zamanda torpaq maliki (yiyəsi) etmək surətilə – daha Paskeviç zamanında ikən düşünülen – «əsil rus zadəganlığı»nın buralarda yerləşməsinə yeni bir çeşni ilə tətbiq etmək istəmişdir. «Uçastok zasedatel»ləri – yeni müəssisəyə görə – 25 desyatın miqdarında torpağa malik olacaqlar və bu torpaqlar yerli köylülər tərəfindən əkilib-beçəriləcəkdi. Belə ki, «zasedatel»lərin idarəsindəki mülklər, yerli əhaliyə örnək olacaq bir növ «nümünə tarlaları» şəklini alacaqdı.

«1840-cı il müəssisəsi»nin hökmündən sadə, müridizm hərəkətinə tutulmuş və daha təslim olmamış Dağıstana mücavir (yaxın) Quba və Dərbənd qəzaları dışarıda buraxılmışdılar. Cənubi Qafqazın digər bütün qismlərində isə, 1841-ci ilin sonuna doğru 10 aprel nizamı kamilən tətbiq edilmişdir. Rusiyadakı nizamların bu məmləkətlərdə eynilə tətbiqinə son dərəcə etina göstərilmiş, o qədər ki, əvvəlcə də bu münasibətlə qeyd olunduğu kimi «qadmların erkəklərlə bərabər qırılması» belə unudulmamışdır.

O zamankı Cənubi Qafqaz müdiri ümumisi Qolovinlə şəxsən Qanın «Yeni müəssisə»nin əhali tərəfindən minnət və şükranla qarşılandığı, imperator I Nikolaya göndərilən rəsmi raportların təntənəli məzmunlarını təşkil eləmiş, ayrıca, öz «təşəkkür və qulluqlarını paytaxtı humayuna (uca paytaxta) şəxsən ərz etmək üzrə», Qan tərəfindən tərtib olunaraq, ikisi gürcü dvoryanlarından, ikisi Azərbaycan bəylərindən, dördü isə şəhərli siniflərdən mürəkkəb (yaradılmış) mürəhhəslər (nümayəndələr) heyəti xüsusi olaraq Sankt Peterburqa göndərilmişdi. Vəsiqələrin, göndərilən bu heyətdəki mürəhhəslərin əhali və zadəganlar tərəfindən deyil, şəxsən senator Qan tərəfindən bəlləndiyi qeydlərini dəxi unutmayaq.

Bu kimi «təzahürlərdən» başqa «10 aprel müəssisəsi»nin tətbiqi «Kaspi vilayəti»nin mərkəzi olan Şamaxıda toplanan rəsmi bir ihtifal (törən) ilə dəxi «təsidi»(bayram) olunmuşdur. 1840-cı ilin dekabrında, Kaspi vilayətinin «bütün qəzalarından gələn nümayəndələrdən» ibarət qələbəlik bir toplantıda senator Qann, «10 aprel nizamı»nın əhəmiyyətinə aid böyük bir nitqlə vilayət dairəsini [palata] açmış və əhalini imperator namına (adından) təbrik etmişdir. Bir gün sonra toplanan nümayəndələr adından Qanın nitqinə cavab olaraq imperatora ərz edilmək üzrə türkcə bir məruzə verilmişdir. İmperatora göndərdikləri raportda bu məruzədən bəhs edən senator Qanla müdiri ümumi Qolovin onu, əhalinin feilən (gerçək) göstərdiyi «sevinc və minnətdarlığa» nisbətli «çox zəif» bulurlar*.

Bundan başqa Abbasqulu Ağa ilə Mirzə Fətəlinin isimlərilə əlaqədar və qələmlərindən çıxan bəzi yazılar «Cild»in mühtəvi olduğu materialların bir qismini təşkil etməkdədir. Abbasqulu Ağanın xanlıqlar dövründəki idari islahat ilə o zamankı müəssisələrə aid olaraq buraxdığı xülasə məlumat ilə Tiflisdə toplanan Qafqaz komitəsi qarşısında

* «Materiallar»dan görüldüyünə görə Qanın rusca nitqini Abbasqulu Ağa Bakıxanov türkcəyə tərcümə etdiyi kimi, mürəxxəslərin türkcə olaraq yazdıqları məruzəni də Mirzə Fətəli Axundov rusçaya tərcümə etmişdir.

Azərbaycan əsilzadələrinin haqlarını müdafiə yolundakı müdafiə və münaqişələri diqqətəşayandır.

Halbuki rəsmi bu nikbinliyə rəğmən, «islahat»ın heç də müvəffəqiyyətlə keçməyib, əhali tərəfindən şükranla qarşılanmadığını hadisələr gecikmədən göstərmişdir.

Bir kərə, 10 aprel islahatı nəticəsində məmurların sayı 704-dən 1311-ə çıxmış, məhkəmələrdə birikən işlərin miqdarı 2400-dən 4846-ya varmışdır. Məmurların maaşı isə məmləkətdən ahnan maliyyədən 1 567 000 gümüş rubla qədər çox olmuşdur. Yazışmalarla iş uzandırması isə Cənubi Qafqaz üçün yeni bir mənzərə təşkil etmişdir. Xanlıq dövründəki şəriət məhkəmələri ilə komendantlıq dövründəki divanlar heç olmasa sürətlə iş görürdülər. Bunlar, Petruşevskinin yazdığı kimi, həqiqətdə də «seriya məhkəmələr» idi. Əhalinin yeni məhkəmələri boykot etdiyini rus tarixçiləri təsbit etmişlər. **Bir çox qəzalarda məmmuniyyətsizlik qanlı üsyanlar şəklində partlay vermişdir.** Azərbaycanın Car-Balakən [Zaqatala], Gürcüstanın Quriya kimi bir çox qəzalarında çıxan bu üsyanlar «ruslardan belə bəklənmədik vəhşiyana bir tərzdə», şiddətlə basdırılmışdır.

Bu hadisələr qarşısında rəsmi Qan-Qolovin nikbinliyi Peterburq müxalifinin şübhəsini cəlb edərək, Cənubi Qafqaz işlərinin təkar təftişinə qərar verilmiş: bu iş bu dəfə Çernışov ilə Pozenin rəyasətində təşkil olunan bir komissiyaya buraxılmışdır. 1842-ci ilin başlarında Qafqaza gələn bu komissiya, «Yeni nizam»ın nədən dolayı əhalini təmin etmədiyini və nə kimi nöqsanlara və üsulsuzluqlara malik olduğunu tədqiq və təhqiq etmişdir.

«Qarabağ mahahnda – Pozen Qolovinə yazırdı – qəza [uyezd] idarəsinin fəaliyyətsizliyi, işlərdəki pərişanlıq və anarxiya, qəza idarəsinin əhali ilə müamələdəki (münasibətdəki) bacarıqsızlığı, xalqın malisəf, çox haqlı şikayət və narazılıqlarına mucib olmuşdur».

Şamaxıda olduğu zaman Pozen «on saat əsnasında bir çox ərizələr və şikayətlər almışdır. Bu müraciətlərin ümumi ifadəsi – onun təbirincə – **zabitə (polis) yoxdur, məhkəmə**

yoxdur, əmniyyət yoxdur, haqq və həqiqət yoxdur – sözlərində xülasə olunur».

1843-cü ildə candarmlar şefi A.H. Benkendorfa yazdığı məktubda Çernışov «10 aprel nizamı»nın Kaspi vilayətində [yəni Azərbaycanda] nəticələrilə şəxsən senator Qanın fəaliyyətini qaranlıq tablolarla təsvir etmişdir: **«Bu vilayətdəki yüksək təbəqə mənsubları [yəni xanlar-bəylər] onlara məxsus haqq və hüququn mühafiz qalacağına artıq inanmırlar», «tacirlər tüğyan halındadırlar», «yollarda qarətçilik qüvvətlənir», «məmurları ancaq cinayət və rüşvət işləri məşğul etməkdədir»; «mənsəb və məmurluq alma işi əskisinə nisbətə şübhəsiz daha satlıq bir şəkil almışdır!...».**

Pozen kimi, Çernışov da, əvvəlcə Paskeviç-Meçnikov, sonra da Qolovin-Qan layihələrini hazırlamaqda şəxsən iştirakçı adamlardı. İndi isə bütün qəbahəti Qana yükləyərək, müvəffəqiyyətsizliyin «əsər»dən deyil, müəssirdən (pis tətbiqindən) irəli gəldiyini qabardırdılar.

Qan layihəsinin iflasında tətbiqindəki bacarıqsızlıqların təsiri inkar edilməməklə bərabər, bu iflası cəlb edən amillər daha şümul (çox) idi. Çarizm o zamankı sistemə uyğun gələn sosial bir zümrəni bulub da ona dayanmaqda daha sarıh (aydın) bir qərara gəlmiş deyildi. Öz bünyəsi (əsas) etibarlı ilə mümtaz (yüksək) təbəqəyə torpaq feodallarına və köylülərin bu təbəqəyə bağlı «krepostnoyluq» sistemə dayanması zəruri ikən, o, bilxassə Azərbaycandakı xanlıq təbəəsinə, müsəlman olduqları və cəbrlə (zorla) istila etdikləri üçün etimad etmirdi. Onun üçün də burada, Gürcüstanda olduğu kimi, sarıh olmayan köylü-feodal münasibətini, özünə görə təfsir edərək, bəylərin mülkədar deyil, malik olduqları torpaq və köylər üzərində sadə, idarə haqqına malik bir məmur olduqları üzərində durmağı faydalı görürdü. Yəni bunun üçün Paskeviç-Meçnikov kimi, Qan da öz «islahat» təsəvvürlərində yerli bəyləri idarə, həm də torpaq mülkiyyətindən təcrid etmək və burada süni rus zadəganı və müdirlər zümrəsi yaratmaq

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

istəyirdi. «10 aprel nizamı»na qarşı edilən müxalifətin əsil hərəkətvericiləri də elə bu, yeni rus idarəsi tərəfindən ihmal (unudulan) və iğmaz (göz yumulan) olunan «nüfuzlu qism» – yəni bəylərdən ibarətdi.

O, zamankı rus idari istilahi ilə «yüksək müsəlman təbəqəsi» deyilən Azərbaycan bəylərinin, çarlığın təsis etdiyi müstəmləkəçilik sistemi lehinə çalışmasının yeganə şərti, torpaq üzərindəki mülkiyyət haqqının qəbulu ilə mümtazlığın (seçkinliyinin) tanınması idi. Xülasə etdiyimiz əsərin əhatə etdiyi müxtəlif vəsiqələrdən sezilən bu hikmət Şimali qafqazlı Musa Paşa Kundakin xatirələri dəxi sabitdir. Knyaz Baqratinskinin II Aleksandr namına yazdığı raportu xatirələrinə əlavə edən Musa Paşa, bu raport dolayısı ilə öz mülahizəsini dəxi qeyd eləmişdir. Bu qeydində Musa Paşa rus marşalının rus hökumətini çox da yaxşı tammadığıma acı bir kinayə ilə işarə edərək, «Qafqazda xristianlığı nəşr (yaymaq) cəmiyyəti»nin fəaliyyətinə yenidən müsaidə edildiyi halda, çarlığın «dvoryanlıqı əbədiyyən məhv etmək surətilə Rusiyanı mahcub (utanmaq) buraxdığını» – yazmışdır¹.

Xülasə etdiyimiz cildin redaktoru Petruşevski 1840-cı illərinə doğru hökumətin Azərbaycan feodalları ilə anlaşmaq ehtiyacını özəlliklə hiss etmiş olduğunu qeyd edir. Bu ehtiyacı doğuran səbəb isə Türkiyə ilə ehtimal olunan hərbi ərəfəsində yerli bəylər arasında sezilən Türkiyə təmayülü əndişəsi olmuş imiş. Türkiyə nüfuzunun bu sıralarda qüvvətlənməsindən yuxarıda qeyd etdiyimiz Çernışovun Benkendorfa yazdığı məktəbdə dəxi, bəhs edilmişdir.

Əsasında köylü hərəkəti kimi gördüyü, 1830-1840-cı illərdəki üsyanları² dəxi, Petruşevski çarlığın bəylərlə anlaşması üçün saik (səbəb) olaraq göstərir. Eyni zamanda Dağıstanla Şimali Azərbaycanda qüvvətlənən nəqşibəndi təriqətinin

¹ «Qafqaz», 1937, № 10-46.

² Bu illərdə «müridizm» ilə əlaqədar olaraq Quba və Şirvan tərəflərdə köylü üsyanları olmuşdur.

ictimai və siyasi bir hərəkət şəklindəki «müridizm» qarşı rəsmi din üləması-mollaların xatirini almaq dəxi, rus hökumətini məşğul etmişdir.

Çernışov ilə Pozenin təftişləri nəticəsində Qazax, Şəmsəddil və Borçalı ağalarına tətbiq olunan tədbirin tez önünə keçilmiş, geridə qalan bəylərin torpaqlarına artıq toxunulmamağa qərar verilmiş; 1843-cü ilə aid Cənubi Qafqaz idarəsini xülasə edən raportunun təbirincə «müəyyən bir zamana qədər mülkiyyət haqlarına təmas edilməyəcək, xəzinənin xüsusi mülkiyyətlər üzərindəki davasından sərf nəzər (geri çəkinilmişdir) olunmuşdur».

Çernışov-Rozen təftişi nəticəsində Qan tərəfindən vücuda gətirilən «müəssisələr»də tədilət (dəyişikliklər) dəxi edilmişdir. Çox radikal olmamaqla bərabər, düşünülən bu dəyişiklik başlıca yerli bəylərin mülkiyyət və zabitə işlərindəki əlaqələrinə aid olmuşdur. 1843-1845-ci sənələrdə müdiri ümumi Neydqart zamanında edilən bu tədilata görə, «rus məmurları ilə bərabər bəylərdən» və digər «yüksək təbəqə» təmsilçilərindən ibarət «yerli ünsürlər»in də dövlət maşınına çəkilməsi qərara alınmışdır. Daha 1843-cü ilin başında məmləkət müdiri ümumisi yamndakı «Şura» bəylərlə, mahal naibləri və minbaşların zabitə [polis] işlərindən uzaqlaşdırılmalarının yanlış bir tədbir olduğunu əsəflə (üzüntü) təsbit etmiş; «uçastok zasedatellərilə» köy «starşınalarının» – «mikhətsiz (yarpaq kimi) və əhəmiyyətsiz şəxslər olduqlarını» qeyd eləmişdir.

«Şura» bu müşavirəsində həmin mahal naibliklərinə yenidən mülk sahibi «nüfuzlu yerlilərin» təyin olunmalarını, köylərdə də zabitə və əmniyyət işlərinin «bəylərə və əmsalı adamlara» verilməsini¹ tövsiyyə etmişdir. Fəqət, Qafqaz Komitəsi bu qədər irəli getməyərək, «dəyişikliklər olmaq üzrə» yalnız disiplinlə qüvvətləndirilməsilə kəndxudaların

¹ V. N. İvanenko.

səlahiyyətlərini artırmağa və bu xidmətə dəxi bəylərlə ağaların cəlbinə qərar vermişdir [10 sentyabr 1843-cü il qərarnaməsi].

Digər xüsusiyyətlərə gəlinə, «dəyişikliklər» yalnız şəriət **məhkəmələrinin** səlahiyyət dairəsini genişlətməyə aid olmuş «10 aprel 1840 nizamı» mucibincə (görə) sadə, nikah və talaq (boşanma) işlərinə baxmaq haqqında ikən, şəriət məhkəmələri indi (1842-1844), mülki, vərəsəlik, borclanma və sairə kimi davaların həlli dəxi bu məhkəmələrə keçirdi. Belə ki, 1844-cü ildə Petruşevskinin yazdığına görə, Azərbaycanın 4-5 qəzasında rus «sudları» iş bulmayaraq qapanmışdır. Təbiidir, bu «tədil» qazılarla mollaların məmləkətdəki nüfuz və əhəmiyyətlərini artırmağa səbəb olmuşdur. «Tədilat» eyni zamanda yerli əhalinin ədalət hissini bilxassə təhqir edən «rus ədalətinin» qadınları döymək cəzasını dəxi ilqa (ləğv) etmişdir¹.

«Tədilat»da güdülən əsaslı məqsəd, Qafqazdakı rus müstəmləkəçilik sisteminin dayandığı ictimai kökü imkan daxilində genişlətdirməkdən ibarət idi ki, bunun icrası 1845-ci ildə Qafqaz namestnikliyinə [visruvalığına] təyin olunan M.S.Vorontsova həvalə edilmişdi.

Namestnikin səlahiyyət və mövqeyi «müdiri ümumi»lərin səlahiyyət və mövqələrindən başqaca idi. Müxtəlif nəzarətlər bilavasitə ona əmniyyət (etibar) edilən vilayətin idarəsinə qarışmazdılar. Namestnik doğruca imperatora müraciət etmək və ondan əmrlər tələqqi (xahiş) etmək imkanda idi. Bu, çarın bir naibi idi. «Namestnik» təbirini, o zamankı istilahlə, Azərbaycan türkləri və iranlılar (Güney Azərbaycan türkləri) «təxtülləfz» (taxt sözü) tərcümə edərək «canışın» şəklində qullanırdılar.

Fransız general-qubernatorunun Əlcəzairdəki səlahiyyətini o zamankı «canışın»in Cənubi Qafqazdakı səlahiyyətilə müqayisə edən müasir rus araşdırıcıları – ikincinin bir cəhətcə birinciyə faiz (üstün) olduğu nəticəsinə

gəlmişlər (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu üstünlüyün nə olduğunu yazmayıb. I Nikolaya göndərilmiş «Svavnitelgny obzor upravleniy frantsuzskoqo v Alcire i russkoqo za Kavkazom» sənədində deyilir: «Əlcəzair general-qubernatorunun yarımçıq hakimiyyətilə müqayisədə Qafqaz canışınınin idarəetmənin bütün sahələrində **xüsusi və fəvqəladə hakimliyyəti vardır»**).

Rus müstəmləkəçilik siyasətini İrana (Qacarlara) nüfuz etdirmək vəzifəsilə mükəlləf (borclu) olan Vorontsovun bu siyasəti tətbiqdəki taktikası və fəaliyyət tərzini əhlincə (bilənlərə) bəllidir. Onun Qafqazda güddüyü başlıca siyasət, «**yüksək müsəlman təbəqəsi**» ilə **anlaşmaq** [gürcü zadəganlarla da] idi. Bu xüsusu təmin üçün o, «müsəlman» bəylərinin torpaq üzərindəki mülkiyyət haqlarını qanunən tanımaq və Azərbaycan köyündə feodalitə (izm) münasibətilə «krepostnoyluq» əsaslarını möhkəmləşdirməyə yarayan tədbirlər almışdır.

Tiflisdə bəylər və ağalara aid işlərlə məşğul bir komitə təsis olunmuşdur. Bu istiqal (istək) nəticəsində «komendantlıq» idarəsi yenidən təsis edilməmişsə də, bəylərin torpaq üzərindəki haqları tamamilə tanınmış və «**mülkədarlıqları**» qanunla təsdiq olunmuşdur. Qan zamanında olduğu kimi, yenidən xanların, bəylərin və ağaların haiz olduqları (əlində olan) haqq və hüquq yeni başdan tədqiq edilərək, bu dəfə tamamilə əks bir nəticəyə varılmışdır.

Vorontsov tərəfindən ona həvalə olunan bu işi təkmil sonunda şefinə raport yazan Ladinski deyir ki – «**mən qara müsəlman camaatının qaba itiyadlarının (özəlliklərinin) yalnız özlərindən olan zəngin və nüfuzlu təbəqəyə mənsub adamlar tərəfindən zəbt (alınma) və rəbt (kəsilmə) biləcəyini»** qanəyəm. «Öz faydasını güdmək üzrə» hökumətə təklif olunurdu ki: «**Azərbaycan əhalisi arasında ötdən bəri vücuda gəlmiş olan yüksək təbəqəni mənən düşürməyib, əksinə tutsun və**

¹ Rus məcəlləsinin 16-cı cildi, 15. 124.

yüksəltsin»¹. Ladinski bəylərin hər hankı şəkildə olursa olsun, feilən (gerçəkdə) əllərində olan yerlərin hüquqən onlara alınmaz mülk kimi verilməsini tövsiyə edir və bununla qalmayaraq, bundan sonra dəxi, onlara yeni torpaqlar və mülklər verilməsini lüzumlu bulurdu. **Bu torpaqlardakı köylülər «əskidə olduğu kimi [?] bəylərə tabe rəiyyət halında qalmalıdır»**. Ladinski «xalisə, rəncbər, rəiyyət, nöker» kimi qisimlərə bölünərək müxtəlif şəkil və münasibətlər ərz edən xüsusiyyətlərin tamamilə ortadan qaldırılaraq, tək «**mülkədar təbəəsi**» sifətinin bütün köylülərə təşmilini (verilməsini) istəyirdi. Eyni zamanda Ladinski köylülərin bir mülkədardan o biri mülkədara keçmək və ya məkan dəyişdirmək haqqında olmadıqlarını da müdafiə edirdi ki, bu da «**krepostnoyluğun**» bariz əlamətlərindən biridir.

Ladinskinin bu raportunu müvafiq görən Vorontsov məsələni mərkəzi hökumətə ərz ilə qəbul etdirmiş və 1846-cı ilin dekabrın 6-da çıxan qanun, Azərbaycan mülkədarları üçün adətə **feodallığın (izmin) həqiqi bəraətini** təşkil etmişdir.

«Bu bəraətə» görə – «Yüksək müsəlman təbəəsi»nin mənsubları əskidən feilən malik olduqları məskun və qeyri məskun yerlərin nəsilbənəsil sahib və malikləri (yiyələri) olur; 1840-cı ildən sonra [Qan islahatı nəticəsində] onlardan alınan torpaqlar və mülklər təkrar özlərinə verilir; köylülər dəxi, bəylərə mərbut (bağlı) yarımqul vəziyyətində «mülkədar təbəəsi» olurdu². Bəylər köylüləri sadə, iqtisadən istismar haqqını deyil, eyni zamanda onlar üzərində zabitə və ədalət icraçısı haqqını da qazanırdılar. Ağa vəzifəsini yerinə yetirməyən və qəbahət işləyən təbəə köylünü şəxsən cəzalandırmaq haqqını almışdı.

Bu surətlə, 30-40 illik sallantı və tərəddüddən sonra, çarlıq, Azərbaycan «dvoryanstvo»sunu tanıyır və mənsublarına

¹ Ladinski raportu, 16. 2. 1846.

² Köylülərin bu vəziyyəti təfsilən 28.12.1847 və 5.8.1852-ci illər qərarnamələrində mövcuddur.

mülkədarlıq haqqını təmin etməklə, özü üçün təsəvvürü qəbul olunan «doğru bir yola» girirdi; gərçi «yüksək müsəlman təbəəsi»nin fərdən «dvoryanlıq»ını qəbul edən çarizm, xristian olmayan bu «dvoryanlara» Rusiyada və Gürcüstanda olduğu kimi, «dvoryanstvo təsisatı və təşkilatı» haqqını tanımamaqda sonuna qədər israr etmişdir.

Azərbaycanda rus müstəmləkəçilik siyasətinin müəyyən dövrünü təsvir (aydımladan) edən bu məlumat, şübhəsiz, məsələni müəyyən nəticəyə bağlayan bir xülasəyə möhtacdır!...

AZƏRBAYCANDA RUS MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK SİYASƏTİ

V

Bu dəfə yazdıqlarımıza nəticə bağlayan bir xülasə vəd etmişdik. Fəqət, bu sırada əlimizə yeni materiallar keçdi¹. Bunların verdiyi təlqin ilə çarlığın, canişin Vorontsov vasitəsilə Azərbaycan feodalları haqqında tətbiq etdiyi siyasət üzərində bir az da durmaq istədik.

30-40 illik sallantıdan sonra çarlığın Azərbaycanda özü üçün təbii olan «ən doğru yola» gəldiyini və bu yolun da «yüksək müsəlman təbəqəsinin» **mülkədarlıq haqqını** tanımaq və mənsublarına «dvoryan» kimi baxmaqdan ibarət olduğunu yazdıq.

Bu revişin (gedişin, yolun) Rusiya siyasəti üçün nə qədər mühüm və təbiiyini tamamilə aydınlatmağa yarar. «Materiallar»ın yenidən çap edilmiş ikinci cildində diqqətəşayan materiallar vardır. Bunlar bizə Vorontsov dövründəki «feodallara doğru» istiqamətinin siyasi zərurətilə bərabər idari hikmətini həm də dvoryan və krepostnoy Rusiya üçün təssəvvürü qəbul olan siyasətin ideoloji əsaslarını göstərir.

1846-cı il idarəsinin həqiqi müəllifi və bu xüsusdakı icraatında Vorontsovun «sağ əli» general-mayor Ladinski tədbirin lüzumunu izah edən raportunda «yüksək təbəqə»nin imperatorluq üçün əhəmiyyəti məsələsinə təmas ilə zamanına qədər edilən bu sahədəki icraat və xətaları tənqid edərək deyir ki:

«Qurtuluş», sayı 42, aprel 1938, Berlin.

¹ a) «Kolonialnaya politika rossiykoqo tsarizma v Azerbaydjane» [Azərbaycanda rus çarlığının müstəmləkəçilik siyasəti] adındakı «Materiallar» seriyasının ikinci cildi. Moskva-Leningrad, 1937. SSRİ Elmlər Akademiyası.

b) Gürcüstanın Rusiyaya ilhaqından keçən 100 il münasibətilə 1901-ci ildə Tiflisdə Qafqaz hərbi dairəsi heyəti tərəfindən çıxarılmış «Utverjdeniye russkoqo vladıçestva na Kafkaze».

«50 ilə yaxındır ki, Cənubi Qafqaz Rusiya idarəsindədir. Bu qədər müddətdə qara camaat [ruscası: çern] bir qədəm olsun dövləti mənimsəmək baxımından əlaqə və şüurlu bir anlayış əsəri göstərməmişdir. Bunların ağıl gözlərindədir. Yüksək təbəqəyə bağlıdırlar. Kiçik bir səbəblə hər hansı namüsaidsiz bir şərait daxilində rusların o və ya bu müşkülata uğrayacağı sıradadır. Cənubi Qafqazın çox qismi müsəlmandır; etiqad etdikləri din etibarını ilə bizləri çəkmə bilmirlər. Dövlətimiz tərəfindən göstəriləcək ədalətsizlik vüquunda (olanda) bu mühitin sədaqətindən necə əmin ola bilərik? Yüksək təbəqəsi əsrlik haqlarından və imtiyazlarından məhrum edilən bir məmləkətdə isə əminiyət və asayişin köklənməsini ummaq necə qəbul olur?... Yüksək təbəqəni qeyri-məmnun buraxmaqla biz, heç bir zaman qara camaatın sevgi və sədaqətini cəlb edə bilmərik, əksinə bu məqsədə yalnız yüksək müsəlman təbəqəsinin **bizə bağlılığı ilə nail ola bilərik**!».

Müdafiə etdiyi bu görüşün şübhəsiz və isbatdan müstəqni (uzaq) bir həqiqət olduğunu təsdiq üçün Ladinski 1812-ci ildə Gürcüstan tabeliyində olan Qazax, Şəmsəddil və Borçalı ağalarının keçmişdə valiləri olan şahzadə Aleksandrın dövlətinə rəğmən, dövlətə sadıq qaldıqlarını qeyd edir və bunu buradakı ağaların rus idarəsi və himayəsi altında öz mülk, nüfuz və etibarlarından əmin bir vəziyyətdə olduqları ilə izah edir.

Ladinski raportunu yazdığı əsnada cərəyan edən hadisələrdən də öz görüşünü isbat edən vəqəələr zikr edir. O zamanlarda Zaqatala tərəflərində hökm sürən Danial bəy İlisu sultanı Şamil tərəfinə keçərək üsyan etmişdi. Bu sıralarda knyaz Arqutinski-Dolqorukov general Şvartsa göndərdiyi raportunda Samur boyundakı qitələri (hərbi dəstələri) oradan götürmənin qəbul olmayacağını «çünki belə edilərsə – Danial hərəkətinin Qumuqluğa olduğu kimi, Şəki ətrafına dəxi sirayət edəcəyini anladır». Ladinski bu vəqəni «indi də qara camaatın yüksək təbəqə arxasından gətirdiyinə canlı bir dəlil» olaraq alır.

¹ «Müstəmləkəçilik siyasəti», cild II, s. 123.

şəkilinə yaxın bir tərzdə varlığını isbat» edən sözlərini belə bitirir:

«Haiz olduğu siyasi vəziyyəti etibarlı ilə bu məmələkətdə, yüksək təbəqənin imtiyazlarına toxunmaq deyil, əksinə o imtiyazları var qüvvətilə qorumaq lazımdır, çünki **Dağıstanda kök salmış demokratiya cərəyanına qarşı ancaq aristokratiya sisteminin təsiri ilə qarşı gəlinə bilər**». Və əlavə edir ki: «Yazıq ki, bu günə qədər bəhs mövzusu bu demokratiya aktına qarşı buralarda silah qüvvətindən başqa bir tədbir alınmamışdır»¹.

Yuxarıda Dənialın Şamil tərəfinə keçdiyini bir münasibətlə qeyd etdik. 1845-ci ildə Qarabağ haqqında müfəssəlcə raport yazan candarma müxbiri, kapitan Prucanovski xanlıq daxilindəki «siyasi intriqalardan» bəhs edərkən, Rusiyadan dönən miralay [polkovnik] Cəfərqulu ağanın rusların tatar (türk) mirzələrinə etdiklərini Azərbaycan bəylərinə də edəcəklərindən bəhslə beyinləri təşvişə gətirdiyi kimi, məlumat arasında Şəkidən gələrək, həccə getmək bəhanəsilə, yol üzərində imiş kimi görünən Əbdüllətif əfəndinin Qarabağ mollaları və bəyləri arasında Şamil hərəkatı lehinə propaqanda yaptığı, bu propaqandanın hətta bir dərəcəyə qədər irəlilədiyi dəxi, təsbit edilməkdədir. Bu təbliğatın müvəffəqiyyəti namma bir-birindən küsülü olan Cəfərqulu xanla (ağa) Mehdiqulu xan Qarabağ qazısı Əbdülqasımın dəlalətilə barışdırılaraq, rus komandanlığına müraciətlə xanlığın siyasi haqq və hüququnu geri istəmək kimi bir takım düşüncələrlə toplantılar kesirmək qədər irəliləmiş ikən, ruslar onlara sadıq Mirzə Adıgözəl vasitəsilə təkrar iki xanı vuruşdurmağa müvəffiq olmuş və bu surətlə onlara veriləcək naxoş tələbin önünə keçmişlər². (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yüksək rus məmurlarının «Rusiyaya sadıq»liyi və «etibarlı»lığından yararlanaraq, Mirzə Camal və erməni mülklərilə çoxlu mal-mülk ələ keçirməkdə suçladığıları Mirzə Adıgözəl bəyin bir neçə yerdə qeyd etdikləri bu xəyanətini,

¹ Eyni əsər, s.105.

² Eyni əsər, s.16-28.

Qarabağ qəzasının rəisi podpolkovnik Kulebyakinin əli ilə etdiyini yazmayıb. Sənəddə «Qarabağın yüksək müsəlman təbəqəsi və bəylərinin yuxarıda yazılan toplantılarda olanları izləyərək, onlarda Zaqafqaziya idarəsi, öz hüquqları, müqavilə və b. haqqında yersiz və zərərli şeylər gören, həm də yüksək ünvanlara çatmasını istəməyərək o, böyük ustalıq və bacarıqla həm Mehdi və həm də Cəfərlə yaxşı münasibətdə qalmaqla, kapitan Adıgözəlin vasitəsilə gizli yolla çatdı, bununla da yığıncaqlar qurtardı, müqavilə, ermənilər və b. unuduldu» – yazılıb. «Rusun barmağı» yerində imiş, bu gün də yerindədir. Amma indi Azərbaycan Respublikasında başqalarının da barmağı vardır. Biz bu barmaqları kəsməyi öyrənməliyik! Sənəddəki «erməni məsələsi»ni də açıqlayaq. Sənədlərdə Rusiya imperiyasının kötək kimi yararlandığı, orta və kiçik görüvli hay adı və soyadı vardır. Bunların çoxu Rusiya, Abxaziya, Tiflis və başqa yerlərdən gətirilən qulluqçulardır. Sənədlərdə «Aşağı təbəqə»dən çıxan, Qarabağda rus qoşunlarının başçısı qoyulmuş general Mədətovun, eləcə də başqa erməni məmurlarının türklərə etdiyi zülmətlər haqqında çoxlu faktlar vardır. Qarabağda polis vəzifələrinin haylara verilməsi onların türklərə zülm etmələrinə, bu işə ciddi etirazlara gətirib çıxarırdı. Qasım bəy Zakirin «Xandəmirov çaldı-çapdı mahah!» – sözləri yada düşür. Mehdiqulu xanla Cəfərqulu ağanın izlənen söhbətlərində bu məsələlər dəmsılırdı: Rusiya ilə 1805-ci il mayın 14-də bağlanmış Kürəkçay müqaviləsilə Rusiya imperiyasına birləşdirilmiş Qarabağ xanlığının imperiya xəzinəsinə ildə 8 min (çervon) keçirməsi və Şuşada yerləşdirilmiş bir rus batalyonunu saxlamasının dözülməzliyi və «rəlibər vəzifələrə yerləşdirilmiş ermənilər müsəlmanların yaşamasına mane olurlar, ən əsası isə qarabağlıların soyları və bəylər üçün ayıb olaraq yerli polis hakimiyyəti ermənilərin əlinə verilmişdir, baxmayaraq ermənilər son vaxtlara kimi onların qulu idilər. Onlar Qarabağın bütün müsəlman zadəganları adından imperatora ermənilərin vəzifədən uzaqlaşdırılması tələbilə

müraciət yazmaq istəyirmişlər». Kolonialnaya politika rosiyyskoqo tsarizma v Azerbaydcanə v 20-60 qq. XIX v. II c. s.29).

Candarm komandanı Viktorovun 1843-cü ildə Tiflisdə 3-cü şöbə rəisi və candarmalar şefi Benkendorfa göndərdiyi raportunda eyni mövzunu ələ alaraq, Şamil haqqında aşağıdakı sözləri yazır:

«Nəzərdə tutulmalıdır ki, Şamil, dağlıları üsyana sövq etməsini bilən, bu ağıllı, enerjii və cəsur adam bulunduğu dağlıq mövqeyin əhəmiyyət və üstünlüyündən bacarıqla istifadə edərək, istədiyi gün və zamanda, 2.000-dən tutaraq 10.000-ə qədər silahlı dağlıları istədiyi yerə yeridərək, bizi zəif olduğumuz və gözləmədiyimiz zaman və məkanda hırpalamağa hazırdır. Hərəkətli dağlı qövmələrini çelikdən (polad) bir iradə altında birləşdirərək yeni xilafət təsisinə çalışan bu təəssübkeş adamın nə kimi vasitələrlə çalışdığını göstərmək üçün, əlimə keçən ərəbcə yazılı və İbrahim Paşa tərəfindən Şamilə göndərilən bir məktubu sizə, tərcümə etdirmədən göndərirəm. *Yerli müsəlmanlar duymasınlar deyə, buradakı tərcüməçilərimizə göstərməyi belə müvafiq görmədim*»¹.

Ladinskinin Vorontsova təqdim etdiyi müfəssəl məruzədə dəxi «Şamil motivi» qabarıq bir şəkildədir. Ladinski isbat edir ki, «yüksək təbəqə mənsubları təminat və təmin olunur və dövlətə sədaqətləri şəxsi mənfəətlərinin dövlət mənfəətlərilə birləşdirilməsi surətilə zəmanət altına alınır, o zaman Dağıstandakı üsyan hərəkətləri heç bir surətlə buralara təsir etməz və rus idarəsindəki rifahı gören nüfuz sahibləri əllərindəki neməti Asiya dövlətlərində qətiyyənlə bula bilməyəcəklərindən yerlərində sakit oturur, sədaqət yolundan ayrılmazlar...»²

Meçnikov-Kutaysov, Paskeviç, sonra da senator Qan torpaqların Azərbaycan bəyləri əlindən alınması haqqında layihələrini «Asiya məmləkətlərində və islam hüququnda torpaq

¹ Eyni əsər, s. 8.

² Eyni əsər, s. 51.

mülkiyyəti yoxdur» əsasına vəz edirdilər (deyirdilər). Torpaq dövlətidir. Xanların süqutu ilə bu haqq onları fəth edən imperatorluğa keçmişdir. Bəylərlə ağalar «mülkün» sahibləri deyil, xanın «vəkilləri» və ya «icarədarlarıdır...».

Ladinski ilə Vorontsov bu təəvvürün yanlış və xətalı olduğunu dava etmiş, XIII və XIV əsrlərdə Avropada olduğu kimi, Şərqdə də torpaq bəyliyi və mülkiyyətinin təəssüs etdiyini dava etmişlər. Dəlil olaraq torpaq əlaqələrinin «xalisə, mülk və tiyul» adları ilə növlərə ayrıldığına və köylülərin də «rəncbər, nöker və rəiyyət» ünvanları ilə müxtəlif şəkildə daşdıqlarını irəli sürmüşlər.

«Rus hakimiyyətinin Qafqazda köklənməsi» adlı əsərin 12-ci cildi bu münaqişədə Vorontsovla Ladinskinin əsasən haqlı olduqlarını təsliim etməklə bərabər, çox mühüm bir xəyata düşdüklərini dəxi qeyd edir. Bu xəta ki, bizcə bilərəkl işlənmişdir – bundan ibarətdir: Şərqdəki torpaq mülkiyyətini rus bürokratları Rusiyadakı mülkiyyət növündən tələqqi (sayaraq) edərək, mülkədarlıq haqqını sadə torpağa deyil, torpaq üstündə çalışanlara dəxi təşmil (aid) etmişlər. Halbuki islamıyyədə: bir müsəlmanın, rəncbər də olsa, Rusiyada olduğu kimi «mülk» olub, yerə və şəxsə bağlanması qətiyyənlə caiz (düzgün) olmazdı [Lə rıqqıyyədə filı islam] (islamda quldarlıq yoxdur).

Vorontsovla Ladinski dövlət mülkləri naziri Kiselyov, maliyyə naziri Panin və sairə kimi yüksək məqam sahibi adamların şiddətli müxalifət və etirazlarına məruz qalmışdılar. Edilən tənqidlər qarşısında «müsəlmanlıqda krepostnoyluq yoxdur» formulunu şəkllən və rəsmən qəbul etmişlərsə də, «mülkədar təbəəsi» dedikləri əkinçilərlə «mülkədar»ların münasibətini təyin üçün tənzim etdikləri qanuna qoyduqları maddələrlə köylünü feilən krepostnoy – yəni qul halına qoymuşlar.

Bir nizama görə, köylü mülk sahibi bəyin «təbəə» adını daşıyan bir quludur. Ona qarşı maddi-mənəvi bir çox vəzifələrlə mükəlləfdir. Məhsulun bir qismini «malborcu» adı altında bəyə vermək məcburiyyətində olan köylü, onun ev və çöl işlərini

görməyə dəxi borcludur. Köylülər öz aralarından seçərək bəyə qız, «qulluqçular» və erkək «nökərlər» veirlər. Müəyyən günlərdə bəyə məxsus əkini biçmək və başqa tarla və bağça işlərini görməklə də mükəlləfdir. «Evrez» (iməcilik) deyilən şəkildə bütün köy erkəklərinin toplanıb da bəyə aid biçini becərmək dəxi, üsuldur (ata-baba qaydasıdır).

Eyni zamanda bəy köyün və mülkün qorunmasına məmurdur (cavabdehdir). Köylülər üzərində cəza haqqına malikdir; onları işlədikləri qəbahətə görə həbsə atar və döydürür. Məhkəmə kimi, müəyyən hüduklar daxilində bəyin köylülər arasında ədalət icrasına da səlahiyyəti vardır; onları mühakimə edər.

Köylü sözdə sərbəstə də, işdə torpağa və bəyə bağlıdır. Yalnız iki halda – ona əkmək üçün torpaq verilmədiyi və ya bəyin onu incitdiyi sabit olduğu təqdirdə – köylü mənsub olduğu mülkü tərk edə bilər. Bu təqdirdə belə, beləcə ağasını tərk edən bir köylü xəzinəyə məxsus əraziyə qona bilməz.

Bu şərait daxilində türk yarası və islam qanunu ilə daima hürr olan Azərbyacan köylüsü rus çarlığının «mədəniyyətçiliyi» sayəsində hər türlü haqdan məhrum bir bəndə¹ halına gətirilmişdi.

Vorontsovun siyasətindən bəhs edən rəsmi rus tarixçisi Potto² belə «Panin, Bludov, Kiselyov kimi nazirlərin tənqidləri, hələ Kiselyovun şiddətli etirazlarına rəğmən öz xətasında israr edən» Vorontsovun «tatar [Azərbaycan] bəylərindən bizim [yəni rus] pomeşşiklərə [mülkədarlara] bənzər bir dvoryanstvo [zadəgan] yaratmaq və rəncbərlərlə, daima hürr olan rəiyyətləri də yarımqul [polükrepostnoy] halına salmaqda inad göstərdiyini» qeyd edir³.

¹ Farsca «bəndə» rusca «krepostnoy» sözünün münasib tərcüməsidir. M.E.

² «Utverjdeniye russkoqo vladıçestva na Kafkaze» əsərinin 12-ci cildinin mühərriri.

³ Eyni əsər, s. 354.

Hər cür tənqid və müxalifəti yenərək məsələni imperator I Nikolay adresinə ərz edən Vorontsov öz məruzəsini bu cümlələrlə bitirirdi:

«...əgər mən, bəy və ağaların hüquqlarının toxunulmazlığı və öz torpaqlarının qaytarılması barədə uca imperatorun iradəsini elan edə bilsəydim, bu fəvqəladə xeyirli olardı» (8 mart 1846). Yatıq yazı ilə yazılan cümlə Ankara çapında yoxdur. Onu «Kolonialnaya politika rossiskoqo tsarizma v Azerbaydçane v 20-60-x qq. XIX v.» (II c, M-L., 1937, s. 69) kitabından çevirib yazmışıq.

AZƏRBAYCANDA RUS MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK SİYASƏTİ

VI

Rusiya çarlığının Azərbaycan bəylərini özünə bağlamaq üçün verdiyi nəticələri yazdığımız seriyanın bilxassə sonuncu aprel nüsxəmizdə çıxan V qismində təsbit etdik. İndi də çarlığın Azərbaycan din alimlərini – məlum təbirlə – mollalarını edinmək üçün əl atmış olduğu tədbirlər üzərində bir az durmaq istəyirik. Fəqət, bu «molla fəslinə» keçməzdən əvvəl «bəy fəslə» ilə ilişkili bəzi təfərrüatı da qeyd edək:

Mülkiyyət haqları tanındıqdan sonra, çar hökuməti bəylərin kimlərdən ibarət olduğunu təyin və təsclə (rəsmiləşdirməyə) qərar vermişdi. Bu, zənn edilə bilinəcəyi qədər qolay və bəsit bir iş deyildi. Vorontsovun zamanında «bəy», sadə xanlıqlar dövründə bu ünvanı daşımış olanlara və övladlarına deyilmirdi. Xanların yerinə gələn rus komendantlarının iradəsilə «bəy» olanlar da az deyildi. Xanlıq dövründən bəylərin rəsmiləşdirilməsinə aid müntəzəm rəsmi əvraq (sənəd) qalmamışdı. Bəzi ailələrin əllərində buna aid təliqələr vardısı da, bir çoxunda yoxdu: hadisələr əsnasında tələf olmuş, yanmış və ya qeyb olmuşdu. Əsasən heç bir sənədi olmayıb, ənənəvi surətdə bəy deyə anılanların nəsilləri də vardı. Sonradan özlərini bəy nəslinə mənsub tutan müxtəlif növdə macəraçılar da az deyildi. Əskidən xan qapısında ələlədə (sıradan) nökrlik qulluğunda olanlardan bir çoxlarının əliçevik oğulları dəxi, «bəyik» deyə meydana çıxmışdılar. Bəylərin torpağa sahib olduqları inkar və şəxsləri istisqal (soyuq davranıldığı) edildiylə sıralarda çox da aranmayan bu «şərafət», çarlığın siyasəti dəyişib, bəylərin «mülkədarhqları» rəsmən tanınca, hər kəs «bəylik iddiası»na qalxmışdı. Bilxassə ki, bəylərin sadə, əllərindəki mülkləri və bu mülklərdəki köylülər üzərindəki ağalılıqları təmin edilməklə qahnmayıb, üstəlik bir də

onlara yeni mülk və təbəə dəxi verilirdi. Hər kəs bu qazançı və şərafli sifə əlbəttə ki, mənsub olmaq istəyirdi.

«Materiallar»da bəyləri təsnif və təsclil üçün alınan qərarla aşına oluruq. Bu qərarlarda əski xan və komendant təliqələrinin tədqiqilə bərabər, mahal mütəbərlərinin şahidliyi daha bir adamın bəyliyi isbatda höccətdir (yetərlidir). Bu «höccətin» hər «gözüaçıq» və «əliçevik»in bəylər sırasına keçmək dalaverisində (aferistliyində) oynadığı rolu mərhum Seyid Əzim Şirvani «Yalandan şəhadət edən çenlər» haqqında yazdığı məşhur həcvinde «**Qara saqqallı Həsən bəy**» tipinin təsvirilə əbədiləşdirmişdir. «Firəngdən də zirəng» olan bu tip, «bir qarın çörək üçün» həsəbdən və nəsəbdən məhrum «üryanları» «bəy etməkdə» misilsiz imiş!...¹.

Ötgün görüşlü şair bu məşhur həcviyə çarlığın özünə dəstək yaratdığı yapma «aristokrptiya»nm hankı xəmirədən və necə yoğrulduğunu bizə göstərdiyi kimi, bu xəlitənin ictimai fikirdəki dəyərini dəxi anlatmışdır!...

Çarlığın mollalarla nisbət yürütdüyü siyasət dəxi aşağı-yuxarı bəylərə tətbiq etdiyi siyasətə bənzəyir. Cənubi Qafqaza əsil rus dvoryanları köçürmək və yerləşdirmək istədiyi kimi, çarlığın ideoloqları başda «**müsəlman Qafqazı ortodoksluq nuru ilə işıqlandırmaq**» fikrinə düşmüş və bu məqsədlə «Xristianlığı yaymaq cəmiyyəti»ni məxsus təşviq etmişlər. Fəqət, bu «xəyal» **həyatda qısırlığını görüncə** müstəmləkə məmurları mollaları qazanmaq çarəsini aramışlar. Daha Paskeviçin Qafqazda olduğu zamanlarda müsəlman din üləmasını hökumətə təsis etdiyi bir «ruhani idarəsi»nə təbə və kontrol altında tutmaq təsəvvürü ilə məsələnin tədqiqinə başlanmışdır. Bu zamana aid materiallardan Qafqaz idarəsinin islahına aid bir layihədə Azərbaycandakı molla, axund, seyid və s. kimi «ruhanı»lərin saysız olduqları qeyd olunduqdan sonra deyilir ki:

¹ Seyidin bu həcvi «Azərbaycan Yurd Bilgisi» məcmuəsinin dekabr 1933 tarixli 24 nömrəli sayında M.Əli Bəy tərəfindən nəşr edilmişdir. Bakıda nəşr edilən külliyyatında da mövcuddur – M.E.

«Hər mahalda iki molladan artığına hökumət müsaidə (icazə) verməməlidir. Bunlar da ancaq hökumətimizin müsaidəsilə fəaliyyətdə buluna bilməlidirlər. Mülki və əskəri dairələrdən biri onların təyinlərini təsdiq etməlidir. **Təbiidir ki, bu adamlar hökumətimizə tamamilə tabe və sadıq şəxslərdən ibarət olmalıdırlar, belə ki, bunlar hökumətin bütün əmr və qərarlarını səmimiyyətlə yerinə yetirməlidirlər».**

Layihə sahibi belə sədaqətliyərin bulunmadığı təqdirdə heç bir mollaın təyininə tərəfdar deyildir, çünki «xain və qarışdırıcı adamları təyindən isə heç bir mollaın kökündən olmamasını» tərcih (üstün sayır) edir.

Eyni zamanda layihənin müəllifi fürsəti qaçırmayaraq, «məmləkəti ortodoks xristian dininin nuru ilə işıqlandırmaq vəzifəsini unutmamağı» ciddi tövsiyə edir və bu xüsusda müvəfəqiyyət hasil olacağına dəxi ümid edir. Onun fikrincə, «Cənubi Qafqaz müsəlmanlarında İstanbul türklərinin özəlliyini təşkil edən vəhşicə (böyük) təəssüb çox da yoxmuş»,¹ və mollaların saylarını azaltmaq və düşündüyü tərzdəki mollaları himayə etmək nəticəsində «gözləndiyindən daha az zamanda islamiyyətin xarabalari üzərində xaç canlandırığıcı işığı ilə parlar imiş»².

Bu layihəni təhlil edən Paskeviç yazdığı haşiyədə məsələnin əhəmiyyətini qeyd və hər mahalda iki mollaın xalqın dini ehtiyaclarını təmin baxımından az olduğu kimi, idari bir takım müləhizələr arasında bir sözlə deyir ki: «Mollaların xalq üzərindəki nüfuzu müsəlləmdir və daşdıqları təəssüblə bu nüfuz şübhəsiz dövlətin əleyhinədir, şəriət məhkəməsi hər nə qədər layihədə qeyd olunduğu kimi, qeyri-adil deyilsə də, əhalini hökumətdən uzaqlaşdırmaq və mollaların nüfuzunda buraxmaq baxımından həqiqətdə də zərərli dir. Fəqət, bu müəssisələr şəriət və quran üzərinə hökm icra etdiklərindən

¹ Bu davasının isbatı üçün, layihə sahibi Axalsıxda 800 müsəlmanın xristianlığa keçdiyi hadisəni şahid gətirir (Xristianlıqdan yenice müsəlmanlığa keçmiş gürcülərdən bir qismi rus işğalından sonra əski dinlərinə qayıtmışlar – M.Ə.).

² «Materiallar», cild I, s. 293.

onları tədil (dəyişmək) və təhsis (düzəltmək) işində çox diqqətli olmaq lazımdır!...»¹.

Paskeviçin tövsiyə etdiyi bu «diqqət» çarlığın müstəmləkə məmurları müxtəlif şəkillərdə tətbiq etmişlər. Şəxsən Paskeviç nüfuz sahibi müsəlman üləmasını şəxsən cəlb edərək, Rusiya hakimiyyəti üçün qullanmaqla məşhurdur. Paskeviçin idarədən iltifat (qayğı) göstərdiyi mollalardan tanınmış **Mir Fəttah ağanın** hekayəsi tədqiqəşayan bir hadisədir. Təbrizin məşhur üləma ailəsindən Tabatabailərə mənsub olan bu adam, şəhərin rus ordusuna təslimi xüsusunda mühüm xidməti keçdiyindən, Paskeviç onu özəlliklə razı etmiş, Türkmənçay müahidəsindən sonra ruslara iltica (sığınma) edən bu «müctəhidi» Cənubi Qafqaz müsəlmanlarına «ruhani-rəisi» [şeyxülislam] təyin edərək, imperatorun iradəsilə ona Şamaxı qəzasında olan 15 köyün mülkiyyəti atf (bağışlanmışdır) edilmişdir.

Sadə bu qədərlə qalmayıb, «ağa»nın dinməyən (azalmayan) hər növ nazlarına sadə Tiflis naibliyi deyil, şəxsən Peterburq belə sənələrlə təhəmmül (dözmüşdür) etmişdir.

Xainlərini bu surətlə razı edən çarlıq, mollaların camaat yanında nüfuz sahibi olan salehlərini də bir başqa türlü edinmək istəmişdir. Qarabağlı **Əbdürrəhim ağanın**, məsələn əhali arasında sevildiyini nəzərə alan kapitan Prucanovski², bu adamın əhalicə təqdis (sayılan) olunan saleh bir din hüquqçusu olduğunu qeyd etdikdən sonra, onun şeyxülislam sifətilə bütün qafqazlı müsəlmanlara «ruhani-rəisi» təyin edilmək surətilə Qarabağdan Tiflisə «təbidini» (dəyişdirilməsini) tövsiyə edir, «çünki – deyir – belə saleh bir mollaın şəhərdən başqa türlü təbidi (uzaqlaşdırılması) əhalinin incikliyinə səbəb olur». «Şəhərdə buraxılması isə, nə olsa da malik olduğu mənəvi nüfuz baxımından bəlkə də məsləhət deyildir»³.

¹ Eyni cild, eyni səhifə.

² Ümumi vali Neydqardın əmri mucibincə bu adam Qarabağ xanlığında ki siyasi, ictimai, milli və dini vəziyyəti 1845-ci ildə tədqiq etmişdir.

³ «Materiallar», cild II, s. 34.

Məsələni tədqiq, sadə, hankı mollaın, hankı müctəhidin nə surətlə qullanıla biləcəyini təyin etməklə qalmayıb, bir də məmləkətdəki məzhəblərin hökumətə sədaqətləri baxımından tədqiqilə uğraşılmışdır. Eyni ərkanı hər b kapınanı Prucanovskinin tədqiqinə görə, sünnilər məzhəblərindəki əqidə etibarını ilə dövlətə daha ziyadə təslimiyyət göstərə bildikləri halda, şiələrə daha az etimad edilə bilinirmiş, çünki birincilər «allaha, rəsuluna və amirlərinizə itaət ediniz» («ətəüllahi və ətərəsuli və ülüləmri») formuluna qane ikən, ikincilər bu formulun üçüncü rüknünü ancaq «ülüləmri minkum» şəklində qəbul edirlərmiş ki, «sizdən olan amirlərə itaət ediniz» mənasındadır. Bu məna-ya görə, **şiələrin özlərindən olmayan rus məmurlarına** sədaqətlə itaət edəcəklərinə kapitan Prucanovski inanmır!...¹

Senator Qanm qeyd etmiş olduğumuz layihəsinə mucibincə (görə), məmləkət idarəsi mərkəzi Rusiya şəklində bürokratlaşdırıldığı əsnada bəylərin mülkiyyət haqları ilə idarədəki nüfuz və səlahiyyətlərinə nəhayət (son) verildiği kimi, mollaların dəxi nüfuz və etibarlarına ağır bir zərbə endirilmişdi. Şəriət məhkəmələrinin ləğv ilə mollalar ədalət icraçısı səlahiyyətindən ayrılmışdılar. Və bu qədər də deyil, çar hökuməti bəy mülkləri kimi üləmanın idarə və təvilində olan vəqf, mülk və torpaqların dəxi zəbt etmişdi. Müsəlman din camiasına endirilən bu hüquqi və iqtisadi zərbənin keçən fəsillərdə qeyd etdiyimiz Qan islahatına qarşı göstərilən ümumxalq müxalifətində şübhəsiz, çox mühüm təsiri olmuşdu. Bu təsir bilxassə yeni rus məhkəmələrinin əhali tərəfindən bəykotunda görünmüşdü. Hökumətə qarşı edilən silahlı müqavimətlərin bir çoxunda mollaların ən mühüm amil və müsəvviq (yönəldici) olduqlarını vəsiqələrdən istihrac (çıxarmışdıq) etmişdik².

Yerli şərait və xüsusiyyətləri nəzərə almadan edilən idari islahat təcrübəsinin bu şəkildəki iflası üzərinə «Azərbaycan bəylərilə anlaşmağa» üz tutan çarlıq, eyni zamanda «din bəyi»

¹ Eyni əsər, eyni səhifə.

² «Qurtuluş», yanvar 1938, № 39, «Azərbaycanda rus müstəmləkə siyasəti».

deyəcəyimiz mollaları da mənimsəməyə qərar vermişdir. Bu məqsədlə də onun zəbt etdiyi mövkufatı (vəqf mallarını) mütəvəllilərinə təkrar geri verdiyini, nikah, talaq (boşanma) və vərəsəlik işlərinə məxsus olmaq üzrə, şəriət məhkəmələrinin yenidən təsisinə müsaidə etdiyini görürük¹.

Fəqət, idarəsini bir tərəfdən yerlilərdən, mövcudluq və etibarlarını ona borclu olan «torpaq aristokratiyası»na dayandıran çarlıq, digər tərəfdən də özünün yaratdığı «din aristokratiyası»na istinad etmək istəmişdir. Bu məqsədlə də o, məlum olduğu kimi, biri şiələrə, digəri də sünnilərə məxsus olmaq üzrə, iki «ruhani idarəsi» təşkil etmişdi. Bunlardan birinin başında şeyxülislam ünvanını daşıyan bir şiə axundu, digərinin başında da müfti ünvanı ilə bir sünni əfəndisi dururdu. Doğrudan dovruya çar naibliyinə tabe və onun kontrolu altında olan bu «idarə»lərin mərkəzi çar naibliyinin oturduğu Tiflis idi. «Ruhani idarələr» idarətən vilayət, qəza və məhəllə təşkilatlarına bölünərək, bunların başında qazi [kadı], axund [əfəndi] və molla ünvanlarını daşıyan «ruhanilər» dururdu. Mollalarla axundlar başında vilayət qazısı olmaq üzrə, digər iki üzv – axunddan və bir rusca bilən katibdən ibarət «Qubernski məclis»lər tərəfindən təyin, şiə və ya sünni ruhani idarələri tərəfindən də təsdiq olunurdular. Quberniya məclisi rəisi qazılarla, məclis üzvü axundları isə şəxsən baş ruhani idarəsi təyin və Qafqaz canişinliyi təsdiq edirdi. Şeyxülislam ilə müftinin təyini isə vilayət məclislərilə baş ruhani idarəsi üzvləri arasından canişinlik tərəfindən təyin və şəxsən çar tərəfindən təsdiq olunurdu.

Bu surətlə, məmləkətlə müsəlmanların din işlərilə məşğul mollaların sayı qanunla təyin edilmiş və əllərinə məmurluqlarını təsdiq edən bir şəhadətnamə verilmişdi. Müsəlmanların olanlarını, ölənlerini, evlənen və ayrılanlarını təsbit etmək üzrə, «ruhani idarələri» tərəfindən şəkli hökumətə təyin edilmiş rəsmi dəftərlər verilmişdi. Buna görə də, əhali bu məmur-mollalara «dəftər mollası» ləqəbini taxmışdı.

¹ «Materiallar», II c. s. 340.

Talaq və vərəsəlik məsələlərinə baxmaq səlahiyyətilə «quberniya məclislərilə» qazılara **qəza haqqı** dəxi, verilmişdi. Eyni zamanda «məclislər» vilayət daxilində olan camilərin təmirinə və vəqflərin hüsnü (yaxşı) idarəsinə nəzarət haqqında idilər.

Kiçik rütbədə olan mollalar müstəsna olmaq üzrə, böyük rütbəli qazi, «məclis» və «ruhani idarəsi» üzvlərilə şeyxülislam və müftilərə dövlət xəzinəsindən müəyyən bir iyerarxiyaya tabe olmaq üzrə maaş verilir. Bilavasitə məhəllə imamı mövqeyində olan mollalar isə doğum-ölüm, evlənmə və ayrılma vəqələri münasibətilə müraciət ərbabı (edənlər) tərəfindən verilən «qələm haqqı» və məhəllə camaatının təberrüatı (bağışları) ilə keçinirdilər.

Ruhani idarəsinin üzvü bütün mollalar dövlət vergilərindən muaf (azad) olub, bəylər kimi bədən cəzasına uğramazlar, erkək övladları da «liçni dvoryanlar» sırasında ordu xidmətinə girdiklərində zabit olmaq haqqını daşıyırdılar.

Din xidmətlərini belə bürokratik bir məratiblə təşkilinə çar idarəsi ideoloqların sövq edən hikməti anlamaq üçün tanınmış çar məmur və ricalının (başçıların) bu xüsusdakı düşüncələrinə ümumi surətdə olsun aşına olmaq faydasız deyildir.

Keçən əsrin (XIX) ortalarına doğru, bəylərin könülləri ələ alınmağa başlandığı sıralarda, Qafqazdakı müsəlman din işlərinin tənzihi dəxi bürokratların zehinlərini yorurdu. Tiflis və Peterburqda təşkil olunan müxtəlif komissiyalarda bu məsələyə təəllüq (aid) edən müzakirələr davam edirdi. Xülasədən «Materiallar» dediyimiz «Rusiya çarlığının Azərbaycandakı müstəmləkəçilik siyasəti» adındakı əsərin II cildinin 336-cı səhifəsində Peterburqdakı yüksək bir komissiyada keçən müzakirələrin bir xülasəsini buluruq. Bu xülasədə, əvvəlcə də fikir və təsəvvürlərilə əlaqələndiyimiz baron Qanın diqqətəşayan mütaliələri (fikirləri) dərc edilmişdir. Qan düşünür:

«İslamiyyət siyasətən məğlub olduğu məmləkətlərdə belə öz həyatilik və təsirini göstərməkdədir. Cənubi Qafqaz işğalını-

za keçdiyi halda bir tərəfdən Türkiyə, digər tərəfdən də İran öz mədrəsələrində tərbiyə etdikləri təəssübkeş əfəndi və axundların vasitəsilə müsəlman təbəələrimiz arasında rus hakimiyyət və dövlətçiliyi əleyhinə zəhərli fikirlər yayırlar. Hər nə qədər şiələrle sünnilər arasındakı təzad və ədavət gevşəməmişsə də, bu iki, həddi zatında (özlüyündə) düşmən olan cərəyan, bizə qarşı ədavətdə müştərəkdirlər. Bir tərəfdən **Ərzurum**, digər tərəfdən də **İsfahan** bu ədavəti Qafqazda yayan ideoloq və propaqandaçıların bir mərkəzidir.

Bu qeyri «təbliğ» xitam verinək üçün Qan və digər çar bürokratlarınca müsəlman din uləması **təscil (rəsmiləşdirilib), təhdid, təşkil edilməli və hökumət kontroluna tabe** bir hala qoyulmalıdır. Hüdud dışında təhsil alan bir molla – Qana görə – Qafqazda ayin icra etməməlidir. Hökumət, müsəlman ruhaniləri yetişdirmək üzrə, şəxsən **məktəblər açmalı, «rus hakimiyyətinə sadıq mollalar yetişdirməli və camaatı islamiyyə işlərinə baxmaq üçün ancaq belələrinə müsaidə verməlidir...»**.

Bu qayəyə yetişmək üçün Peterburq bürokratları 1849-cu ildə «ruhani idarə layihəsi»ni hazırlamışdılar. Aşağı-yuxarı, hərbdən əvvəl məmləkətimizdə mövcud olub da, bir şemasını (planını) yuxarıya qeyd etdiyimiz «idarə» əsaslarını qabardan layihənin ən diqqətəşayan yeri 26-cı maddəsidir¹. Bu maddəyə görə:

«**Dindaşları arasında biliklərilə mümtaz (seçilən) olan «Cənubi Qafqaz ruhani idarəsi» üzvləri, dinlərinin təsdiqi üçün çalışan hökumətin iradə və əmrlərinin eynilə icrası üçün canla-başla çalışmalı və öz hərəkətlərilə yaxşı misal göstərməlidirlər. Öz vəz və təlqinlərilə də bunlar öz dindaşların imperator həzrətlərinin yüksək iradələrinə tabe olaraq, onlara təyin buyurduğu hakimlərin əmrlərini icraya təşviq etməlidirlər!...»**.

Nəticədə bunu da qeyd edək ki, təşkil etdiyi «ruhani idarələr»ə rəğmən, çarlıq özü ilə bərabər çökən bu idarələrin inhilalına (dağılmasına) qədər istədiyinə çox da nail

¹ «Materiallar», cild. 11, s. 348-349.

olmamışdır. Bir kərə xalq «dəftər mollaları»nı uzun zaman boykot etmiş, feilən (gerçək) etimad etdiyi «dəftərsizlərin» təsirində qalmışdır. Sonra «dəftər mollaları» belə, əsil təhsillərini yenə də İran ilə Türkiyədə alıb, son qanunun yerinə gəlməsi üçün «qubernski məclislərdə» şəkli bir imtahana tutulmuşlar.

Ruhani idarəsi təşkilatı əhalini tətmin (razı) etmədiyi kimi, şəxsən üləmanı dəxi tətmindən uzaq qalmışdır. Çünki gürcü və erməni ruhanilərinə ortodoks kilsəsinin ruhaniləri qədər rütbə və əhəmiyyət verən çarlıq, müsəlman ruhanilərini – xristian olmadıqları üçün – eyni gözlə görməmişdir.

Belə ki, dvoryanhqları tanınan Azərbaycan bəylərinin çarlığın son dəminə qədər dvoryanstvo haqq və səlahiyyəti üçün nəticəsiz təşəbbüslərdə olduqları kimi, «dəftər mollaları» da «məqamları ilə mütənasib bir rütbə və maaşları» üçün bihudə (boş yerə) çalışıb durmuşlar. Eyni zamanda haqqın aramağa başlayan əhali, «ruhani idarələri»nin təyində deyil, seçki ilə təşkilini ilk mərhələdə ifadə etdiyi siyasi tələbləri cüzində (bölməsində) bulundurmuşdur.

İÇİNDƏKİLƏR

Ey gənclik	3
Azərbaycanın səsi	4
Önsöz	19
Məhəmməd Əmin Rəsulzadə	20
Milli təsanüd	24
Millət olmaq əzmi	29
Millətçilik-patriotizm	31
Milli birlik	33
Yanlış termin qullanmayaq	35
Qövm və millət	37
Milli əxlaq	39
Əski və yeni nəsil	41
İdealistlər, oportunistlər, pozğunçular ..	43
Şəkilcə də, möhtəvacə də ruslaşdırılma ..	45
Rusiyə köləliyində	48
Qısılmayan bir səs	55
Milli mücadilədə sosial şüurlar	58
Açıq diplomatiya	69
Mücadilənin taktikası	72
Bir rejimin ildönümü	74
Əski nəqarat	79
Demokratiya və Sovetlər	83
Ortaqlı bir gün	87
QPU-ya diqqət	90
İyul hadisəsi münasibətilə	93
Münevver mühacirin borcu	98
Qorxudan islahat	101
Elm və siyasət	105
Kommunizm qarşı millətlər arasındakı mücadilə	110
Azərbaycanda rus müstəmləkəçilik siyasəti I	117
Azərbaycanda rus müstəmləkəçilik siyasəti II	125
Azərbaycanda rus müstəmləkəçilik siyasəti III	137
Azərbaycanda rus müstəmləkəçilik siyasəti IV	145
Azərbaycanda rus müstəmləkəçilik siyasəti V	156
Azərbaycanda rus müstəmləkəçilik siyasəti VI	166
İçindəkilər	175

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə
Milli Birlik
Bakı, “Çıraq”, 2009.

Nəşriyyatın direktoru: *Əliqə Cəfərli*

Kompüter tərtibatı: *Anar_M*

Yığılmağa verilmiş 20.05.2009. Çapa imzalanmış 30.05.2009
Kağız formatı 60x84 1/8. Həcmi 22 ç.v. Ofset kağızı.
Ofset çapı. Tirajı 300. Qiyməti müqavilə ilə.

Müəllifin verdiyi diskətdən eynilə çap edilib.